

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Personalhistorisk Tidsskrift 1999:2

Indhold

Artikler:

<i>Erik Gøbel</i> : Embedsmanden Peter Morup (1700-1789) – i Rentekammeret og hjemme	153
<i>Poul Verner Christiansen</i> : Hvad var det egentlig, de skrev sig til? De Vinranke-Munk'ers ældre linje og deres steder	168
<i>Borge M. Christensen</i> : Skolelærer Jens Christensens livserindringer	187
<i>Bodil Clausen</i> : Bidrag til Vandelslægtens historie	227
<i>Kim Furdal</i> : En sønderjysk billeddatabase	237

Debat:

Den eksistentielle forskerbiografi	247
<i>Thomas Söderqvist</i> : Indledning	247
<i>Johnny Kondrup</i> : Biografen og den biograferede	252
<i>Søren Kjørup</i> : Billeder, kilder og gode idéer	259
<i>Gunnar Broberg</i> : En kompliceret romantiker	267
<i>Carl Henrik Koch</i> : En ny videnskabshistorisk genre?	280
<i>Birgitte Possing</i> : En forførelsens dobbeltkontrakt	287
<i>Thomas Söderqvist</i> : Svar til kritikerne	295

Småstykker:

<i>Kåre Hansen</i> : En efterlysning	308
<i>Holger Hertzum-Larsen</i> : En rettelse	309

Orientering:

Generalforsamling 1999	310
Resultatopgørelse og balance 1998	314
<i>Birgit Flemming Larsen</i> : Nyt fra Norden	316
<i>Sv. Cedergreen Bech</i> : Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon	318

Anmeldelser:

<i>Heini Madsen</i> : Ordbog for slægtsforskere (<i>Stella Borne</i>)	321
<i>Jens Peder Skou</i> : Det står skrevet – i kirkebøger, skøder, skifter, folketællinger og mange andre arkivalier (<i>Hans H. Worsøe</i>)	321
<i>Nancy Ruth Bartlett</i> : A guide to the North American Collections of The Danish Emigration Archives (<i>Mæve Dreusen</i>)	322
Dansk historisk bibliografi 1990-. En vejledning (<i>Tommy P. Christensen</i>) ..	323
<i>Nils Ahlberg</i> : Stadens mønster – de historiska kartorna berättar (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	324

Billedet på omslaget:

Kommitteret i Rentekammeret Peter Morups skydeskive fra 1782. Den tidstypiske skive bærer omskriften »Øyemerket stedse være Skydebanens Sel-skabs Ære«. Der er tale om Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, hvor Peter Morup blev optaget i 1781. På obeliskens fodstykke står det manende ord »Uophørlig«, og de to gallaklædte personer rækker hinanden hånden i venskab. På de krydsede faner står henholdsvis Juva og Jehova. Øverst oppe stråler Guds øje, og midt på obeliskens er sat en skydeskive. (Skydeselskabet på Sølyst).

Embedsmanden Peter Morup (1700-1789) – i Rentekammeret og hjemme

Af Erik Gøbel

En større undersøgelse af embedsmandskorpset i den dansk-norske civile centraladministration mellem 1660 og 1814 har henledt opmærksomheden på Peter Morup. Han var den af alle periodens embedsmænd, som sad længst i sit embede, men han havde i øvrigt en på mange måder tidstypisk livsbane. Artiklen giver en forholdsvis detaljeret beskrivelse af hans karriere og liv både i Rentekammeret og hjemme.

Natten mellem lørdag og søndag den 19. juli 1789 døde kommitteret i Rentekammeret Peter Morup.¹ Han blev 89 år gammel, hvad der var en bemærkelsesværdig høj alder, og han var da også en af de længelevende personer, som figurerer i Bolle Luxdorps berømte samling af gamlinge.² Men endnu bemærkelsesværdigere var det, at han endnu ved sin død i sin høje alderdom var ansat i Rentekammeret, og at han havde været det i samfulde 75 år! Det var en rekord, som gjaldt alle embedsmænd, ansat i den civile centraladministration 1660-1814. Lad os derfor kigge lidt nærmere på denne interessante person.

Familien

Peter Morup var født den 3. januar 1700 i Thy på Nørre Heegård i Visby sogn i Hassing herred ved Limfjorden en snes kilometer sydvest for Thisted.³ Hans forældre var Peder Eilersen og Maren Andersdatter, de var begge af jævn bondeslægt, men ejede en del jordegods. I ægteskabet var der fem børn, hvoraf Peter Morup blev den længstlevende. Hans broder, Eiler Morup, døde ugift i København i 1762 som 72-årig i ret usle kår. En søster, Maren Morup, blev gift med Ole Poulsen i Vester Vandet i Hillerslev herred en snes kilometer nord for barndomshjemmet, men døde uden livsarvinger. En anden søster, Kirstine Morup, giftede sig med byskriver Laurits Olesen Roede i Lemvig, men deres børn døde før forældrene. Den tredje søster, Margrethe Morup, døde i enkestand i København og efterlod sig kun en datter ved navn Inger Cathrina Norman, som blev gift med en Jens Eriksen i Kristiansand i Norge, men også denne niece, der efterhånden var Peter Morups eneste arving, døde før ham.

PETER MORUP,
Etats-Raad og Første Committèred i Rente-Kammeret.
 Født 1700. d.1. Januarii.

*Levende aftegnet (men aldrig skildret) d. 16. Februar. 1786.
 ved G. Fuchs.*

Peter Morup som han så ud som 86-årig, tegnet af Georg Mathias Fuchs (1719-1797). Den ældre etatsråd er i daglig påklædning, nemlig kjole og vest samt halsklud og pudderparuk. (Statens Museum for Kunst, inv. nr. 25841).

Børnegerationens navneskift til Morup havde sandsynligvis at gøre med eksistensen af den forlængst forsvundne middelalderlige hovedgård af dette navn i Visbys nabosogn, hvor der dog endnu findes en be-skeden bebyggelse ved navn Morupmølle.

Karrieren

Peter Morup selv kom i skole hjemme i Thy og blev derefter i 1713 sendt til København. Samme år kom han med felttøjmester Brochman på rejse med en artilleritransport til Pommern. Der var tilsyneladende tale om oberst Christian Eberhard Mushardts store transport, der foregik på 24

fartøjer fra Danmark, og som ankom til Pommern i slutningen af august 1713.⁴

I begyndelsen af 1714 kom Peter Morup i tjeneste i Rentekammeret, nærmere betegnet i Ålborg og Viborg stifters renteskriverkontor. Dettets opgave var at revidere amtsforvalternes og grevskabernes regnskaber i de to nørrejske stifter. Hvad den fjortenårige dreng bestilte i kontoret vides ikke. Men han har sandsynligvis gået til hånde med mange praktiske ting som en slags læredreng med henblik på at blive fortrolig med institutionen og dens mange arbejdsrutiner.

Dengang var det ikke ualmindeligt, at ganske unge drenge kom ind i et af centraladministrationens kontorer. I perioden 1660-1814 drejede 1% af alle ansættelserne sig om drenge på højst 14 år, medens der blev ansat fire gange så mange lidt ældre drenge på 15-19 år. De to alleryngste blev begge ansat i Rentekammeret: en tolvårig i 1714 og en tiårig i 1724.⁵

I 1719 kom Peter Morup over i det sjællandske renteskriverkontor, stadig som underordnet. Chefen for dette kontor foreslog efterhånden flere gange, at Peter Morup skulle forfremmes til fuldmægtig, men hver gang viste det sig, at der var en ældre kollega, der først skulle tilgodeses.

Omsider i sommeren 1730 kunne Peter Morup imidlertid avancere til en stilling som fuldmægtig i Rentekammerets kontor for rytterdistrikterne, Møn og Amagerland. Endelig den 8. juni 1741 blev han chef for Københavns hof- og militæretats kontor, ligeledes i Rentekammeret. Med denne kongelige udnævnelse fik han titel af renteskriver. I perioden fra den 25. maj 1765 til den 20. september samme år var Peter Morup tillige konstitueret som chef for Kammerrettens justitskontor med titel af adjungeret justitssekretær. Under omskiftelserne i Struenseetid blev hans kontor nedlagt, og han blev i stedet chef for Rentekammerets revisionskontor for gamle danske regnskaber i en ligeledes kort periode fra den 6. juni 1771 til den 17. august samme år. Men på sidstnævnte dato blev han i stedet flyttet over som chef for Rentekammerets danske kammers ekspeditionskontor (sekretariatet), hvor han blev til den nye reorganisering i 1773. Da blev han udnævnt til kommitteret i Rentekammeret, altså til medlem af selve kollegiet. Her sad han til sin død, fra 1783 med titel af førstekommitteret.⁶

Dermed var en rekordlang karriere endt. Det var imidlertid ikke usædvanligt, at centraladministrationens embedsmænd sad endog meget længe i deres embeder. I perioden 1660-1814 gjorde hver niende således tjeneste i 40 år eller mere, og 4% af alle var ansat i mindst 50 år. Der var ikke fastsat nogen bestemt pensionsalder, så mændene blev meget ofte simpelthen siddende i deres embeder, til de døde.⁷

Peter Morups arbejdsopgaver i løbet af de kolossalt mange år i Rentekammerets tjeneste har været mangeartede. Blandt de større enkeltopgaver kan nævnes, at han i 1742 blev pålagt nøje at undersøge vin- og brændevins- samt klædehandelen i Helsingør, da man havde mistanke om toldsvig i sundtoldbyen; omkring 1750 blev de uhyre omfattende materialeregnskaber for Christiansborg Slot henlagt til hans kontor; i 1767 blev det ham pålagt at undersøge, om tøj-kasserer Morsleths embedsførelse var i orden; to år efter indtrådte Peter Morup som medlem af Ekstraskattereguleringskommissionen for København; i 1775 fik han ordre om at indtræde i den kommission, som skulle undersøge, om »be-regningerne over de af tømmerhandler Aagesen i de seneste åringer til Søetaten leverede vrugdele og askestænger« var i orden; i 1777 blev han kommissarius i det igangværende 24. klasselotteri.

Peter Morups flid og nidkærhed i tjenesten blev belønnet med Frederik den Femtes bestalling af ham som virkelig kammerråd i 1754, en titel som Christian den Syvende i 1769 ændrede til virkelig justitsråd. Endelig den 13. januar 1779 gjorde kongen ham til virkelig etatsråd.

Lønnen

Ikke før sin udnævnelse i 1730 til fuldmægtig figurerede Peter Morups navn i civilreglementet (oversigten over de lønninger, der skulle udbetales). Indtil da har han som underordnet ikke fået løn fra Rentekammeret, men er derimod blevet lønnet direkte af sin kontorchef og har sandsynligvis ved siden af haft beskedne indtægter i form af sportler og lignende – eller måske tjent lidt ved arbejde udenfor kammeret.⁸ Men som fuldmægtig begyndte han at modtage en egentlig løn på 200 rigsdaler årlig. Ved udnævnelsen til kontorchef i 1741 steg gagen til 800 rigsdaler om året. Efter en snes års udmærket tjeneste i denne charge fik han i 1760'erne hævet sin løn til 1.000 rigsdaler og i 1770'erne yderligere til 1.200 rigsdaler. Efter ansøgning resolverede kongen den 5. juli 1783, at Peter Morup måtte beholde sin daværende årsløn på 1.500 rigsdaler, så længe han levede.⁹

Til den faste lønning kom imidlertid forskellige løse indtægter i form af sportler og lignende. Men særlige arbejdsindsatser belønnedes også med store beløb. Da man for eksempel havde henlagt materialeregnska-berne vedrørende opførelsen af Christiansborg Slot til hans kontor, fik han omkring 1750 udbetalt 600 rigsdaler en gang for alle for sin ekstra møje. Og da Peter Morup som nævnt fra maj 1765 til september samme år stod for forretningerne i justitskassen og aflagde regnskab herfor, modtog han 150 rigsdaler som vederlag for sit ekstra arbejde med dette betroede hverv.

Boligen

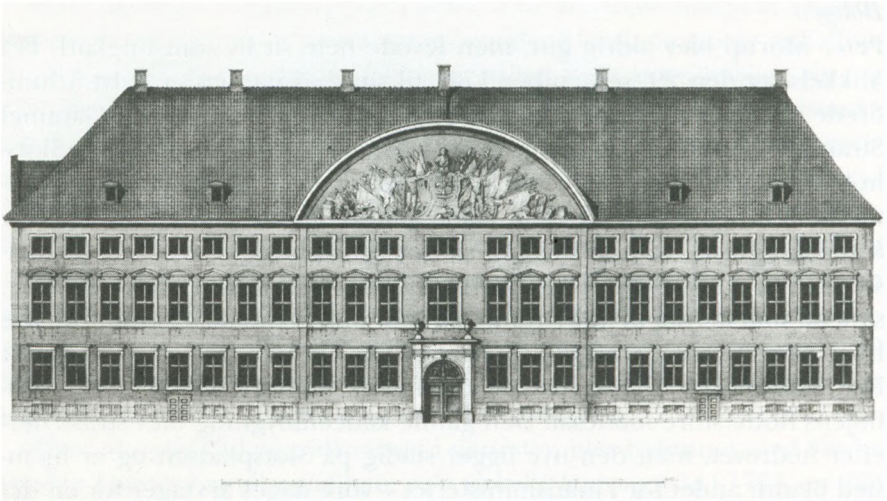
Peter Morup blev aldrig gift, men levede hele sit liv som ungarl. Fra Mikkelsdag den 29. september 1741 til sin død næsten et halvt århundrede senere boede han i nogle lejede værelser på adressen Gammel Strand 34.¹⁰ Det var særdeles tæt på hans arbejdsplads, som lå på Slotsholmen lige på den anden side af kanalen. Peter Morup nåede at komme til at arbejde sine første år i den gamle og efterhånden alt for lille kancellibygning, som lå mellem slottet og Holmens bro. Men fra sensommeren 1721 flyttede embedsmændene over i Den røde Bygning, som da stod færdig til indflytning, og som meget praktisk kunne rumme hele centraladministrationen under ét tag. Den 15. august 1721 holdt Rentekammerets deputerede og kommitterede deres første møde i sydfløjens flotte store mødesal. Den gamle kancellibygning blev straks derefter nedrevet, men den nye ligger stadig på Slotspladsen og er hjemsted blandt andet for Finansministeriet – vore dages arvtager for en del af Rentekammerets ressort.

Peter Morup var ganske fornøjet med sit logi på Gammel Strand, for hvilket han betalte 70 rigsdaler årligt i husleje. Hans husvært var gennem næsten alle årene hattemager Christian Lüders, som dog døde i sommeren 1788. Ved folketællingen året før bestod hattemagerens egen husstand i ejendommen af den 63-årige enkemand selv samt hans næsten jævnaldrende broder og fætter, der begge var ugifte og henholdsvis hattemager og guldsmed. Til familien hørte desuden husherrens søster, der var lidt yngre og ugift, og hvis funktion i familien var som husjomfru. Desuden inkluderede den store husstand tre tjenestepiger og to læredrenge, der alle var unge ugifte mennesker.¹¹

Foruden til Peter Morup udlejede hattemageren ejendommens tredje og sidste lejlighed til en ældre afskediget håndværker fra Holmens faste stok. Denne Andreas Jensen var gift for anden gang, og med sin noget yngre kone havde han fem børn, født mellem 1775 og 1783.

Husrækken langs Gammel Strand var et solidt borgerligt kvarter i 1780'erne. Således beboedes ejendommene nærmest ved daværende nummer 7 af en vinhandler, etatsråd, kandestøber, urmager, kaptajn i Vestindiefarten, brændevinsbrænder, juveler og administrator ved Det kongelige danske Bomuldsmanufaktur.

Peter Morups egen lejlighed bestod af et par stuer, et sovekammer og en gang. I stuen til gaden fandtes et chatol med indlagt træ og glasdøre, hvori der var porcelæn, samt et skab med tøj. Desuden var rummet smykket med et spejl i forgyldt ramme og et lille glasskab, medens der på væggene hang fem kobberstik. Det ene var »gehejmeråd Thott i glas og ramme«. Der var her tale om Otto Thott, som var født i 1703 i en af

Kancellibygningen, kaldet Den røde Bygning på grund af murstenenes varme farve, stod færdig til ibrugtagning i 1721, hvor praktisk talt hele den civile centraladministration kunne rummes i huset. Den trefløjede bygning er tegnet af Johan Conrad Ernst. Over facaden mod Børsen satte han en stor frontispice med Frederik IV's buste, rigsvåbenet og symboler på statsforvaltningens mange arbejdsområder. (Rigsarkivet, Statens Civile Bygningstjeneste nr. 42, De Rosenbergske Mapper nr. 8).

rigets førende slægter, og som allerede i 1730 kom ind som kommitteret i Rentekammeret. Otto Thott gjorde en stor indsats i sin 60 år lange karriere i en lang række embeder i den civile centraladministration, især på det økonomiske og erhvervsmæssige område, hvor han var aktiv til sin død i 1785, dog afbrudt af Struenseeintermezzoet. Han var en af de drivende kræfter i tidens merkantilistiske politik, både teoretisk og praktisk. Otto Thott kom i 1758 ind i Gehejmekonseillet, og han ejede blandt andet godset Gaunø. Til sin kolossale bog- og håndskriftsamling byggede han en særlig bygning bag sit bypalæ på Kongens Nytorv i København (i dag rummer palæet den franske ambassade). Man kan let forestille sig, at den næsten jævnaldrende Peter Morup har betragtet kollegaen Otto Thott som et lysende forbillede – både som embedsmand og som bogsamler.

I lejlighedens gang eller forstue fandtes endnu et klædeskab. Og i sovekammeret havde Peter Morup et chatol med klap og skuffe, en solid dragkiste med klæder og naturligvis en seng. Det var en himmelseng med sirtses omhæng og forsynet med to bolsters underdyner, hele tre hovedpuder og et par lagener af hørlærred.

Møblementet i lejligheden bestod desuden blandt andet af flere spejle i brune rammer og med forgyldte udsmykninger, to konsolborde med marmorerede træplader, et slagbord med to fløje, et lakeret tebord og tolv gyldenlæders stole. Desuden var der pyntet med nedhængende gardiner, som vel også holdt trækken borte om vinteren. I stuen gjorde Peter Morup sig det behageligt i en lænestol eller i den såkaldte hjørnestol. Om nødvendigt, vel især om natten, betjente han sig af sin kommodestol med messingbækken under.

I det indlagte chatol i stuen gemte Peter Morup sine sparepenge. I en lille brun mappe lå ved hans død 7.000 rigsdaler i bancosedler, og i to små pakker var 400 rigsdaler i danske kurantdukater. Endelig lå der i en lille pung syv forskellige sølvmedaljer. I det andet chatol lå hans rede penge til daglig brug, nemlig 138 rigsdaler og 2 skilling sammen med en halv snes fremmede mønter.

Ydermere omfattede Peter Morups indbo blandt andet fire tepotter af porcelæn, to tedåser, to sukkerskåle, en snes par tekopper, seks sølvte-skeer og tre puncheboller. Derimod var der intet køkkentøj og lignende, vel sagtens fordi lejligheden ikke havde noget køkken.

Garderoben

Peter Morup ejede ved sin død en ganske omfattende garderobe, som blandt andet inkluderede tre fine skjorter med kniplingsmanchetter, 40 andre manchetskjorter og en halv snes natskjorter og nathuer. Desuden 27 »gammeldags halsbind« og 7 par silkestrømper i forskellige kulører samt lige så mange par uldne strømper. Han havde også investeret i et silketørklæde og 14 tørklæder til at have om halsen. Af lommeløklæder havde han hele 52.

Noget kunne tyde på, at den gode etatsråd var lidt af en laps, eller måske fik han blot vasket meget sjældent. Af klædeskjoler og frakker kunne han vælge mellem 11 forskellige, og af veste havde han følgende seks: en i hvidbroderet atlask, en i rødblomstret fløjel, en i silke i samme mønster, endnu en af gulstribet silke, en prikket i bomuld og endelig en i rød atlask. Hertil kom forskellige benklæder og et halvt dusin kårder. Som kronen på værket kunne han vælge mellem sine to spadserestokke af spanskrør, hvoraf den ene var guldknappet, og den anden blot var med en knap af messing.

Til at forsøde tilværelsen havde Peter Morup hele 12 snustobaks-æsker, og efter hans død fandt man 25 tomme flasker i lejligheden på Gammel Strand.

Peter Morup »ville ikke gerne, at mine klæder, af hvad slags de end er, skulle sælges ved auktion«. Derfor havde han i sit testamente bestemt, at

»alle de gangklæder, linned, dækketøj, sengeklæder, bøger med videre, jeg kunne efterlade mig af deslige og andre ting i mine værelser og gemmer ... skal min tjener, Ole Nielsen ... forundes«.

Dette testamente var næppe ualmindeligt for en ældre ugift embedsmand på den tid. Det ligner således på mange måder justitsråd Albert Peter Bartholins. Denne var sekretær i Generalkirkeinspektionskollegiet.¹²

Tjeneren

Peter Morup havde en mandlig tjener boende hos sig på Gammel Strand. I 1762 var det Paul Dinesen.¹³ Men kort efter afløstes denne af Ole Nielsen, som tro tjente Peter Morup til dennes død. Da havde han, siden han var midt i trediverne, været behjælpelig ved alle gøremål i den daglige husførelse med videre. Så længe Ole Nielsen eller hans hustru levede, skulle de ifølge Peter Morups testamenteriske bestemmelser nyde en pension, bestående af renterne af boets kapital – hvad størrelsen deraf så end måtte vise sig at blive. Men desuden bestemte den betænksomme og praktisk tænkende Peter Morup, at ægteparret, indtil boet var opgjort, kapitalen anbragt og renterne begyndt at kunne udbetales, skulle beholde Ole Niensens hidtidige løn og kostpenge. Lønnen var 10 rigsdaler per halvår, medens kostpengene udgjorde 5 rigsdaler om måneden.

Lejestaften

Da Peter Morup døde, havde han som sagt boet meget længe i lejligheden på Gammel Strand, så udlejeren påpegede det indiskutabelt påtrængende i værelsernes behov for reparation og vedligeholdelse. Dette havde den gamle lejer ikke sørget for i mange år. Man besluttede derfor, at lejligheden ved annoncering skulle søges bortlejet af dødsboet under den betingelse, at værelserne skulle kunne istandsættes af husværten i løbet af det trekvarte år, der var til næste påske. Til den tid ville han så selv overtage værelserne til ny udlejning.

Bogsamlingen

Blandt de mange ting, som lejligheden skulle tømmes for forinden, var Peter Morups bogsamling. Den omfattede 109 titler, hvoraf adskillige var i flere bind, så der i alt var tale om knap et par hundrede bind. Samlingen omfattede både faglitteratur, religiøse og filosofiske bøger samt skønlitteratur. Bøgerne var tilsyneladende alle på dansk eller tysk.

En fjerdedel af samlingen var af filosofisk eller religiøs karakter. Der

fandtes naturligvis Martin Luthers lille katekismus og hans huspostil. Desuden var der to bibler, et bind med det nye testamente alene og to salmebøger, hvoraf den ene var Thomas Kingos. Af alment filosofiske værker ejede Peter Morup blandt andre Frederik Christian Eilschows »Philosophiske Breve« (1748)¹⁴ og en dansk oversættelse af Alexander Popes berømte »Essay on Man« (1732-1734). Tillige var der to værker af Peter Morups absolutte favoritforfatter, Ludvig Holberg, nemlig »Moraliske Tanker« (1744) og »Epistler« (1748-1754). En særlig interesse har der i samtiden knyttet sig til præsten Balthasar Münters bog om, hvordan han i fængslet omvendte ateisten Struensee til kristendommen inden hans henrettelse. Bogen udkom på tysk straks i 1772, men blev allerede samme år oversat til dansk. Peter Morup ejede et eksemplar af den dansksprogede udgave.

Gruppen af naturvidenskabelige og geografiske værker var der lidt færre af end af første gruppe. Blandt de geografiske bøger var den imponerende danske udgave i 17 bind af samlingen af rejsebeskrivelser i »Almindelig Historie over Reiser til Lands og Vands, eller Samling af alle Reisebeskrivelser, som hidindtil ere udgivne i adskillige Sprog af alle Folk« (1748-1762), forsynet med mange instruktive landkort og smukke kobberstik i det hele taget. Af naturvidenskabelige værker fandtes blandt andre den af Chr. Wolff fra tysk oversatte lærebog »Kort Begreb af den første Grund til alle mathematiske Videnskaber« (1741) og Jørgen Rasch' berømte »Den Møenske Styrmands-Bog« (1702).

Vigtigere for Peter Morup var nok et dusin værker af juridisk eller administrativ karakter. Heriblandt var udgaver af Jyske Lov, Kongeloven og Danske Lov, og af samme anvendelige type var en samling i to bind af forordninger vedrørende Island. En ikke nærmere identificeret tysk bog om bogholderi kunne også nok være praktisk at have ved hånden for en mand, der som Peter Morup beskæftigede sig med revision af regnskaber en stor del af sit liv. Forholdsvis praktisk anlagte var også den historisk orienterede jurist Andreas Hojers »Juridisk Collegium over Processen, saaledes som den bruges i Dannemark og Norge« (1742), som Peter Morup ejede i hele to eksemplarer, sandsynligvis to forskellige udgaver. Af nyere bøger, der var praktisk anvendelige i det daglige arbejde, besad han »Staternes indvortes Regiering« (1773-1776) i fem bind og »Staternes udvortes Regiering« (1774-1775) i to bind, begge disse værker var forfattet af Andreas Schytte, som siden 1759 var en meget respekteret og afholdt professor i statsvidenskab ved akademiet i Sorø. I nogenlunde samme genre, men af mere filosoferende art var Ludvig Holbergs »Natur- og Folkeret« (1716).

Hver fjerde bog i samlingen vedrørte historie. Den almindelige historie dækkedes af Holbergs Kirkehistorie (1738-1740), Jødiske Historie (1742) og Heltehistorier (1739-1753). Fædrelandets historie havde Holberg også behandlet, denne gang i trebindsværket »Danmarks Riges Historie« (1732-1735), det samme havde Andreas Hojer i den provokerende »Kurtzgefasste Dännemarckische Geschichte« (1718), som Hojer og Holberg kom i disput over, men som længe var den eneste brugbare håndbog over hele Danmarkshistorien. Derudover var Peter Morups bøger mest personalhistoriske værker. En særlig interesse må han have haft for de nyere danske konger, for han ejede udgaver af salvingsakterne for både Christian den Femte, Frederik den Fjerde, Christian den Sjette og Frederik den Femte, af ligprædikenen over Frederik den Fjerde og af Christian den Femtes dagregister.

Endelig var der skønlitteraturen, som ganske vist var lødig, men som ikke fyldte særlig meget i bogsamlingen. Også her var Ludvig Holberg repræsenteret, blandt andet med »Peder Paars« (1719-1720) og »Niels Klims underjordiske Rejse« (1741). Desuden var der Johannes Ewalds samlede skrifter og Erik Pontoppidans opbyggelige »Menoza, en asiatick Prins, som drog Verden rundt og søgte Kristne« (1742-1743). Vel nok den sidst anskaffede bog i samlingen var Christen H. Prams »Stærkodder« (1785). Denne forfatter var siden 1781 ansat i Kommercekollegiet – altså en ikke helt fjern kollega til Peter Morup – men måtte skaffe sig supplerende indtægter ved at skrive, ofte i det af ham selv redigerede månedsskrift »Minerva«. Prams største succes blev dog eposet om helten Stærkodder, hvortil stoffet er hentet hos Saxo, men som i oplysningstidens ånd havde en aktuel opbyggelig pointe i sig. I stykket skaffer Stærkodder tre skatte: Skirners sværd (et billede på nationens kraft), den vidunderlige snekke Skibladner (den danske sømagt og handel) og vand fra Mimers brønd (kundskab). Ved at fremskaffe disse skatte frelser Stærkodder sit i armod nedsunke fædreland. Denne politiske allegori var klart vendt mod tyskerne.

Af udenlandske skønlitterære værker indgik navnlig flere klassikere som Cervantes' satiriske roman »Don Quixotte« (1605) i Charlotte Dorothea Biehls danske oversættelse fra 1776-1777 og Bolieaus samfundskritiske »Satires« (1657-1705) i en tysk oversættelse, da Peter Morup efter alt at dømme ikke yndede at læse fransk. Af nyklassiske værker havde han anskaffet Richardsons populære og stærkt sentimentale brevroman »Pamela or Virtue Rewarded« (1740) i B. J. Loddess firebinds danske udgave fra 1743-1746 og Edward Youngs uhyggelige digtcyklus »Night Thoughts« (1742-1745) i dansk oversættelse.

Af morskabslæsning var der stort set intet. Det er således lidt påfaldende, at Peter Morup ikke har ejet nogen som helst af favoritten Holbergs komedier.

Begravelsen

Efter Peter Morups død natten til den 19. juli 1789 gik der nogle hektiske dage, inden den flotte begravelse kunne finde sted torsdag den 23. juli fra Sankt Nikolaj kirke. Skiftebrevets opgørelse over udgifterne i den forbindelse omfatter hele 16 foliosider.

Liget blev iklædt nyt tøj og en paryk af bedste kvalitet, og lejligheden blev udstyret med seks fag sorte gardiner. En karl blev allerede om tirsdagen sendt rundt i staden for at meddele dødsfaldet til adskillige personer. Liget blev lagt i to kister, begge af fyrretræ og vel begede, den yderste desuden smukt malet. Denne var også forsynet med en oval metalplade med smukke festoner og perler samt en indgraveret gravskrift.

Ved begravelsen blev der sunget af to af Nikolaj skoles kor, og kirkens klokkespil var i funktion. Selve den kirkelige handling forrettedes af tre af kirkens præster: den blinde sognepræst Peder Hersleb Abildgaard, assisteret af de to kapellaner Peder Saxtorff og Jørgen Hatting Rørbye.¹⁵ Desuden var der tilsagt 17 studenter, 24 tjenere og 1 politibetjent foruden bedemænd med flere. Liget blev kørt i en ligvogn, betrukket med sort fløj, bemanded med kusk og biløber og forspændt med fire heste. Sørgetoget omfattede 19 andre vogne til studenterne, bedemændene og de mange sørgefaner. Graven var allerede inden begravelsen blevet smukt pyntet med blomster.

Til beværtningen af ligfølget efter begravelsen blev blandt andet godt indkøbt fransk brændevin, muskatvin, rødvin, gammelvín, lybsk pølse, krydderkringler og hvidt sukker.

Man må sandelig sige, at Peter Morups testamentariske ønske om en »anstændig og reputerlig begravelse« blev efterlevet i alle måder.

Gravmindet

Peter Morup blev begravet på Nikolaj kirkes kirkegård, kaldet benhuskirkegården. Hans gravsten blev anbragt i selve kirkebygningens mur. Heller ikke i denne henseende var det bedste for godt, og derfor var tidens absolut førende danske billedhugger, Johannes Wiedewelt, blevet bestilt til at lave dette marmorepitafium. Det var færdigt, så det kunne opsættes allerede i marts 1790. Månedene efter blev graven forsynet med et forsvarligt jerngitterværk.

Det var dog altsammen til dels forgæves, thi allerede i 1795 brændte København og dermed Nikolaj kirke. Få år efter sløjfede man det meste af kirkeruinen og kirkegården om den.

Executor testamenti

Den person, som sørgede for næsten alt i forbindelse med dødsfaldet, var justitsråd Nis Hammeleff, der i Peter Morups testamente var udpeget som executor. Nis Hammeleff var født i 1735, og efter en snes års ansættelse i Kommercekollegiet blev han i 1773 amtsforvalter over Københavns amt og forvalter ved kornmagasinet i hovedstaden. Denne sympatiske mand nærrede stor interesse for praktiske landbospørgsmål og var en af foregangsmændene i tidens mange reformer på dette område. I 1784 var han blevet udnævnt til kommitteret i Rentekammeret, hvor han altså blev kollega til Peter Morup.

Den stemningsfulde aftenscene i en skrivestue er malet af Johan Hörner (1711-1763). I tællelysets sparsomme skær arbejder en håndfuld mænd med kontoropgaver. Udstyret dertil består i papirer, pennefjer og blækhus, som altsammen ses på det grønklædte bord. Den skrivende unge herre for bordenden er iført, hvad der udmærket kunne være en rød uniformskjole. (Statens Museum for Kunst, inv. nr. 7443).

Proclama

For at kunne få slutopgjort dødsboet måtte executor testamenti indhente Danske Kancellis tilladelse til ved proclama i aviserne med år og dags varsel at indkalde alle dem, som måtte have noget at fordre i boet.

Annonceringen skete i de københavnske berlingske aviser den 21., 28. og 31. august 1789, i Adresse-Contoires Efterretninger den 14., 18. og 24. samme måned og endelig i Altonaiske Mercur den 28. september samt den 5. og 12. oktober 1789. Proclamaet citerede kancelliets bevilning og lod »indkalde alle de, som formene sig at have noget at fordre, under hvad navn det være måtte, i stervboet«. Eventuelle kreditorer havde »sådan deres havende krav eller fordring, inden bemeldte tids forløb [1 år] fra denne proclamations sidste bekendtgørelses dato, at anmelde og bevisliggøre for mig undertegnede, som executor testamenti, boende på hjørnet af Nørregade og Skidenstrædet«. ¹⁶

Man lod tiden gå til november året efter, men ingen kreditorer meldte sig. Derpå kunne man så foretage den endelige beregning over dødsboets størrelse.

Boopgørelsen

Indtægterne udgjordes af de pengesedler og mønter, man havde fundet ved Peter Morups død (7.538 rigsdaler). Hertil kom Zahlkassens udbetaling af Peter Morups resterende løn frem til dødsdagen (49 rigsdaler). Desuden indgik klasselotteriets resterende honorar (56 rigsdaler). I alt var der således aktiver for tilsammen 7.643 rigsdaler 2 mark 8 skilling.

Udgifterne beløb sig i alt til 6.902 rigsdaler 3 mark 14 skilling. Den største post var her dog en kongelig 4% obligation på 5.000 rigsdaler, anskaffet gennem Zahlkassen til anbringelse af hovedparten af den store kontantbeholdning – den var altså ikke en egentlig udgiftspost. Det var derimod den næststørste, som var Nis Hammeleffs eget salær som executor testamenti, hvilket Peter Morup havde bestemt skulle være på 1.000 rigsdaler. Desuden fik landvæsenskommissær Bjerg 30 rigsdaler for at gennemse og ordne boets papirer og for at fungere som skifteskriver.

En forholdsvis stor post var udgifterne på i alt 292 rigsdaler til fremstilling og opsætning af epitafiet og jerngitteret. Af dette beløb modtog Johannes Wiedewelt de 200 rigsdaler for selve epitafiet i marmor. Begravelsesarrangementet i sig selv med honorarer til dets mange involverede personer og udgifter til materialer og mad kostede 283 rigsdaler.

Desuden havde Peter Morup som nævnt selv bestemt, at hans tjener, Ole Nielsen, skulle have løn og kostpenge, hvilket tilsammen androg 100 rigsdaler. Og dødsboet måtte endvidere udrede husleje for 70 rigsdaler. Sluttelig var der udgifter på sammenlagt 127 rigsdaler til, hvad man kunne kalde nødvendigt papirarbejde med videre. I dette beløb indgik blandt andet 45½ rigsdaler til Danske Kancelli for testamentets konfirmation og sportler til kancellibudene, 29 rigsdaler til stemplet papir og 14 rigsdaler til indrykningen af proclama i de forskellige aviser.

Boets saldo kunne til sidst den 24. november 1790 opgøres til 5.740 rigsdaler 4 mark 10 skilling, hvoraf altså de 5.000 rigsdaler var anbragt i den omtalte obligation.

Legatet

Peter Morup havde i sit testamente bestemt, at de midler, der blev til overs, når alt andet var betalt, skulle overdrages til Sankt Nikolaj kirkes fattiges skole. Dog på den betingelse, at kapitalen bestandig skulle stå urørt, kun renterne måtte bruges. Og under alle omstændigheder skulle tjeneren, Ole Nielsen, eller hans hustru, så længe en af dem endnu levede, have udbetalt deres omtalte pension til terminerne den 11. juni og den 11. december hvert år af den person, som på kirkens eller skolens vegne administrerede kapitalen. Efter ægtefællernes død tilfaldt både kapital og renter fattigskolen. Der var dog endnu en ting, Peter Morup havde husket på: Af hans efterladte midler skulle udredes det lidt, der måtte blive nødvendigt til at vedligeholde hans gravsted og epitafium.

Endelig den 26. november 1790 kunne Nis Hammeleff overdrage obligationen på 5.000 rigsdaler og 740 rigsdaler 4 mark og 10 skilling i rede penge til Sankt Nikolaj kirkes kurator, der med tak kvitterede for modtagelsen af Peter Morups arv.

Det var altså med fuld ret, at der på hans gravsten kom til at stå følgende indskrift, som blev gengivet i Adresse-Contoires Efterretninger allerede den 3. august 1789:

Her under hviler
Hr. PEDER MORUP,
fordum Hans Kongelige Majestæts
virkelig Etatsraad og Committered i Rentekammeret,
föd paa Nörregaard i Thyeland
den 3 Januarii 1700,
död i Kiöbenhavn
den 19 Julii 1789.

Han var en ivrig Betient og Embedsmand
i det kongelige Rentekammer i 74 Aar,
og blev en betydelig Velgiörer imod fattige Skolebørn
efter hans Död,
som Nicolai Sogns Fattigskole
kan bære Vidne om.

Noter:

1. Hvor ikke andet er nævnt, bygger fremstillingen på skifteakterne i Hof- og Stadsrettens Skiftekommissions arkiv: Eksekutor- og kommissarieskifter 2/1790/8, Peter Morups skifte (i Landsarkivet for Sjælland).
2. Kjærgaard, Thorkild: Bolle Willum Luxdorphs »longævi«. Om den tidligste alderdomsforskning i Danmark (i *Carlsbergfondets Årsskrift* 1990) s. 131.
3. Ifølge påtegningen på hans portræt var datoen den 1. januar 1700, men både gravskriften (se sidst i nærværende artikel) og *Luxdorphs Dagbøger*, udg. ved Eiler Nystrøm, Kbh. 1915-1930, bd. 2, s. 357 anfører den 3. januar 1700.
4. *Bidrag til Den store nordiske Krigs Historie*, udg. af Generalstaben, Kbh. 1915, bd. 5, s. 81-82.
5. Gøbel, Erik: *De styrede rigerne. Embedsmændene i den civile dansk-norske centraladministration 1660-1814* (bog under udgivelse 1999).
6. G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848 (i *Meddelelser fra Det Kongelige Geheimearkiv og det dermed forøenede Kongerigets Arkiv for 1886-1888*, Kbh. 1889, genoptryk 1977) s. 184, 277, 282, 295 og 297; Rentekammeret 13.42: Embedsansøgninger 1660-1848 (Peter Morups embedsansøgning af 14. juli 1730).
7. Gøbel: *De styrede rigerne* ...
8. Axel Linvald: Struensee og den danske Centraladministration. Statsstyrelse og Statsforvaltning i det 18. Aarhundrede (i Aage Sachs, red.: *Den danske Centraladministration*, Kbh. 1921) s. 367-370.
9. Rentekammeret 222.112-207: Civiletatens reglementer 1680-1770 (i Rigsarkivet); Finanskollegiet 136-145: Civiletatens ordinære reglementer 1774-1783 (i Rigsarkivet); Finanskaseregulationen 26-58: Udgiftsreglementer for civiletaten 1784-1816 (i Rigsarkivet).
10. Dengang var ejendommen benævnt nummer 7. Den blev i 1799 erstattet af det hus, som ligger der endnu i dag. Se *Historiske huse i det gamle København*, udg. af Nationalmuseet, Kbh. 1972, s. 64.
11. Rentekammeret: Folketælling 1787 (i Rigsarkivet).
12. Jacob Gude: *En københavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754-1810*, Kbh. 1918, s. 148-149.
13. Regnskaber 1660-1848: Københavnske regnskaber 1661-1848: Kopskatten 1743, bd. 14, og Kopskatten 1762, bd. 2 (i Rigsarkivet).
14. Her som ved de følgende titler anføres oprindeligt udgivelsesår, idet trykkeår for Morups eksemplarer ikke kendes. De er identificeret ved hjælp af *Bibliotheca Danica*, udg. ved Chr. Bruun m. fl., 1-5, Kbh. 1877-1931, og H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, 1-14, Kbh. 1924-1939.
15. S. V. Wiberg: *En almindelig dansk Præstehistorie*, 2, Kbh. 1870, genoptryk 1960, bd. 2, s.172-174.
16. Her citeret efter *Københavnske Danske Post-Tidender* den 21. august 1789.

Erik Gøbel, født 1949, cand.mag., seniorforsker ved Rigsarkivet. Har bl.a. skrevet *Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 især vedrørende centraladministrationen* (s.m. Knut Sprauten), 1997, og *Dansk søfarts historie bd. 2 1588-1720* (s.m. Ole Degn), 1997, samt en lang række artikler om dansk økonomisk og social historie 1600-1900, navnlig om handel og søfart på tropekolonierne.

Hvad var det egentlig, de skrev sig til? De Vinranke-Munk'ers ældre linje og deres steder

Af Poul Verner Christiansen

Udgangspunktet er nogle problemer med at bestemme denne adelsslægts »steder« og dermed også dens samfundsmæssige placering. Lige siden adelsårbogen fra 1905 er den blevet fejlplaceret i både kildeudgivelser og historiske fremstillinger. Men lige så vigtigt har det været at ridse nogle socialhistoriske perspektiver op, som er væsentlige for alle, der søger efter rødder i senmiddelalderen.

I forbindelse med slægten Munk (med vinranken) i senmiddelalderen er jeg stødt på nogle stednavne, som der har været problemer med at identificere. For at løse disse problemer har jeg forsøgt at indkredse slægtens adfærdsmønster, som det fremgår af de bevarede aktstykker, og at sætte det i relation til senmiddelalderens samfundsforhold.

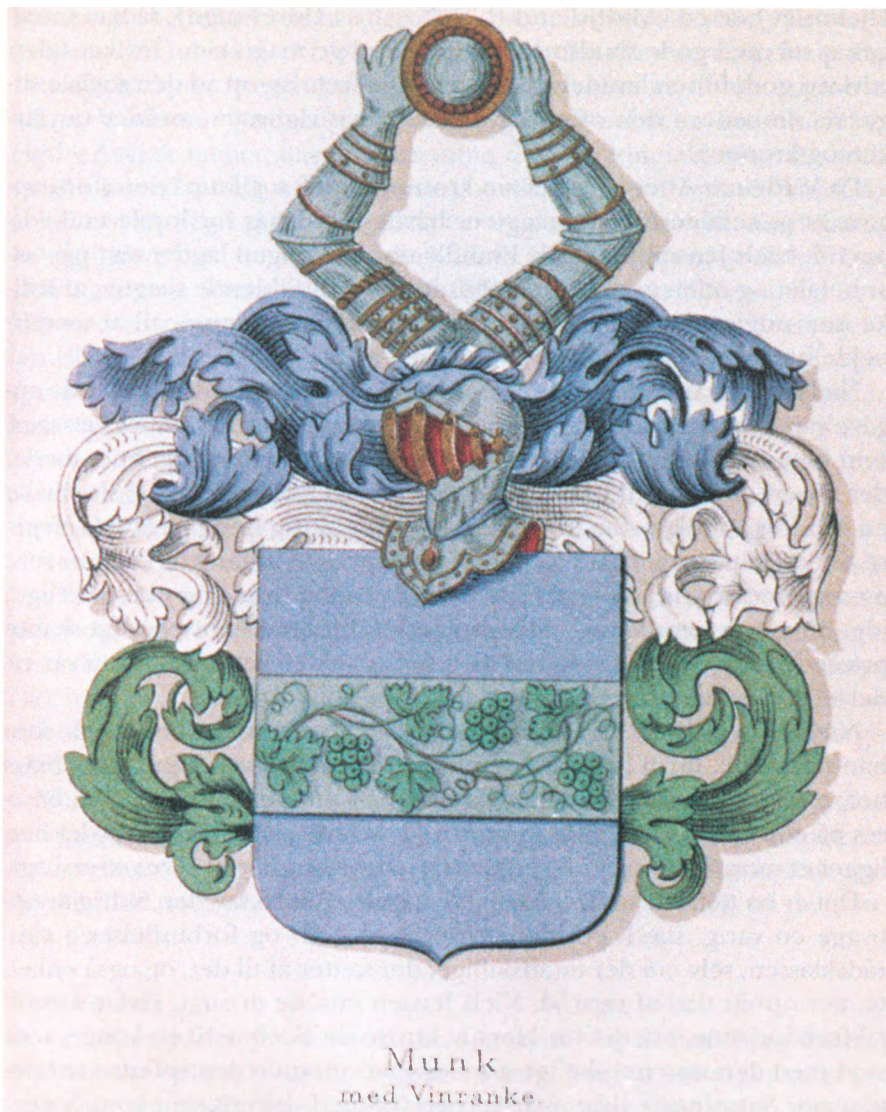
Med hensyn til genealogien går jeg ud fra fremstillingen i *Danmarks Adels Aarbog* (1905) og benytter oplysninger herfra uden særlig henvisning. I nogle tilfælde er dette værks lokalisering af de stednavne, slægten skriver sig til, ikke korrekt, og særlig én af disse misforståelser har ført til personforvekslinger med deraf følgende fejlagtige konklusioner. På baggrund af en bredere redegørelse for slægtens færden er det min hensigt at gennemføre en dokumentation for den rette geografiske tilordning.

For at kunne gennemføre dette har jeg ladet mig inspirere af Erik Arups redegørelse for fænomenet væbnergårde, endvidere af Troels Dahlerups studier i lavadelens krise i dansk senmiddelalder, især hans påpegning af afhængighedsforhold mellem lavadel og højadel (vasalforhold),¹ og af Knud Pranges bidrag til at belyse glidende overgange mellem adel og bondestand i samme tidsrum.²

Niels Jensen, rigens kansler

De første af de Vinranke-Munk'ers ældre linje træffer vi i de urolige tider efter drabet på grev Gert, i midten af 1300-tallet.

Fra Dalum kloster lyder der 1340 lovord om Niels Jensen Munk. Han

Vinranke-Munk'ernes våben, en med vinranke belagt sølvbjælke i blåt felt og på hjelmen to jernklædte arme holdende et guldrandet spejl (gengivet efter *Danmarks Adels Aarbog*, 22. årgang, 1905, side 292).

og 2 andre adelsmænd har gjort sig »højtfortjente af jomfruerne« i klosteret.³ Hvad det er for opgaver, han har været med til at løse, fremgår ikke. Få år senere, i 1343, giver Øm kloster ham livsbrev på gods i

Hjelmslev herred i Midtjylland (bl.a. Nygård i Dover sogn), så han må siges at stå med gode skudsmål fra den gejstlige magts side, hvilket uden tvivl var godt for en lavadelsmand, der ville frem og op ad den sociale stige, via embeder i den offentlige sektor (hvis vigtigste områder var kirken og kronen).

Da Valdemar Atterdag efter sin kroning i 1340 tog fat på den store opgave at genetablere kongemagten, havde han brug for loyale embedsmænd. Niels Jensen havde de kvalifikationer, kongen lagde vægt på: velanbefalet og uden andel i de magtfulde godsbesiddende slægter, af hvilke især nogle af de fynske og jyske viste farlige tendenser til at modarbejde ham ved at slutte sig sammen med holstenerne.

Niels Jensen var 1349-64 »justitiarius regis«, en embedsmand, hvis opgave var at rejse rundt i riget og på kongens vegne at dømme i de sager, som blev appelleret til øverste instans, Kongens Retterting, et embede, der senere blev kendt under betegnelsen rigens kansler. Den slags ville en erfaren politiker som Valdemar Atterdag aldrig finde på at uddelegere til andre personer end sådanne, hvis karriere afhang af kongen selv, og som derfor kunne regnes for at være absolut loyale og ubestikkelige, idet de afgørelser, denne embedsmand skulle træffe, uvægerligt skabte præcedens og dermed var med til at opbygge den retsorden, som var en del af Valdemars store projekt.

Niels Jensens bror, Palne Jonsen, mest kendt med tilnavnet Marsk, som han netop fik, fordi han fik et embede som marsk ved kong Valdemars hof, er et fuldstændig parallelt eksempel på en adelskarriere, som base-res på embedstjeneste. I de to brøders karriere, som den er antydnet her, ligger et mønster, som vi vil genkende, når vi kommer til deres efterslægt.

Det er en tjenestadel, vi har med at gøre. Det lykkes den aldrig at opbygge en varig, stærk position, baseret på gods og forbindelser, i rigsrådsklassen, selv om der er adskillige, der sætter af til det, og også enkelte, der opnår titel af rigsråd. Niels Jensen satsede dristigt. Hvem kunne på forhånd vide, om det var klogt at knytte sin skæbne til en konge, som stod med den umenneskeligt store opgave at samle den splintrede kongemagt? Satsningen viste sig jo at være rigtig, for såvidt som kong Valdemar havde held med sig. Men om den gav Niels Jensen den belønning, som han selvfølgelig havde kalkuleret med, er tvivlsomt. Snarest kunne man hævde, at lønnen faldt beskeden ud.

Keldebæk og Låstrup

For hvad er det, Niels Jensen skriver sig til? I DAA står der »Keldebec« og Låstrup. Det første nævnes ofte med anførselstegn, formodentlig fordi det er vanskeligt at placere det på landkortet. På de aktstykker, som

han medvirkede ved i tiden 1349-1364, nævnes han som »Niels Jensen af Keldebek«. Hvor lå det? Langebek⁴ forklarer det som »curia principalis« (hovedgård), og Svend Aakjær overtager i registeret til sin udgave af »Kong Valdemars Jordebog«⁵ denne forklaring ved at anføre »Keldebek Hgd.« Aakjær mener, der er tilknytning til det middelalderlige Barwithssysel (Barved syssel), nærmere betegnet Skads herred (syd for Varde å).

I *Danmarks Riges Breve* (3.rk., III) er i registeret anført et »Keldebæk«, beliggende i Ugle herred, Sønderjylland. Gl.Ugle herred er ifølge Trap (*Hertugdømmet Slesvig*, 1864, repro.1975) beliggende i Flensborg amt. Hermed er vi formodentlig kommet til det nuværende tyske Keelbek, en landsby ca. 15 km syd for Flensborg. I et tysk stednavneleksikon forklares det moderne stednavn »Keelbek« i Tarp sogn som navnet på en landsby, som er nævnt f.eks. i en kilde fra 1459: »in deme dorpe Keldebeke«.⁶ Vi kan vel konkludere, at rigens kansler skrev sig til en besiddelse eller måske forlening i hertugdømmet Slesvig. Hvis der har været tale om en hovedgård på stedet, må den være forsvundet ret tidligt.⁷

Den anden besiddelse, han skrev sig til, var Låstrup, som er en landsby i Rinds herred. Her kan vi følge besiddelsen som arvegods, idet hans efterkommere i det efterfølgende århundrede foretog retshandlinger med det på tinget, f.eks. ved at tage lovhævd på noget og sælge andet. Her har der tilsyneladende aldrig ligget nogen hovedgård, men nok en væbnergård eller måske to. Senere er der tale om Østergård og Bjersegård i Låstrup.⁸

Skal man nu slutte, at Niels Jensen altså aldrig kom på den grønne gren, godsmæssigt? Muligt er det også, at han fik gods som så mange andre, men at det gik ned ad bakke med det i den almindelige sociale omskiftelighed, som prægede senmiddelalderen. Lad os se lidt på de generelle forhold.

Væbnergårde

Der er mange adelige i det tidsrum, der skriver sig til landsbyer, uden at der synes at være tale om hovedgårde i dem. Der var i mange landsbyer en væbnergård, som ikke havde hovedgårdsformat, men var en stor selvejergård, undertiden med flere gårde knyttet til selvejet.

Et udgangspunkt for at forstå, hvad der foregik, giver Erik Arup: »Det er næppe for meget regnet, at der i landets noget mere end 2000 landsogne gennemsnitligt var een væbnergaard i hvert; var der i adskillige af dem to, var der vel i saa mange andre ingen.«⁹

Selv om denne væbnergårdsstruktur naturligvis er blevet noget udvisket igennem de sidste 400-500 år, kan man stadig ane den, når man læser Traps sognebeskrivelser igennem. For Låstrups vedkommende vil de

to ovenfor nævnte, Østergård og Bjergegård, være eksempler på fænomenet.

Væbnergårdens ejer havde ifølge Arup en særlig status og autoritet i sin landsby:

»Væbneren var en landsbybonde, ejer af en stor landsbybondegaard; men han skilte sig fra de andre landsbybønder ved, at han for dem gjorde personlig ledestjeneste. Med deres fremragende stilling fulgte, at de ofte var herredsfogder, at de alene kunde udtages til nævninger, og at de andre landsbybønder, som alt sagt, derfor gav sig i deres værn«.

Dette sociale mønster ser man stadig tydeligt, når man læser herredstingbøgerne fra 1600-tallet. Væbnerens særstilling skyldtes altså den særlige overenskomst med kongen om at yde personlig krigstjeneste, det var en slags adelskab, som også kom til udtryk ved, at der til hans navn føjedes »a vapn« (af våben), men det var et løsere forhold end det, der gjaldt for den egentlige adel. Thi »væbnerens adelskab (var) afhængigt af, om han vilde opfylde sin væbnerpligt eller om han vilde afgive den og atter blive landsbybonde« (Arup, s. 123).

Det er indlysende, at væbnergårdsstrukturen gav rige muligheder for sociale forandringer. Et væbnerskab, videreført gennem generationer, kunne føre til egentligt adelskab med udbygning af væbnergården til en hovedgård, men hvis et væbnerforhold efterhånden gik i glemmebogen, var der en status som selvejerbonde at falde tilbage på. »Saaledes er rundtom i Danmark mange danske herregaarde vokset op af en væbnergaard, der opslugte den landsby, hvori den laa, blev til en fritliggende herregaard, til hvilken hørte hele eller halve landsbyer i nærheden som fæstegods. Men ofte er det ogsaa sket, at en væbnergaard atter er forsvundet; man kan rundtom i landsbyerne træffe mangfoldige eksempler paa senere forsvundne adelsgaarde; det er væbnergaarde, der senere atter er blevet bøndergaarde« (Arup, s. 123).

Når en adelsmand skrev sig til en landsby, tjente det ikke kun til identifikation af ham, men det betød også, at han markerede, at der bag underskrift og segl lå en kendt økonomisk basis, en garanti for hans vederhæftighed. Skrev han sig snart til én, snart til en anden landsby, har han haft flere besiddelser og har kunnet vælge at skrive sig til den, der var mest relevant i den givne situation i forhold til en retsinstans. Men efterhånden fik han et mere varigt forhold til én af disse besiddelser, som han skrev sig til, mens andre gik over på andre hænder, f.eks. ved arv.

Siden Arup skrev om dette i 1932, er der gennemført adskillige undersøgelser af de store sociale forskydninger i senmiddelalderen.

Krisen i Slet herred omkring 1400

En krise vil naturligvis virke forstærkende på tendensen til sociale forskydninger. Og netop hele det tidsrum, man plejer at betegne som senmiddelalderen (ca.1300-1500), var præget af det, der har fået betegnelsen den senmiddelalderlige agrarkrise. Der er tegn på, at den var begyndt længe før Den Sorte Død, som hærgede hele Europa i årene omkring 1350 og lagde hele landsbyer øde.

Netop i det hjørne af Danmark, hvor vi befinder os med arvingerne efter Niels Jensen Munk, Nordvestjylland (Rinds, Slet m.fl. herreder), kan vi få sat tal på katastrofens omfang.

I Slet herred, Skarp Salling sogn, havde der fra middelalderen ligget en hovedgård, Brøndumgård, som omkring år 1400 var ved at blive opløst. Dronning Margrethe opkøbte de forskellige pantebreve på dele af godset, og der er i den kongelige administration bevaret en fortegnelse over hovedgården og dens tilliggende gårde.¹⁰

Det drejede sig om ca. 50 gårde i Slet herred, af hvilke de 33 udtrykkeligt anføres som øde. Dette er formentlig stadig en eftervirkning af Den Sorte Død. Blandt godset nævnes 7 gårde i landsbyen Næsborg, af hvilke de 4 er øde.

Over halvdelen af gårdene til hovedgården Brøndumgård var med andre ord øde. Agrarkrise og Den Sorte Død har uden tvivl sat sit præg på landet, endnu 50 år efter pesten. Som hovedgården Brøndumgård ophørte med at eksistere som hovedgård på dette tidspunkt, er også andre middelalderlige hovedgårde ophørt med at være sæde for »frie« adelsfolk og er blevet til store bøndergårde, i tilfældet Brøndumgård en krongård. Ligeledes i Slet herred lå der en hovedgård af tilsvarende størrelse, Kølbygård, som fortsatte med at eksistere som frit adelsgods, indtil den nogle år efter 1610 blev lagt ind under en anden hovedgård i samme sogn, Krastrupgård. Mens således nogle hovedgårde gik i opløsning, andre holdt sig et stykke tid endnu, nogle væbnergårde blev til almindelige selvejergårde, andre blev til adelige sædegårde, var der et stort gods-kompleks i området, der var hævet over omskiftelighederne, som forblev stærkt og potent, ligefrem en slags arbejdsgiver og værn for nogle af de adelsslægter, der var kommet i knibe under de dårlige konjunkturer for de mellemstore, som f.eks. Munk af Havbro, Benderup o.a. – og det var Ågård i Han herred.¹¹

Niels Jensens børn blev født ind i denne tid, hvor der skete store sociale forskydninger.

Han havde tre sønner, Jens, Peder og Christiern, som begyndte med at skrive sig til arvegodset i Låstrup omkring 1380 (se tavle 1).

Om Peder foreligger der ellers ingen efterretninger, mens Christiern

nævnes som ridder 1407 og snart skrev sig til den allerede nævnte Kølbygård (Farstrup sogn, Slet herred).¹²

Det fremgår i det hele taget, at foruden arvegodset i Låstrup i Rinds herred erhvervede de tidligt også andet gods i Slet og i Hindsted herreder, måske ved giftermål, og allerede fra ca. 1365 ser vi deres navne og segl på vidner, skøder m.m. ved de nordjyske herredsting.

Jens Nielsen af Visborg og Næsborg

Han skrev sig fra 1401 af Visborg (Hindsted herred) og i 1404 af Næsborg (Slet herred), han havde altså gods i begge landsbyer. Der er ingen efterretninger om, at han havde arvet gods på disse to steder af sin far. Der er stærke tegn på, at han giftede sig til det. Således varetager han i 1406 enken, fru Inge Ferkes interesser, da hun afhænder alt sit gods i Hellum og Hindsted herreder til dronning Margrethe.¹³ Hun var enke efter væbneren Johannes Ferke. Jens Nielsens rolle er sådan, at det er rimeligt at antage, at han var gift med en datter af Johannes Ferke og fru Inge. Kendt er han som stamfar til den adelige Munk-slægt på Visborggård, hvor især hans sønnesøn, Jens Madsen, blev en veletableret og anset herremand og ridder (død 1501). I landsbyen Visborg blev altså formodentlig en væbnergård til en hovedgård i løbet af et par generationer.

Mindre kendt er Jens Nielsens gods i Næsborg. Og dog gemmer der sig et spændende stykke socialhistorie i to korte sætninger, som Trap anfører om denne landsby. De lyder således: »En adelsmand Jens Nielsen af Næsborg nævnes 1404. 1568 omtales Anders Vinters børn i N.« Det er nok den kortest mulige version af historien om et stort væbnergods, som i løbet af 1400-tallet blev til et storbondekompleks (se nedenfor).

Her kunne forsåvidt godt være opstået en hovedgård, men nu blev det i 1500-tallet storbonden Anders Vinters gods, og først efter hans død ca. 1565 blev det delt op i en række selvejergårde og fordelt mellem hans børn, og under hans børnebørn i 1600-tallet deltes det yderligere.

Visborg og Næsborg som oprindelige væbnergårde, der får vidt forskellig udvikling, er gode eksempler på senmiddelalderens forskydninger. Der behøver omkring 1400 ikke at have været større forskel på de to steder. Der var tale om to besiddelser, sikkert to væbnergårde, af hvilke den ene, som nævnt, blev en adelig hovedgård. Det kom bl.a. til udtryk ved, at slægten ikke mere skrev sig af Visborg, men af Visborggård. Det ser ud til, at det især var Jens Nielsens søn og sønnesøn (død 1501), der gjorde Visborggård til det, vi forbinder med stedet. Det vil sige, det stemmer heller ikke, for allerede omkring 1530 gik Visborggård ud af Munk-slægten og overgik til Seefeld-slægten. Den prægtige hovedbygning blev således opført 1575-76 af Jakob Seefeld.

En storbonde i Næsborg

Historien om Næsborg tror man først rigtigt på, når man har læst Slet herreds tingbøger fra 1600-tallet, suppleret med Viborg landstings dombøger, og har læst de i tingbøgerne indførte dokumenter, som til sammen rækker tilbage til før 1465. Det har jeg redegjort for i en selvstændig artikel,¹⁴ hvori jeg bl.a. redegør for den direkte slægtsforbindelse fra Næsborg-Winther-slægten i 1600-tallet tilbage til storbonden Anders Vinter i 1500-tallets Næsborg (død ca.1565) og fra denne tilbage til hans farfar, væbneren Anders Plogmand. Han levede i Næsborg i begyndelsen af 1400-tallet, hele vejen knyttet til det samme betydelige selveje, som må være identisk med det, som Jens Nielsen Munk skrev sig til i 1404. Anders Vinters selveje på 9 gårde er ganske simpelt det eneste i Næsborg, der matcher et væbnergods. Det må via en datter (måske en sønnedatter) af Jens Nielsen være kommet til væbneren Anders Plogmand (som førte sin mors slægtsnavn, og hvis far var en Vinter fra Mors), som i løbet af 1400-tallet må have mistet sin »frihed«, antagelig fordi den gik i glemmebogen ved at væbnertjenesten fra stedet ophørte.

Faktisk er der i Kallundborgske Registratur nævnt en »N. Jensön«, som har en af de andre Næsborg-gårde, nemlig én, der hører under Brøndumgård, i pant »for en brun hest«, som der står. Han kan være en ellers ukendt søn af Jens Nielsen Munk, som altså har penge til gode i fallitboet Brøndumgård. Mærkeligt nok indeholder Jens Niensens slægts-tavle i DAA ingen søn ved navn Niels.¹⁵

Jens Niensens adelige efterslægt på Visborggård uddøde som nævnt omkring 1530, mens storbondeslægten i Næsborg lige siden har bredt sig ud over hele Himmerland. Mange af dem fik i øvrigt navnet Munk, men det kom af ægteskabelige forbindelser med Munk (også med vinranken) af Havbro i 2. halvdel af 1500-tallet.

Fra Kølby til Østjylland

Christiern Nielsen til Kølbygård (se tavle 1) blev allerede i 1407 ridder, og hans søn, Niels Christiernsen, fortsatte linjen opad, han giftede sig med en søster til den magtfulde Århus-bisp Jens Iversen (Lange), hvad der gav gode forbindelser, og han nåede da også som rigsråd ind i de cirkler, hvor væsentlige beslutninger blev taget. At han ydermere fik Århus-bispedømmets gård, Østrup ved Randers, i forlening, kunne han naturligvis takke svogerskabet for.

Efter dette højdepunkt sank denne gren af Munk-slægten ned på det mere beskedne sociale niveau, hvor det bliver sværere at følge deres spor og i det hele taget at lokalisere dem. Rigsråden havde 4 børn

(se tavle 1), af hvilke datteren, Johanne Nielsdatter, blev gift med Oluf Mortensen til Hastrup (Vejle amt, ved Brande), et godt parti, eftersom han blev rigsråd og landsdommer i Viborg. Hendes personlige litterære bedrift overgår i øvrigt alt, hvad de andre af hendes slægt har præsteret, nemlig det værk fra ca. 1500, som er kendt som »Johanne Nielsdatters tidebog«.¹⁶

Den ældste søn af Niels Christiensen, Christiern Nielsen, blev gejstlig, i 1476 nævnt som kannik, i 1481 som provst i Århus.

En anden af sønnerne, Niels Nielsen, overtog den fædrene hovedgård Kølby, men han kendes mest fra pantsætninger af gods i 1488 og 1491 til biskop Niels Glob i Viborg, til hvem han i 1492 også solgte Kølbygård. Efter at gården i henved hundrede år havde været basis for denne gren af Munk-slægten, som efter en opstigning til rigsrådsklassen havde måttet afhænde den, blev den snart efter ved reformationen krongods, for senere igen at gå op i andet gods på egnen (Krastrup).

Jens Nielsen til Ristrup

Den sidste af sønnerne fra Kølbygård var Jens Nielsen, som sikkert var opkaldt efter sin morbror, biskop Jens i Århus. Hans vej til Ristrup var ikke den direkte. Da vi møder ham første gang, i 1469, skriver han sig til ovennævnte midtjyske hovedgård Hastrup. Det var i anledning af, at han var udtaget til at medvirke i en appelret, bestående af biskoppen, 4 riddere, 13 væbnere og 12 bønder. Retten var sat i Randers, og det var sandsynligvis biskoppen Jens Iversen (Lange) selv, der havde udtaget de 29 bygdemænd, blandt hvilke var hans egen svoger, rigsråd Niels Christiensen, af Østrup (som han skrev sig til ved den lejlighed, ellers var det jo Kølby), og Jens Madsen af Visborg, også af slægten Munk (med vinranken, se tavle 1), og begge to blandt ridderne. Blandt de udpegede væbnere var der flere lidet kendte, deriblandt »Jens Nielsen af Hastrup«, som for at det ikke skal være løgn er nævnt to gange. Det kan kun dreje sig om Jens Nielsen Munk, og måske er grunden til, at han skriver sig til sin søsters og svogers, ridder og rigsråd Oluf Mortensens hovedgård Hastrup, at han ønsker at forlene sig selv – og dermed retten – med større vægt. Oluf Mortensen selv var ikke blandt bygdemændene.¹⁷ Vi kan således konstatere, at himmerlændingen Jens Nielsen Munk var blandt frænder, når han var i Østjylland. Og her blev han da også.

Da slægtens goder skulle fordeles, tilfaldt forleningen af bispegården Østrup ham. På det tidspunkt var hans morbror stadig biskop i Århus. I 1478, 1479, 1480 og 1483 skrev han sig til Østrup. I registraturen over Viborg Stifts breve er han under 1480 nævnt som »Iens Nielsszen vepner

Hovedgården Ristrup ved Århus, som den så ud for ca. 100 år siden, i hovedsagen i samme skikkelse som den fik af digteren Tøger Reenberg, inden han flyttede ind i 1706 og i de næste 35 år gjorde stedet til et åndeligt centrum.

Mindre kendt er det, at forfatteren til en af senmiddelalderens smukkeste danske tidebøger, Johanne Nielsdatter Munk, skrev sig til Ristrup. Hun overtog gården efter sin bror Jens Nielsen Munk efter dennes død ca. 1504.

Og igen i 1820-28 var Ristrup rammen om en litterær salon, hvis centrum var stedets frue, Ingeborg Christiane Wormskiold, B.S. Ingemanns veninde.

(Foto: Kort- og billedafdelingen, Det kgl. Bibliotek, København).

fogiit paa Östrup«. ¹⁸ Reelt var han altså tilsyneladende embedsmand i Århus bispedømme.

Men året efter, i 1484, havde han fået foden under eget bord, og han skrev sig nu til en hovedgård, hvis navn var Restrup, Ristrup, Reystrup – som skriveren nu valgte at stave det. Om der var en sammenhæng mellem skiftet fra Østrup til Ristrup og den omstændighed, at biskop Jens var død i 1482, er uvist.

Indtil dette punkt er min fremstilling nogenlunde i overensstemmelse med DAA. Men herfra er der stor forskel, idet jeg er kommet til det resultat, at DAA ikke blot har anbragt Jens Nielsen Munk et forkert sted, men også har sammenblandet ham med en anden person med det samme navn (men uden Munk). Endvidere, at den Johanne Nielsdatter, man er antaget for at have været hans (første) hustru, i virkeligheden var hans egen søster!

Det afgørende belæg for den rette sammenhæng er et tingsvidne ved Rinds herredsting af 1483, hvor begge de to Jens Nielsen'er optræder og kan identificeres hver især.

Ristrup, Restrup, Reystrup?

Igen er det altså stednavnene i forbindelse Munk-slægten, der giver vanskeligheder.

Stednavnet Restrup kunne betegne tre forskellige hovedgårde i Nørrejylland. I dag holder man dem ude fra hinanden på denne måde: der er Store Restrup (ved Ålborg), der er Lille Restrup (nord for Viborg), og der er Ristrup (ved Århus). Dengang brugte man i alle 3 tilfælde det samme ord, og da retskrivningen ikke var så ensrettet, som den er blevet i løbet af det sidste par hundrede år, blev det skrevet i flere varianter (foruden Restrup også f.eks. Reffstrup, Reystrup, Ristrup, Riistrup), men af ordet alene kunne man ikke finde ud af, hvilket sted der mentes. Heldigvis var kombinationen af personnavn og stednavn som regel tydelig nok.

I det foreliggende tilfælde var der tale om det højst uheldige, at to samtidige personer, som hed det samme, skrev sig til to forskellige gårde, som kaldtes det samme: Restrup, Ristrup, Reystrup m.m.

Jens Nielsen til Lille Restrup

I Hvam sogn, Rinds herred, skrev velbyrdig mand Niels Pedersen sig fra 1459-84 til den hovedgård, som i dag kaldes Lille Restrup. Niels Pedersen havde været foged på Ågård i Thy, og forbindelsen til dennes ejer, rigsråd Mourids Nielsen, har formentlig hjulpet ham til »friheden«. Han havde, som det vil fremgå af det følgende, en søn ved navn Jens Nielsen, som arvede hans gods, og som fra 1483 skrev sig til det. Niels Pedersen havde også en datter, Marine Nielsdatter, som var gift med Laurids Skadeland i Kastrup (se tavle 2). Slægten havde tydeligvis en nær forbindelse til den rige og mægtige rigsråd Mourids Nielsen til Ågård, ikke slægtsmæssigt, men i et afhængighedsforhold, i hvilket Mourids Nielsen havde brug for loyale embedsmænd, og slægten på Lille Restrup for støtte til at holde sig fast i et adelskab.¹⁹

Jens Nielsen Munk til Ristrup

I Sabro ved Århus skrev Jens Nielsen Munk sig fra 1484 til hovedgården Ristrup. Han er identisk med den ovenfor nævnte søn af Niels Christensen til Kølby, som til at begynde med skrev sig til sin svogers hovedgård, Hastrup, og dernæst til bispegården Østrup ved Randers. Sandsynligvis giftede han sig til Ristrup. Hans hustru hed Elne Mogensdatter,

men om hendes herkomst er intet oplyst. Om ejerforholdene til Ristrup i 1400-tallet indtil midten af 1480'erne savnes oplysninger, så vi kan heller ikke ad denne vej finde ud af, hvem arven kan stamme fra.²⁰

Sammenblandingen

I DAA, årgang 1905, blev der præsenteret en stamtavle for slægten Vinranke-Munk, hvor man henregnede Jens Nielsen Munk til Lille Restrup, vistnok netop fordi man gik ud fra, at han havde giftet sig til sin besiddelse, og at den Johanne Nielsdatter, der 1518 omtales som værende »af Ristrup«, havde været hans hustru og en datter af Niels Pedersen i Lille Restrup.

Der findes en længere række aktstykker, hvor en Jens Nielsen skrives til en hovedgård Restrup osv., hvilket i de udgivelser, hvori aktstykkerne er citeret eller omtalt (f.eks. i *Repertoriet*), er forklaret som Lille Restrup.

Men disse aktstykker falder i to grupper. Den ene vedrører forhold i Østjylland, især Århus og omegn (f.eks. sager vedrørende forholdet mellem byen og Århus-bispen samt vedr. Sabro herred), begyndende med 1484,²¹ og Randers (bl.a. hans sjælegaver i året 1500 til Helligåndshuset i denne by),²² men også i det hele taget det meget store Århus stift.

I alle disse tilfælde drejer det sig, som det vil fremgå, om Jens Nielsen Munk til Ristrup i Sabro.

Den anden gruppe vedrører Rinds herred og især adkomsten til Lille Restrup, hvor Niels Pedersen er nævnt indtil 1484, og hans søn Jens Nielsen fra 1483 ff.²³ Her drejer det sig om Jens Nielsen til Lille Restrup. I det ene af de sidst omtalte aktstykker er slægtskabsforholdet mellem de to personer endda direkte angivet: Niels Pedersen betegnes som Jens Nielsens »fader«, hvilket i DAA er blevet omfortolket, så det bringes i overensstemmelse med den antagelse, at denne Jens Nielsen var en Munk, idet der parentetisk er tilføjet: »maa vel være Svigerfader«.

På Institut for Navneforskning (Københavns Universitet) har man i den topografiske samling under Sabro sogn (Århus amt) gennemgået forekomsterne af de forskellige former af navnet på Ristrup Hovedgård. Her har man efter indholdskriterier, især det geografiske tilhørsforhold, netop foretaget den ovennævnte sondring mellem de aktstykker, som vedrører Ristrup, og dem, der vedrører Lille Restrup, dog uden at man har haft mulighed for at tilordne dem forskellige personer.²⁴

De to mødtes i 1483

At der faktisk var tale om to Jens Nielsen'er, og at de endda mødtes ved Rinds herredsting i 1483, mens Jens Nielsen Munk endnu skrev sig til Østrup, fremgår af et tingsvidne.

Det drejede sig om en strid mellem på den ene side bispestolen i Viborg, der ejede Lynderupgård i Rinds herred, og på den anden side ridder Jens Madsen til Visborggård. Stridens genstand var fiskeriet i Sønderå (nu Låstrup å). Denne strid havde allerede strakt sig over flere år, og i 1478 havde kongen befalet biskop Jens i Århus at »tage til sig bedste bygdemænd« og dømme i sagen, hvilket han gjorde med det resultat, at Jens Madsen fik tilkendt fiskeriet.²⁵ Men dermed var sagen ikke færdig. Efter biskop Jens Iversens død i 1482 blev sagen igen rejst, og i 1483 erhvervede Jens Madsen på Rinds herreds ting et tingsvidne, hvori der optræder to personer ved navn Jens Nielsen, som uden videre kan identificeres som de to, talen her er om.²⁶

På den ene side optrådte »Jens Nielsen af Østrup«, som »talede på Sønderå«, dvs. fremsatte krav om fiskeriet i denne å, imod hvilket så Jens Madsen fremlagde en lovhævd som bevis for sin adkomst til åen.

Nu er det ikke det interessante forhold, at de to, der således fremtrådte som parter på tinget, var næstnæstsøskendebørn (se tavle 1), jeg vil ind på. Når Jens Nielsen (Munk) »af Østrup« (dvs. ovennævnte bispegård) her »talede på Sønderå«, kan det nemlig ikke have været på egne, men på Viborg bispedømmes vegne – en opgave, der ikke var unaturlig for en »foged« under Århus bispedømme.

Det er tingsvidnets udstedere og de 24 mand, der bevidnede, hvad der foregik på Rinds herreds ting, der rummer det mest interessante i vores sammenhæng, idet den ene af dem, som i øvrigt i aktstykket er betegnet som væbner, kalder sig »Jens Nielsen i Reystrup«.

Det kan ikke dreje sig om nogen anden end Niels Pedersens søn i Lille Restrup i Rinds herred. Den samme Jens Nielsen i Lille Restrup, hvis far ifølge et dokument, som allerede nævnt, var Niels Pedersen.

Men hvem var så Johanne Nielsdatter?

Som nævnt byggede DAA Jens Nielsen Munks påståede forbindelse til Lille Restrup på et formodet giftermål med en formodet datter af Niels Pedersen.

Som ligeledes nævnt, gav Jens Nielsen Munk i år 1500 sjælegaver til Helligåndshuset i Randers, og i gavebrevet omtaler han bl.a. »sin Husfrue Elne Mogensdatter«. Sandsynligheden taler for, at fru Elne var hans eneste hustru.

Thisets grundlag for at antage, at han også havde været gift med en Johanne Nielsdatter, synes at have været, at dette navn i 1518 findes nævnt i forbindelse med Ristrup. Som betaling for nogle sjælemesser for medlemmer af slægten Krabbe, som Helligåndsklosteret i Ålborg forpligtede sig til at holde, er nemlig nævnt et pantebrev, udstedt til

ærkedegn, doktor Morten Krabbe i Århus, af »velbaarne fru Johane Nielsdatter aff Ristrup«. ²⁷ Også dette »Ristrup« bliver i litteraturen tolket som Lille Restrup, men under alle omstændigheder er det en ret søgt udlægning, at dette pantebrev, som bruges som betaling i 1518, skulle have noget at gøre med Jens Nielsen Munks eventuelle første hustru.

Klarhed over dette spørgsmål får man ved at se på, hvad der skete med Ristrup (ved Århus) efter Jens Nielsen Munks og Elne Mogensdatters død, som kan antages at være indtruffet ikke længe efter 24/7 1504, hvor Jens Nielsen er nævnt sidste gang i forbindelse med en sag om en skelstrid, der afgøres af biskop Niels Clausen i Århus. ²⁸ Det næste, man erfarer om Ristrup, er, at den i 1529 bliver solgt af Erik Skram (Fasti) til Hastrup, og at køberen er Hans Rostrup.

Hvad der var sket med Ristrup i tiden mellem 1500 og 1529, kan rekonstrueres via Jens Nielsen Munks søster, Johanne Nielsdatter, der som nævnt var gift med rigsråd Oluf Mortensen (Gyrstinge) til Hastrup. Oluf Mortensen skrev sig sidste gang til Hastrup i 1508, derefter var det parrets sønner, af hvilke den sidste døde i 1520 som slægtens sidste mand, der skrev sig til gården. Sluttelig tilfaldt Hastrup datteren Anne Olufsdatter, som var gift med netop den Peder Skram (Fasti) til Voldbjerg, hvis søn i 1529 solgte Ristrup til Hans Rostrup. ²⁹

Med andre ord: efter at Jens Nielsen Munk og Elne Mogensdatter var døde, uden livsarvinger, var Ristrup tilfaldet hans søster, Johanne Nielsdatter (Munk), gift med Oluf Mortensen. Fra hende kom Ristrup til dette pars børn, og via datteren Anne Olufsdatter, gift med Peder Skram (Fasti), kom gården til Erik Skram (Fasti).

At Johanne Nielsdatter Munk overtog Ristrup og lod den gå i arv til sin datter, er vel ikke ensbetydende med, at hun var den sidstlevende af Jens Nielsen Munks søskende, idet hun kan have udkøbt eventuelle overlevende søskende (se tavle 1). Men nærmest helt sikkert er det, at det er som arvtager til Ristrup, hun har sat sit navn på det pantebrev, som i 1518 var kommet i hænderne på medlemmer af slægten Krabbe (af Østergård). Det er endda også muligt, at hun på det tidspunkt, efter at hun var blevet enke, boede på det Ristrup, som hun skrev sig til.

Var Elne Mogensdatter en Krabbe?

Umiddelbart må det overraske, at der i 1518 befandt sig et større pantebrev, som åbenbart stillede en del af Ristrup som sikkerhed for 100 rhinske gylden (beløbet kunne nok modsvare værdien af et par fæstegårde) hos medlemmer af slægten Krabbe.

Det drejer sig om slægten Krabbe af Østergård, nærmere betegnet et par af den halve snes børn, som DAA (1928) tilskriver hr. Mogens Krabbe til Bustrup og hans hustru Lisbeth Lunge.

Som allerede nævnt kom Ristrup-pantebrevet fra boet efter dr. Morten (Mogensen) Krabbe, ærkedegn i Århus. Han havde oprettet et testamente mortensaften 1516 og døde årdsagen derefter. I testamentet havde han betænkt sine søskende, disses børn samt sine farbrødre. En del af hans arv må have været pantebrevet på de 100 rhinskgylden.

Den 23. maj 1518 fik hans søster, fru Margrethe Mogensdatter Krabbe af Bøgsted (ved Hjørring), som allerede omtalt, af prioren i Helligåndsklosteret i Ålborg løfte om, at man ville holde sjælemesser for hende og hendes slægt, og til gengæld herfor overdrog hun klosteret pantebrevet på 100 rhinskgylden, »som dr. Morten Krabbe pantede af velbårne fru Johane Nielsdatter aff Ristrup«.

Der kan naturligvis tænkes flere grunde til, at Johanne Nielsdatter Munk havde udstedt et pantebrev på 100 rhinskgylden til ærkedegnen dr. Morten Krabbe. Men den mest nærliggende forklaring er, at beløbet udgjorde arv efter den afdøde fru Elne Mogensdatter til Ristrup, og da der ingen livsarvinger var, må det nødvendigvis være arv til hendes søskende. Det er med andre ord sandsynligt, at Elne Mogensdatter var søster til dr. Morten Krabbe og Margrethe Mogensdatter Krabbe til Bøgsted. Der er ikke bevaret noget skifte efter Jens Nielsen Munk og Elne Mogensdatter, men det kunne se ud til, at Morten Krabbe har givet afkald på arv også på sine søskendes vegne.

En vigtig kilde til kendskabet til søskendeflokken er netop Morten Krabbes testamente af 1516, hvor han anførte navnene på bl.a. sine søskende. Grunden til, at Elne Mogensdatter ikke blev nævnt her, kan være den, at hun på det tidspunkt allerede var død, og der heller ikke var børn af hende, han kunne betænke.

Jens Nielsen Munk havde i forvejen en bror ved Århus-bispedømmet, men yderligere et svogerskab til dr. Morten Krabbe, ærkedegn og dermed biskoppens nærmeste medarbejder i kirkens retslige og økonomiske ledelse, ville gøre det forståeligt, at Jens Niensens forhold til bispedømmet i Århus forblev uforandret godt, således også efter at hans onkel, biskop Jens, var død i 1482.

Sammenfatning

De Vinranke-Munk'ers ældre linje er socialt karakteriseret ved bratte skift mellem høje placeringer på stigen (som embedsmænd og rigsråder) og lave placeringer tæt ved grænsen til anonymiteten, hvortil også hører den skæbne at blive forvekslet med andre slægter. Den er des-

uden karakteriseret ved nære kontakter til den kirkelige sfære. Hele vejen igennem hører man om tjeneste for klostre og bispestole, og salg af gods sker i mange tilfælde til biskopper, især i Viborg. De betænker i stort omfang klostre og kirker med sjælegaver. Niels Christiernsens svogerskab til biskop Jens i Århus trækker tilsyneladende alle hans børn, undtagen Niels, som arver Kølbygård, over til det østjyske, i det ene tilfælde via en forlening af bispegården Østrup. Man kunne godt betegne dens rolle i forhold til bispedømmet som en slags vasalrolle, baseret på gensidig støtte. Nærmest symbolsk virker i så henseende Johanne Nielsdatters tidebog, som er tydeligt Århus-orienteret, ikke blot ved at hun har indført sin morbror, biskop Jens Iversen Langes dødsdag og dødsår i kalenderen, men ved som den eneste af alle danske bønne- og tidebøger at nævne pave Klemens' translationsfest 23. januar (jfr. at Århus domkirke er indviet til Klemens).

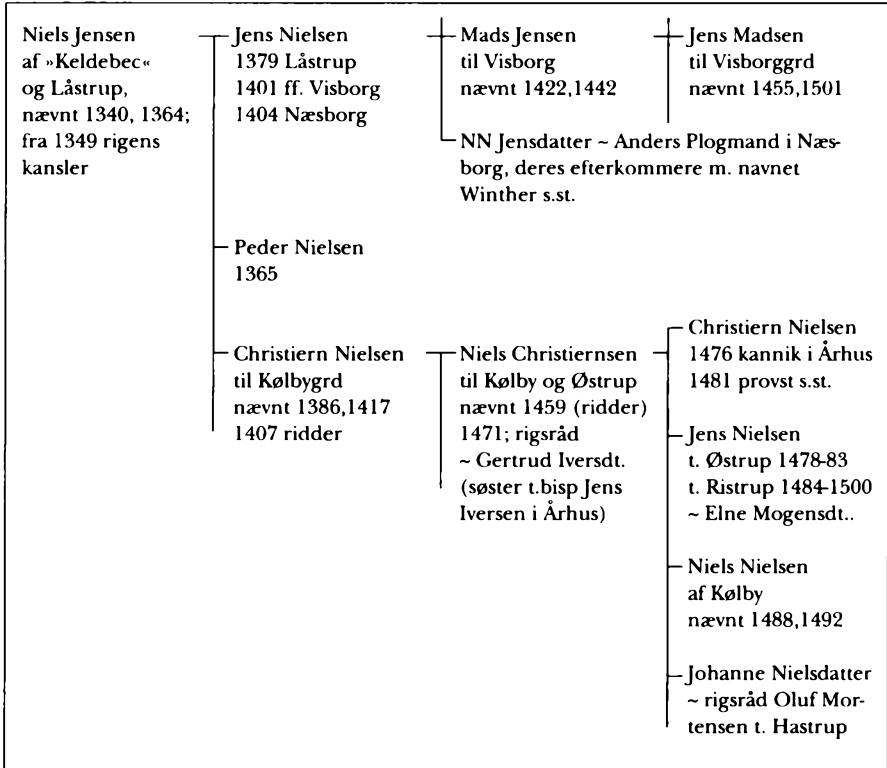
Hvis vi sammenligner denne, den ældre, linje med Vinranke-Munk'ernes yngre linje (til Havbro m.fl.) og med slægten på Lille Restrup, som begge stod i et tydeligt vasalforhold til matadoren Mourids Nielsen til Ågård,³⁰ viser den på alle måder større format.

Sammenblandingen af de to Jens Nielsen'er har bl.a. ført til, at Jens Nielsen Munk er blevet indrullet i Mourids Nielsen til Ågårds gruppe af vasaller. Den 11/8 1497 var han nemlig medbesejler af et pantebrev, udstedt af hr. Oluf Stigsen (Krogno), Mourids Nielsens svigersøn, til biskop Niels Clausen af Århus, »sammen med blandt andre Mourids Nielsen og flere lavedelige fra Nordjylland«. Dette tolker Annalise Dam Kofoed derhen, at »forbindelsen til Ågård og Mourids Nielsen synes således at være fortsat af næste generation«, hvortil altså Jens Nielsen Munk som formodet svigersøn af Niels Pedersen skulle høre. Her har misforståelsen fra DAA ført på vildspor.

Annalise Dam Kofoeds artikel demonstrerer ganske vist, at der bestod tætte forbindelser mellem Ågård og medlemmer af de Vinranke-Munk'ers slægt, men det drejede sig i alle tilfælde om medlemmer af den »yngre Linie«, f.eks. Munk i Havbro, om hvem Annalise Dam Kofoed med rette skriver, at de formentlig har tilhørt smågodsejerne i den lavere lavedel. Vinranke-Munk'ernes ældre linje lænede sig snarere til andre skuldre, især gejstlige.

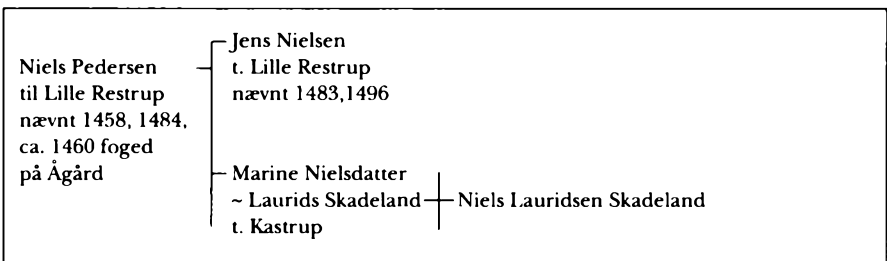
Vasalteorien, som Troels Dahlerup har fremsat, siger uden tvivl noget væsentligt om relationerne mellem de forskellige lag i det senmiddelalderlige samfunds adel. Man kunne formentlig ved en grundigere analyse af Munk'erne på den ældre linje påvise et sådant gensidigt afhængighedsforhold mellem dem og bispestole.

Hvis vi med dette in mente igen ser på det selskab af jyske herre-

Tabvle 1. De Vinranke-Munk'ers ældre linje, efter DAA, men med de ændringer og tilføjelser, som er begrundet i artiklen. (Anført er hhv. første og sidste år, hvor personerne er nævnt).

Tabvlen begynder med Valdemar Atterdags trofaste støtte, rigens kansler Niels Jensen, og den ender med Johanne Nielsdatter, som har skabt en af de smukkeste danske tidebøger fra senmiddelalderen. Stærk orientering mod Århus bispedømme.

Tabvle 2. Slægten på Lille Restrup (Rinds herred) ca. 1458-ca. 1500. Den stod i afhængighedsforhold til Gyldenstjerne på Ågård i Han herred.

mænd, som var forsamlet i Kalmar den 11. august 1497 omkring udstedelsen af et pantebrev, tegner sig konturerne af et noget andet mønster end det, der tegnes i ovennævnte artikel.

De to parter var: på den ene side udstederen af pantebrevet, lyden- de på i alt 10 jyske fæstegårde, Oluf Stigsen (Krogno) af Bollerup, på den anden side biskop Niels Clausen i Århus, som havde ydet lånet på de 500 rhinske gylden. Medbeseglerne, »de gode Dannemænd, hæ- derlige og velbyrdige Mænd«, var for det første rigsråd Mourids Niel- sen til Ågård, som var låntagerens svigerfar. Derefter fulgte: Stig Ve- stennie i Hersomgård (Rinds herred), rigsråd Oluf Mortensen i Ha- strup, Erik Vestennie i Søbygård, Tyge Jensen (Seefeld) i Dalsgård (Vive sogn, Hindsted herred), samt endelig Jens Nielsen »i Reystrop« (hvis segl under dokumentet i dette tilfælde viser, at han er af Munk- slægten).

Hvis man skulle pege på folk, som med sikkerhed hørte til Århus- bispens faste støtter, måtte det blive: Oluf Mortensen, Erik Vestennie og Jens Nielsen Munk. De beseglede gang på gang sammen i Århus-sam- menhænge, den første og den sidste af dem var besvogrede, og Vesten- nie (de to nævnte af denne slægt var brødre) havde også slægtsforbin- delse til den klerikale sfære i Århus.

Man får nærmest det indtryk, at der skulle hele 5 almindelige østjyske herremænd til at opveje en Mourids Nielsen til Ågård. Imidlertid må man huske, at de 6 jyske adelsfolk ikke var taget til Kalmar med det for- mål at ordne en lånesag. Den blev ordnet der, fordi de nu var der. Deres tilstedeværelse i Kalmar har uden tvivl haft storpolitiske formål. Det væ- sentlige har været, at Mourids Nielsen og Oluf Mortensen, begge rigsrå- der, var med, og at Århus-bispen var med. De øvrige må have været – led- sagende.

I sådanne sammenhænge støder vi ikke på Jens Nielsen til Lille Re- strup. Ham kan vi snarere forvente at finde blandt de indbudte til Mou- rids Nielsens »julelag« (som er udførligt behandlet i Annalise Dam Ko- foeds ovenfor omtalte artikel). Det bør ikke undre, hvis man finder hans navn på den bevarede liste fra julen 1496. Faktisk står der i den sidste spalte (nr. 4) som den syvende fra oven en Jens Nielsen, som kan være ham.

Hvordan kunne samtiden holde de to Jens Nielsen'er ude fra hinan- den? Svaret er, at det kunne man heller ikke, og det havde man slet ikke behov for, eftersom den ene færdedes i en afsides, lokal kreds, som ikke interesserede ret mange uden for Rinds herred, mens den anden var knyttet til en mere betydningsfuld kreds omkring det store århusianske bispedømme.

Noter:

(Anvendte forkortelser:

DAA = *Danmarks Adels Aarbog*

ÆDA = *Ældste danske Archivregistraturer*

Trap = J. P. Trap: *Danmark*, bd. 1-31, 5. udgave, 1959.

Repert.Dipl. = *Repertorium diplomaticum regni Daniæ mediævalis*, 2. rk. I-IX, 1928-39)

1. *Historisk Tidsskrift* 12. rk. IV, 1969-70.
2. Knud Prange: Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance, i: *Festskrift til Poul Frenemark*, 1983. Samme: Silkebroderet socialhistorie. En studie i social mobilitet, i: *Festskrift til Vagn Dybdahl*, 1987.
3. *Danmarks Riges Brev*, 3. rk. I (1340-43), nr. 86.
4. Jacob Langebek: *Scriptores rerum Danicarum mediæ ævi*, 1-9, 1772-1878, Reprint 1969, registreret.
5. *Kong Valdemars Jordebog*, udgivet af Svend Aakjær 1926-45, bd.II, s. 559.
6. Henvisning til *Dipl.Flensb.*1,145. Wolfgang Laur: *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, 2. Aufl. 1992.
7. John Kousgård Sørensen: *Danske sø- og ånavne* IV, 1981, side 72, henfører også Niels Jensens Keldebek til Ugle herred (Eggebæk og Siversted s.).
8. Se Trap 17, s. 291.
9. Erik Arup: *Danmarks historie*, II, 1932, s. 122.
10. I Kallundborgske Registratur findes en seddel med påskriften: »En scriffit vm thet gotz til Brunnen hørðhe« (ÆDA, I, s. 20, fodnote 2). Jfr. Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, 1968, s. 149.
11. Dette har Annalise Dam Kofoed redegjort for i sin artikel om nordjysk lavadel omkring 1500 i: *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985.
12. Kølbygård fandtes dels i Thy (Hillerslev herred), dels i Vesthimmerland (Slet herred). DAA valgte i 1905 den i Thy som det Kølbygård, Christiern Nielsen skrev sig til. Det er dog her ikke svært at erkende fejlen, man behøver bare at kigge i ÆDA for at se tilknytningen til Slet herred, og Trap bd.16, s. 1251) har Christiern Nielsen på rette sted.
13. *Gammel danske Diplomer*, A, 1. rk. (1364-1410), bind III, under datum 1406 30/5 og 12/6.
14. Under titlen »Lavadel og storbønder – to stærkt sammenhængende grupper«, som vil blive offentliggjort i et kommende nummer af *Personalhistorisk Tidsskrift*.
15. DAA anfører som børn af Jens Nielsen, foruden Mads Jensen til Visborg, en Erik Jensen og en Peder Jensen, begge de to sidstnævnte forsynet med spørgsmålstegn.
16. Teksten udgivet i *Middelalderens danske Bønnebøger*, ved Karl Martin Nielsen, I. Bind, 1945. Pia Dahlerup har givet en litterær karakteristik af værket i: *Dansk litteratur. Middelalder*. 1. Religjøs litteratur, 1998, s. 457-64.
17. *Danske domme*. De private domssamlinger I, København 1978, nr. 22.
18. ÆDA II, s. 261.
19. Annalise Dam Kofoed har i sin artikel om nordjysk lavadel omkring 1500 redegjort for slægten på Lille Restrup. Hun har dog overtaget DAA's fejltagelse og har gjort Jens Nielsen Munk til Niels Pedersens svigersøn og efterfølger på Lille Restrup.
20. Jfr. Poul Verner Christiansen: *Ristrup – en østjysk herregård*, udg. af Østjysk Hjemstavnsforening 1995.
21. Således *Repertorium Dipl.*, 2. rk., numrene 5553, 5631, 5641, 5642, 5907, 5929, 7145s, 8385 og 8449.
22. *Repert.Dipl.* nr. 9173. Ordlyden af »Gavebrev fra Jens Nielsen (Munck) paa Gods i Lyngaa« er gengivet i *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., 6. bd. (1899-1901), s. 326-28.
23. *Repert.Dipl.* nr. 5198, 6971, 7790, 8030, 8285 og 8286.
24. I *Danmarks Stednavne* nr. 9, *Viborg Amts Stednavne*, 1948, har man under Hvam sogn, hovedgården Lille Restrup (s. 110 ff.) ikke son-dret klart mellem de akstykke, der hører til Århus stift, og dem, der hører til Rinds herred, velsagtens fordi man bygger på DAA's henregning af Jens Nielsen Munk til Lille Restrup.
25. *Repert.Dipl.* nr. 4347 og 4348.
26. *Repert.Dipl.* nr. 5197. Ordlyden er trykt i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, IX. bind, 1882-83, s. 335-39. Originalen befinder sig på Landsarkivet i Viborg, Lynderupgårds godsarkiv (Pergamenter).
27. Gengivet i J. Lindbæk og G. Stemann: *De danske Helligaandsklostre*, 1906, som diplom nr. 436.
28. *Repert.Dipl.* nr. 10126. Blandt de medbeseg-lende er »Jens Nielsß i Roffstrop«.
29. Jfr. Trap 21, s. 1067.
30. Som påvist af Annalise Dam Kofoed i anførte artikel.

Poul Verner Christiansen, f. 1928, cand.mag., fhv. gymnasieinspektør. Har skrevet bøger om lokalhistoriske emner, *En østjysk landsbys rødder* I (1992) og II (1996), *Ristrup – en østjysk herregård* (1995), samt artikler om social- og slægtshistorie i bl.a. *Personalhistorisk Tidsskrift* 1989 og 1992.

Adresse: Folkehaveparken 3, 2970 Hørsholm. E-mail: pvdk@post4.tele.dk

Skolelærer Jens Christensens livserindringer

Af Borge M. Christensen

Bondevækkelse og bondekultur har i de senere år fundet forøget interesse. Transskriberet fra originalens gotiske håndskrift, annoteret og med en indledning af genealogisk interesse giver erindringerne et indtryk af bondeliv under hoveriets svøbe, af hvordan en af oplysningstidens skolelærere formedes, og af lærerliv i sidste halvdel af det nittende århundrede.

I 1888 i en alder af femoghalvfjerds år begyndte min oldefar, pensioneret skolelærer Jens Christensen at nedskrive erindringer fra sit lange liv – de erindringer, som her udgives. Optegnelserne glimrer ikke ved særlige sproglige eller litterære egenskaber og rummer ikke beskrivelser af »store« begivenheder. Men de er gennemstrømmet af en kærlig, menneskelig fromhed, og især af ønsket om at videregive hans unge års svære kår i Nørrejylland under hoveriets åg til de mange børn, han og hustruen, Susanne Marie, født Brammer, bragte til verden: »For at I kunde vide Lidet om Eders gamle Faders Fortid.«

Livet langt kæmpede han for at stå mål med sine ambitioner. Først og sidst var Jens Christensen dog stolt af, hvad han havde nået, af sin viden, som han stedse søgte at forøge, og stolt af sin gerning.

Han var et fromt menneske. Der kan ikke være tvivl om hans stærke, kristelige livssyn, som fulgte ham fra fattige barneår på en fæstegård i Øster Brønderslev. Som voksen skrev og udgav han adskillige pietetsfulde salmer.¹ Han studerede Grundtvig, men blev aldrig en tilhænger. Erindringerne giver i beskrivelsen af hans stolthed over en livslang skolelærergerning også indtryk af en vis selvmedlidenhed. Jens Christensen nævner selv, at han allerhelst ville have været præst i stedet for skolelærer. Hvor meget dette skyldtes en fornemmelse af underlegenhed overfor hans kones slægt, især den senere Aarhus-biskop, Susanne Maries onkel, G. P. Brammer, i hvis hjem de først mødtes, og hvis børn Christensen som huslærer underviste, kan måske forstås, når man noterer sig, at overalt, hvor hans og hans kones navne optræder, anføres altid et »født Brammer« efter Susanne Marie Christensens navn. I det hele taget kan man mærke en del snobberi i den måde, hvorpå erindringerne om-

taler personer med en højere uddannelse, for eksempel de præster under hvis opsyn Jens Christensen var ansat.

Vel var den indre fromhed vigtig for ham; men det ydre spillede også en stor rolle. Hjemmets udseende, indretning og kvalitet ligesom hans påklædning lå ham meget på sinde. En skolelærers beskedne løn strakte ikke til alt, hvad han gerne ville.

Når disse livserindringer her lægges frem for et større publikum skyldes det dels deres kvaliteter på det rent menneskelige område, dels de detaljerede barndomserindringer fra hoveriets tid, og dels et ønske om med et konkret eksempel at illustrere Gregers Hansens bemærkning i *Kendte danskeres anetavler XXVII, Forfatteren dr.phil. Jens Kruuses anetafle*. »Jens Kruuse mente, at der kun var få bønder blandt hans aner, og slægtsnavnenes lange linier kan give dette indtryk, men et tværsnit fortæller noget andet: 3 af de 8 tipoldefædre var bønder.«² Jens Christensens far og farfader var begge bønder, og som skolelærer bevarede han selv den bondefødtes tilknytning til jorden. Samtidig giver erindringerne et levende billede af, hvordan en af oplysningstidens skolelærere formes og befandt sig i sin gerning i en periode med væsentlig betydning for det danske skolevæsen.

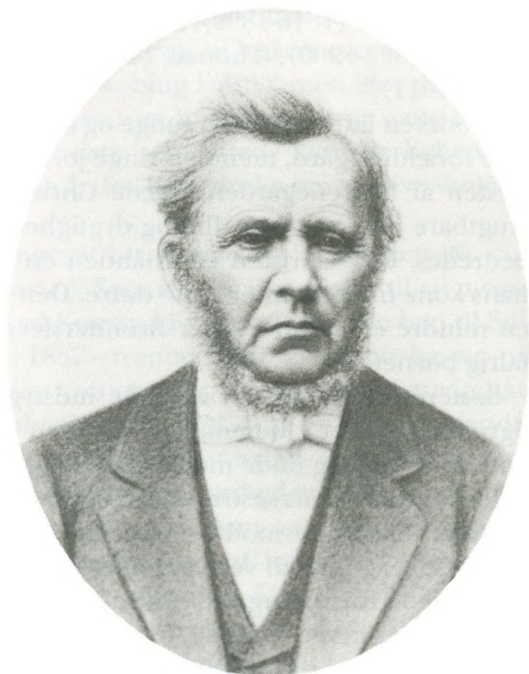
Jens Christensen og hans slægt

Jens Christensen blev født i hjemmet på ejendommen »Gaarden« i Øster Brønderslev klokken fem om morgenen den 25. november 1813.³ Den følgende dags eftermiddag blev han døbt i præstegården af pastor Immanuel Jermiin (1769-1851).⁴ Han blev fremstillet i kirken den 9. januar 1814.⁵ Hans forældre Christen Larsen (Laurson), også kaldet Christen Gaarden eller Christen Hytten, og Ane Jensdatter havde da været gift i et år. Christen havde drevet ejendommen, som han ved sit giftermål overtog efter sin invaliderede svigerfar, siden han den 27. januar 1812 først var kommet til Øster Brønderslev. Christen Larsen var en velvoksen og kraftig mand, 176 cm høj, der, inden han som treogtyve-årig i 1803 blev soldat efter et par udsættelser grundet benskade, havde været hjemme på fædrengården »Hytten« i Skæve sogn små tyve kilometer øst for Øster Brønderslev.⁶ Sammen med brødrene Thomas og Bertel havde Christen bragt marker og ejendom i god stand. Han læste og skrev ganske godt og var ikke alene dygtig til jordens dyrkning, men lavede sine egne avlsredskaber af træ, kunne tække, mure, brolægge, osv. Een ting, skriver sønnen, forstod han sig trods sin jyske baggrund dog ikke på, nemlig handel. Men ved arbejdsomhed, med sine gode kræfter og sit praktiske håndelag fik Christen Larsen efterhånden den meget forfaldne ejendom bragt i en sådan stand, at han efter cirka tredive år

som fæstebonde kunne betale sig fra hoveriet og bestemme over sit eget arbejde og sin egen tid, endskønt det ofte kunne knibe med at udrede de årlige seksogtredivende rigsdaler, det kostede at slippe for hoveriet.

Da Christen Larsen kom til Øster Brønderslev havde Ane Jensdatter allerede afslået adskillige friere. Hun var lille af vækst og smuk. Dertil kom, at hun skulle arve »Gaarden«. Da Christen friede, gav hun ham straks sit Ja. »Hun kunde heller ikke let have faaet sig en dygtigere, arbejdsommere, kjærligere og mere udholdende Mand, end min Fader var,« skriver sønnen. Ane Jensdatters forældre var Gertrud Christensdatter (ca. 1751-1822) og fæstegårdmand Jens Jensen (ca. 1743-1815).⁷ De boede begge til deres dages ende på aftægt hos Christen og Ane Larsen. Om Gertrud Christensdatter vides kun, at hun var født i Klæstrup, Jerslev sogn, fem-seks kilometer nordøst for Øster Brønderslev. I mange år var Jens Jensen en svagelig mand, som på grund af en knæskade intet kunne udrette ved sin gårds drift og derfor blev forarmet. Han skulle have sørget meget, da Danmark mistede sin flåde i 1807. Han var »gjen-nemtrængt af en tærende Kristentro, som min Moder arvede efter ham,« skriver Jens Christensen.⁸

Barndomshjemmet var fattigt. Dog savnedes hverken fysisk eller ånde-

Skolelærer Jens Christensen
(1813-1892). (Privat eje).

lig føde. Maden var simpel, arbejdet strengt, men religionen stærk. Om aftenen, inden Jens faldt i søvn, sang hans far efter Kingos Kirkesalmebog, mens moderen og hendes ugifte søster, Maren Jensdatter, der boede hos dem, passede spinderokken. Drengene medgav ham en livslang arbejdsetik. Både han og hans hustru Susanne Marie påtog sig især i de tidlige år ekstra arbejde for at forbedre familiens kår.

Som det beskrives i erindringerne, vendte det stråttækte hjemsstuehus øst-vest med en have mod syd og en temmelig stor gårdsplads mod nord. I den østlige ende var der plads til hedetørv og lyng samt en bageovn, der ligesom ildstedet, hvor maden tilberedtes, var skorstensløs. Røgen trak ud gennem et hul i tagrygningen. I den vestlige ende var der en vognport og et huggerum og i midten stuerne med gulve af stampet ler. Fra gårdspladsen kom man gennem en lille forstue ind i dagligstuen med alkovesenge, et bord med bænke, et par stole med halmpuder og en bilæggerovn. Mod syd havde stuen fire små vinduer med blyindfattede ruder, som kun gav sparsomt lys. Fra dagligstuen var der adgang til den såkaldte storstue med et par rundlågede kister, et stort bord og en seng samt et par døre til to små kamre, der brugtes til opbevaring af øl, mælk og andre fødevarer.

I dette »fattige, indskrænkede og yderst tarvelige« hjem kom foruden Jens Christensen hans syv yngre søskende til verden: Lars (1815-1885), Dorthe (1816-1899), Christen (1818-1896), Gjertrud (1821-1846), Maren (1822-1900), Thomas (1824-1889) og Ane [døbt Anne] Marie (1826-1911).⁹

Broderen Lars var gift to gange og fik seks sønner. Han købte en del af sine forældres gård, men den ringe jord gav kun et mådeligt udkomme. Resten af fædrenegården arvede Christen. Han drev sin noget mere frugtbare jord med stor flid og dygtighed. Som tiderne for landbruget bedredes, blev Christen efterhånden en ret velstående mand. Han og hans kone fik tre sønner og to døtre. Den yngste broder, Thomas, havde en mindre ejendom i Øster Brønderslevs udkant. Han efterlod sig en talrig børneflok.

Søsteren Gjertrud, der var født sindssyg, blev indtil sin død som femogtyveårig passet i hjemmet af moderen og mosteren. Hun var klar, da enden var nær og døde med ordene: »I Jesu Kristi Navn – nu dør jeg«.

Jens Christensens søstre Maren og Ane Marie arvede moderens smukke træk. Skønt de modtog adskillige ægteskabstilbud fra gårdmænd, giftede de sig ikke til velstand eller status.¹⁰ Maren valgte en husmand, der flyttede fra Stilling ved Skanderborg til Øster Brønderslev. Ane Marie valgte en væver i Stilling, hvor den ældste søster, Dorthe, boede med sin mand, der var skolelærer, og en af Jens Christensens seminarieven-

ner.¹¹ Familiens sindssygdom nedarvedes gennem to af Ane Maries døtre. Den ældste datter levede i tyve år med lidelsen, mens den yngste pige kun blev seks år gammel. Derudover havde parret tre sønner og en datter.

I september 1839 blev Jens Christensen knap 26 år gammel dimitteret fra Snedsted Seminarium som nummer et i sin klasse med karakteren »udmærket duelig«.¹² Han forblev et halvt års tid i Snedsted som huslærer for forstanderen dr. theol. Gerhard (i dåben Gerhardt) Peter Brammers børn. Efter et besøg hjemme fik Jens Christensen ansættelse som lærer ved et drenginstitut i Aalborg. Den kristentro, Christensen havde bragt med til Snedsted, forstærkedes ved pastor Brammers påvirkning, og han blev en stærk beundrer af den kommende biskop. »Hans [pastor Brammers] Prædikener vare fulde af Aand og Kraft og rigtig skikkede til at ramme Hjærter og tænde Lys i Sjælen, hvorfor ogsaa store Skarer strømmede til Snedsted Kirke«. »Han forstod ypperlig at danne Kateketer af Seminaristerne og at vække Lysten til Skolegjerningen hos dem«. Beundringen for Brammer, som dog efterhånden kølnedes ved erkendt standsmæssig afstand, var vel medvirkende til, at Jens Christensen på Brammers opfordring efter kun et år i Aalborg forlod stillingen ved drenginstitutet og tog tilbage som huslærer i Snedsted præstegård. I pastor Brammers hjem traf han og forelskede sig i dennes niece, den tretten år yngre Susanne Marie (»Sanne«) Brammer (1826-1890). Da Dr. Brammer i foråret 1843 blev udnævnt til biskop over Lolland-Falsters stift, tog Christensen med til Nykøbing Falster, men blev der knapt et år. Derefter tog han en stilling igen som huslærer, denne gang hos en familie i Høve nær Skelskør. Christensen fattede stor kærlighed for Høve, men det skulle vare mange år, før hans ønske om at blive skolelærer der gik i opfyldelse.

I 1845 fik han langt om længe sit første kald og kunne den 20. maj 1845 gifte sig med Susanne Marie.¹³ Som nygifte flyttede de til en meget beskeden lærerbolig i Hulby ved Korsør. I februar 1855 kom han til Stillinge ved Slagelse, og endelig i 1857 – tretten år efter sit første besøg – til skolen i Høve, hvor han forblev i niogtyve år. Pensioneret flyttede han og Susanne Marie i 1886 til København til først en så en anden og endelig en tredie lejlighed i Valdemarsgade på det nyligt opførte Vesterbro overfor Skt. Matthæus kirke. Her var de i nærheden af flere af deres børn, hvoraf to og i perioder tre boede hos dem og hjalp deres gamle forældre.¹⁴ Susanne Marie Christensen døde af lungebetændelse den 29. november 1890 og blev begravet på Vestre Kirkegaard. Jens Christensen fulgte sin hustru halvandet år senere. Han døde af halskræft den 16. februar 1892, nioghalvfjerds år gammel.¹⁵

Af deres i alt nitten børn kom de første otte til verden i Hulby: Anna Susanne Juliane (1846-1918), Henrikke Nielsine (1848-ca. 1930), Louise Marie (1849-1921), Johannes Frederik (1851-1922), Emil Theodor (1852-1925), Dorthea Vilhelmine (1853-1853), Gerhard Peter Brammer (1853-?) og Christian Vilhelm Julius (1855-1855). I de to år i Stillinge fødte Susanne Marie børnene Carl Henrik (1856-1858) og Gustav Ferdinand (1857-1857). De sidste ni børn fødtes i Høve: Helga Eleonora (1859-1867), Valdemar Joakim (1860-1863), Christian Frederik Rønne (1862-1863), Rigmor Theodora (1865-1942), Jens Aage (1866-1866), Axel Herluf (1867-1957), Cornelia (1869-1962), Martin (1869-1960) og Harald Oluf (1871-1950).¹⁶

Om Jens Christensens erindringer

Erindringerne findes i en skoleprotokol med linierede, upaginerede blade, ca. 17,5 x 22 cm. Ikke hele heftet er brugt op. Den gotiske håndskrift begynder stort, stærkt og smukt. Den holder sig sådan gennem bogens første sider, men bliver efterhånden mindre, lidt gnidret, og til tider vanskelig at tyde. Mange bogstaver, for eksempel a, e, n og v kan være svære at skelne fra hinanden. Erindringerens datering fremkommer ved en kommentar i teksten, men ikke som en overskrift, ej heller ved en underskrift på sidste side. Det kunne se ud som om Jens Christensen ikke blev færdig med at fortælle. Tiden i Hulby og i mindre grad det kortere ophold i Stillinge har udførlig omtale af skoleboligen, markeres beskaffenhed og drift, den lokale præst, Jens Christensens deltagelse i gudelige forsamlinger og hans og Susanne Maries på stedet fødte (og døde) børn. Men om de niogtyve år i Høve bliver det kun til noget om skoleboligen og markerne. For eksempel omtaler han ikke Det sydvestsjællandske Broderkonvent og dets gudelige forsamlinger. Hans beundrede pastor E. T. Clausen (1802-1851) og sognets præst i nitten af Jens Christensens niogtyve år som skolelærer i Høve, pastor C. F. Rønne (1798-1890), tog begge aktiv del i konventet i »det hellige land«, som biskop Mynster ironisk kaldte den del af Sjælland. Ligeledes lader han gå uomtalt en skolesag, som henimod slutningen af hans embedstid førte til amtsrådsmedlem J. Feldthusens indsættelse i Rude arrest, røret omkring Høve Frimenighed og nabosognets berømte Flakkebjerg Opdragelseshjem. Dette drengeinstituts leder, Christen Christensen Møller (1810-1890), var oven i købet en Snedsted alumne, dimitteret i 1831 og rigt påvirket af G. P. Brammer. Hans søn, Andreas Christian Kjærulff Møller (1846-1923), ægtede Jens Christensens ældste datter, Anna Susanne Juliane i 1872.

Siden erindringerne er stilet til børnene, hvoraf det yngste allerede

var femten år gammel, da forældrene flyttede til København, har han vel tænkt det overflødigt at skrive mere om disse niogtyve år. Hvor gammel han var, da han holdt op med at skrive, er ligeledes et åbent spørgsmål. Hans indtryk fra tiden i Høve ville have givet erindringerne en interessant udvidelse. Måske har han tænkt dem sammenfattet i de afsluttende bemærkninger om frihed, selvrådighed, selvstyre og fritænkeruvæsenet, der er nået ud på landet med dets »sørgelige Følger ..., at Vantroen bandede sig Vej til mange Børns Hjærter.«

Teksten er gengivet i sin oprindelige ortografi. Enkelte forkortelser er uden videre opløst, og tegnsætningen er lempet for at lette læsningen af teksten. Da denne, blandt andet på grund af sin sætningsbygning, har et lidt gammelmodigt præg, er det fundet rimeligt at gengive originalens anvendelse af store og små begyndelsesbogstaver. Udgiverens bemærkninger er angivet i []. Noterne har til hensigt at støtte forståelsen af teksten og muliggøre en kontrol af den. De gør ikke krav på fuldstændighed.

Jens Christensens anetavle kan i det store hele tegnes efter oplysningerne i Gregers Hansens ovenfor citerede artikel om Jens Kruuses aner. Jens Kruuse, Christensens dattersøn, gengav en smule om sin morfar, bl.a. i bogen *Min lykkelige Barndom*.¹⁷ Som meget af det han skrev, var det en blanding af fantasi og fakta. Men selv fakta fik han forkert i omtalen af sine bedsteforældre. Han har tilsyneladende ikke haft adgang til Jens Christensens livserindringer. Udgivelsen kan hjælpe til at rette på fejlene. Og een ting er sikkert: Der er ikke i dette materiale belæg for den af Kruuse videregivne familiemyte, at Susanne Marie og Jens Christensen som nygifte trak hans forældres bryllupsgave, en ko, »fra Aarhus til Høve ved Skælskør«!

Til slut vil jeg gerne takke direktør Erik S. Petersen for hans ihærdige hjælp ved fundet af disse optegnelser og for at have stillet dem til min rådighed. Ligeledes ønsker jeg at takke fru Anna Margrethe Schønau, Anna Susanne Juliane Christensens datterdatter, for interesse og hjælp i mine familiehistoriske undersøgelser; arkivar Gitte Strange Hansen og civilingeniør Benny Harthøj for deres velvillige hjælp ved fremskaffelse af oplysninger, som jeg på denne lange afstand ellers ikke ville have haft til rådighed; og professor Helle Mathiasen for opmuntring og gode forslag.

Mine kjære Børn!

[Indledningen, der er udeladt, har en kort omtale af Jens Christensens søskende, forældre og bedsteforældre, som med genealogiske tilføjelser og korrektioner i det væsentligste er gengivet i det ovenstående.]

Jeg var meget lille og sparlemmet som Barn. Dog maatte jeg tidlig være med til Arbejder, som langt oversteg mine Kræfter. Kun 7 eller 8 Aar gammel skulde jeg kjøre Ploven, som blev trukken af 4 Heste. Tømmen og Svøben [piskan] kunde jeg bære, men vende rigtig ved Agrenes Ender formaaede jeg ikke; det gik da ud over min Fader, som maatte slæbe paa den tunge Hjulplov ved hver Vending; men han skjændte aldrig paa mig; for han var en god Mand og indsaa jo godt, at jeg var alt for ung og lille til at trække op og ned ad de lange Agre med et Par forfærdelig tunge Træsko paa Fødderne. Da jeg blev noget ældre, vel omtrent 12 a 14 Aar, maatte jeg, navnlig om Efteraaret, selv styre Ploven og en yngre Broder eller Søster kjøre den. Ingen af dem kunde, ligesaa lidt som jeg tidligere, vende rigtigt; men da jeg ikke saaledes som min kraftige Fader formaaede at løfte Ploven, maatte vi tit holde ved Agrenes Ender for ved fælles Kræfter at faa den bragt til det rette Sted. Med det samme saa jeg da efter om Furen var lige, og blev jeg saa den mindste Krumning var, gjorde jeg mig den største Flid for at rette den; thi jeg ansaa det for en Skam at pløje skjæve Furer; Folk, som gik forbi, kunde da let tænke, at jeg var en daarlig Plovmand.

Om Foraaret stod Hestene naturligtvis inde, og saa var jeg mange Gange oppe til Midnat for at fodre dem; thi min Fader, som havde arbejdet strængt om Dagen, gik tidligt i Seng om Aftenen. Jeg fik da Lov til at sove noget længere næste Morgen, hvortil en lille Dreng jo nok kunde trænge.

Om Efteraaret maatte Hestene bjærge Føden ude saa længe som muligt, thi det gjaldt om at spare paa det ringe Forraad, man havde af Foder og Kjærne, til Vinteren kom med Frost og Sne. I Middagsstunden stod de tøjrede paa Marken, men om Natten skulde de græsse ude paa Byens store Enge, hvorfra Høet og Tørven nogle Uger i Forvejen var hjemkjørt, og jeg maatte da ofte ride ud med dem om Aftenen. Saasart jeg saa havde sluppet dem, travede jeg den lange Vej, ja mindst $\frac{1}{2}$ Mil [ca. 3,8 km], hjem igen, undertiden ene og undertiden i Følge med andre. Sent var det næsten altid, og mørkt blev det ofte, naar det da ikke var Maaneskin, og jeg syntes slet ikke om at gaa ene i Mørket; der kunde jo let vise sig et Spøgelse. Træt var jeg af at følge Ploven hele Dagen, og mere træt blev jeg af en saadan Aftentur. Jeg tænkte derfor ikke paa, som Landsby-Ungdommen nu om Stunder, at trave op og ned ad Byens Gader for at more mig, men søgte at komme i Seng snarest muligt. Om Morgen hentede jeg kun sjældent Hestene hjem; det maatte min Broder Lars gjøre. Han var stærk, men jeg var ofte svag, derfor kunde han bedre døje den kolde Morgentur end jeg. Og kold var den mange Gange, især tidligt paa Efteraaret; thi ofte maatte man lægge Strømper og

Træsko og saa gaa i Vand til over Anklerne for at komme hen til Hestene. Naar min Broder kom hjem med dem, havde vi, der skulde følge Ploven, spist Davre og maatte strax afsted i Marken.

Naar der skulde pløjes paa Hovedgaardsmarken, maatte min Fader, som i mange vel henimod 30 Aar var hoverigjørende Fæstebonde, selv være Plovmand. Jeg husker endnu, at jeg som en lille Dreng var saa umaadelig træt efter en hel Dags Plovkjørsel, at jeg umulig kunde have gaaet den korte Vej, der var til mit Hjem; jeg maatte derfor ride.

Med det samme vil jeg fortælle lidt om, hvilken uhyre Plage Hoveriet var.

Hoveri

Efter Høstens Slutning og indtil næste Foraar maatte min Fader en Dag hver Uge sende en Tærskemand til Herregaarden. Saaledes maatte hver Fæstebonde gjøre. Man havde ingen Rensemaskiner i hine Tider; derfor maatte Bønderne sende Piger eller Koner til Herregaarden for at rense Sæden. Flere Gange om Vinteren skulde Fæstebønderne kjøre Sæden til Nørresundby, hvortil der fra Nipstrup var omtrent $3\frac{1}{2}$ Mil [ca. 26,4 km]. Dagen før maatte man hente Kornet i egne Sække og være ansvarlig for dets pakken ogsaa. Næste Dag gjaldt det saa om at staa tidligt op og komme afsted, inden det blev for langt op ad Dagen. Vejen var ikke blot lang, men i disse Tider tillige daarlig og et enkelt Sted endogsaa bakket. Kom man saa endelig til Nørresundby skulde Sæden færges over Limfjorden til Aalborg, hvor Bonden enten selv maatte bære den op paa Kjøbmandens Loft eller betale andre for dette Arbejde. Alt dette tog megen Tid, og derfor kom man sjælden hjem før langt ud paa Natten, ofte i en af Kulde og Regn forkommen Tilstand; ofte var man nødt til at ligge over i Staden, hvad der, trods al Sparsommelighed, kostede Penge, som det var meget vanskeligt at faa fat paa.

Om Foraaret og om Efteraaret kom der en ridende eller gaende Person med en Befaling, der tit lød saaledes: I Morgen skal I til Hove at pløje og saa. Da maatte Bonden selv afsted, dersom han ikke havde en fuldkommen paalidelig Person at sende for sig; thi en ung Søn, en Karl eller almindelig Husmand blev ikke betroet til at saa Sæden. Var det nu godt Vejr, gik det, skjønt med stor Anstrængelse for Folk og Heste, nogenlunde an; men blev det Regn, blev man sendt hjem igen med Paalæg om at møde paany til en vis angiven Tid. Der var ikke tale om, at Bønderne skulde have fornøden Tid eller betimeligt Vejr til at lægge deres egen Sæd i Jorden. Med den maatte det gaa, som det bedst kunde; naar Herremandens Arbejde bare blev godt gjort, saa var alt i fin Orden. Den værste Dag var den, paa hvilken Gjødningen skulde kjøres ud paa Mar-

ken; thi Gjødningstederne vare dybe og Gjødningen fed. Alle skulde møde paa en og samme Dag, og derved skete det, at de mange Vogne ofte kørte paa hinandre og afstedkom Forvirring og undertiden tillige Skade.

Om Sommeren skulde man skjære, [ulæseligt] og hjemkjøre en Mængde Tørv; og dette tog mange Dages Arbejde med Folk og Heste, tildels fordi Mosen laa langt borte fra Herregaarden. Naar Høsletten kom, hed det: Nu skal I slaa og rive Hø i »Fruens Eng«. Saa maatte man afsted med 3 Mand til at slaa, 3 Piger eller Koner til at rive og en stor Dreng til at slæbe Græsset sammen. Faa Dage efter kom der Bud om at vende og hjemkjøre Høet, hvis det blev Tørvej, i modsat Fald skulde man møde en anden Dag. Engen laa langt borte fra Herregaarden, derfor tog det, selv i godt Vejr, megen Tid at kjøre Høet hjem, og det saa meget mere, som alle Fæstebønderne skulde gjøre det paa en og samme Dag; thi dette havde til Følge at Vognene maatte holde i lange Rækker uden at kunne faa Høet læsset af. – Det værste Hoveri om Sommeren var dog Kornhøsten. Da skulde Sæden paa de mange Skifter mejes og bindes, sættes sammen og siden kjøres hjem. I fugtige Aaringer tog dette umaadelig megen Tid fra Bondens egen Bedrift. Saasart der nemlig kom Regn, hed det strax: Nu kan I tage hjem. Naar Bonden saa havde begyndt paa sit eget Markarbejde, blev han atter beordret til at forrette Herremandens. Det var derfor mange Gange næsten umuligt for Bønderne at faa deres egen Sæd hjem, inden den var stærkt beskadiget. Hjemme hos min Fader kørte vi ofte Sæd ind til Midnat, og desværre, om der var falden nok saa megen Dug. Men deraf fulgte saa, at baade Foder og Kjærne mugnede.

Min Fader maatte ofte tække paa Herregaarden. Jeg husker nok, hvor nødig han vilde, men Nej turde han ikke sige af Frygt for Herremandens Ugunst. Ved hvilkensomhelst Lejlighed kunde Herremanden forlange et Menneske til de mest forskjellige Slags Arbejder f. Ex. at sanke Sten af de nylig saaede Agre, at tjene Tækkemand, at tjene Muremester osv. Jeg var kun en ren Dreng, da jeg maatte bære Kalkspanden op ad en lang Stige ved Gavlen af Herregaardens Lade, men mine Kræfter vare saa faa og smaa, at jeg blev aldeles overanstrengt derved. Af denne Grund var det vist, at jeg kun én Gang blev besværet med dette Arbejde. Underligt var det, at jeg ikke blev reven omkuld og kjørt over, naar jeg om Høsten maatte staa foran nogle Heste i Herregaardsladen for at passe paa, at de ikke skulde æde af Sæden paa de Vogne, som holdt lige foran. Det var kun i mine første Hoveriaar, at jeg blev sat til denne Bestilling; siden maatte jeg være med til at tage imod Sæden i Laden. Ladefogden eller Avlskarlen kunde tit være en rigtig Plageaand, hvem ingen

kunde gjøre tilpas. Ofte var han mere smaalig nøjeseende og strængere end selve Herremanden; men naar denne kom for at se til Arbejdet, som skulde udføres, var man dog mest bange for, at der skulde være det mindste i Vejen. Efterhaanden blev min Fader saa kjed af Hoveriet, at han gik ind paa at betale 36 Rdr om Aaret i Afløsning, skjønt han kun daarligt saa Udveje til at samle disse Penge.¹⁸ Imidlertid varede det ikke længe, inden han derved fik sine Kaar lidt forbedrede.

Barndom og skoletid

Jeg maa nu tilbage til mine første Barne- og Drengaar. Engang stod jeg midt i min Faders Gaard og bandede. Jeg var dengang kun en lille Dreng, vel omtrent 5 Aar gammel. Men da min Fader, i hvis Hus der ikke taaltes Banden og Sværgeren, hørte mine daarlige Ord, straffede han mig eftertrykkeligt, og deri handlede han fuldkommen rigtigt. Saaledes burde enhver Fader og Moder gjøre, naar deres Børn under Opvæksten føre syndig og daarlig Tale, af hvad Art den end monne være, men saa bør de ogsaa selv holde deres Tunge i Tømme. Jeg kan ikke huske, at jeg siden har bandet eller sværget; dog er jeg ikke dermed retfærdiggjort for Gud. – Engang gjorde jeg en af mine yngre Brødre Fortræd inde i Stuen; min Fader, som sad ved Bordet, stod øjeblikkelig op og gav mig et Slag over Skulderen med sin Tobakspung. Jeg kan ikke huske, at min Fader har givet mig legemlig Straf uden disse 2 Gange. Han havde bøjet Grenen, medens den var ung. Grenen var iøvrigt nem at bøje, thi jeg var blød af Sindelag. Engang, da jeg vel nok som andre Børn havde været uartig, hørte jeg min Moder og Moster Maren sige: Lars er rigtignok en bedre Dreng end Jens. Denne Udtalelse gik mig nær til Hjærte og bidrog til, at jeg søgte at skikke mig godt for Eftertiden.

Jeg var lærenem og lærelysten og kunde derfor tidlig læse. Da jeg var 6 Aar gammel fulgte Fader mig i Skolen. Der overgik jeg inden ret lang Tid mine jævnaldrene, blev rost altfor meget og kom derfor paa den Tanke, at jeg var et Lys, et rent Vidunderbarn til at lære. Jeg troede, at jeg lærte overmaade *meget* i Skolen; men naar jeg undtager Regning, lærte jeg i Virkeligheden kun saare *lidet*.¹⁹ Og det var ikke saa underligt, thi min Lærer var en gammel Soldat, som ingen særegen Forberedelse havde modtaget til Skolegjærningen. – Balles Lærebog og Thonboes Bibelhistorie kunde jeg remse op fra Ende til anden; men med Undtagelse af nogle staaende Spørgsmaal over Stykkerne i Læsebogen, hvilke jeg havde let ved at besvare, fik jeg ingen Forklaring over nogen Ting. Bedre gik det med Konfirmations-Undervisningen; thi Præsten meddelte Børnene virkelige Kundskaber; og jeg, som havde en meget god Hukommelse, kunde gjemme alt, hvad han havde sagt mig, og svare rigtigt,

naar jeg blev spurgt derom siden. Det var formodentlig derfor, at han skrev i Kirkebogen om mig »udmærket god Kristendomskundskab.«²⁰ I Overensstemmelse med dette Vidnesbyrd ytrede Præsten senere, at hvis han havde været en rig Mand, vilde han have ladet mig studere. Disse Udtalelser bidrog til, at jeg i nogen Tid efter min Konfirmation troede om mig selv, at jeg besad en Del Kundskaber. Imidlertid fik jeg senere den saare gavnlige Erfaring, at jeg næsten ingen Ting vidste. Paa min Konfirmationsdag i Foraaret 1828 var jeg svag, næsten syg; jeg fik Næseblod, medens jeg stod paa Kirkegulvet, og var næppe langt fra at besvime; dog lykkedes det mig, hvilket jeg ansaa for meget vigtigt, at svare højt og tydeligt paa alle Præstens Spørgsmaal, saa enhver kunde høre, at jeg var den dygtigste af alle Konfirmanderne. Ros fik jeg efter Præstens Sædvane i alt for høj Grad paa Kirkegulvet, og jeg troede, at den var vel fortjent. I hele min Skoletid fik jeg hverken Skjænd eller Straf. Engang fik min Broder Lars, der ikke havde saa let ved at lære som jeg, lidt Skjænd af Læreren. Han gav sig da til at græde, og jeg græd med; thi vi havde begge meget nær til Vandet. Læreren maatte tilsidst alvorligt paalægge os at tie stille, fordi vi intet havde at græde for. – Det var kun om Vinteren, der blev holdt Skole; Undervisningstiden var derfor kun kort; og da Læreren ikke havde synderlige Kundskaber, og Skolen derudover var usselt forsynet med, hvad der skulle bruges, saa er det let at forstaa, at Børnene ikke kunde lære noget af Betydning. Historie, Geografi, Sproglære og Retskrivning var der ikke tale om, og Fædrelandssange lige saa lidt. Og dog stod jeg i den Formening, at jeg havde en ypperlig Lærer og gik i en fortrinlig Skole, thi jeg kunde jo mine Bøger udenad. Og det var nu ikke saa underligt; thi naar jeg om Efteraaret vogtede Kreaturerne, tog jeg Balles Lærebog med for, medens jeg gik over dem, at gjentage Udenads-Ramser, der fortsattes hele Vinteren igjennem, især derved, at hele Onsdagen blev anvendt til Udenadslæsning. Min Kristendoms-Undervisning var i Virkeligheden aldeles aandløs og indholdsløs.

Om Vinteren maatte jeg spole for Moster Maren, som vævede, karte for min Moder, som sad ved Spinderokken, og desuden strikke Strømper til mig selv og nogle af mine yngre Søskende. Til slige Sysler var jeg betydelig duligere end min Broder Lars; men til udvendigt Arbejde var han mig langt overlegen paa Grund af sine gode Kræfter.

Som den ældste Søn maatte jeg tidlig tage fat paa Arbejder, som langt oversteg mine Kræfter, og deri laa formentlig Grunden til at jeg blev svagelig. Naar der om Forsommeren skulde kjøres Tørv, maatte jeg undertiden være med for at trille den – tung som den var – ud paa Liggepladsen. Naar Høslettiden kom, maatte jeg, hvor smaa mine Kræfter end

vare, ud med i de store Enge for at rive Høet sammen, stedse i grøn Tilstand og undertiden i Regnvejr. Naar Sommeren var regnfuld, maatte man flere Steder gaa i Vand til op over Anklernerne, og det undertiden hele Dagen igjennem. Dette var strængt. Min Fader, mine Søkende og Moster Maren udholdt godt disse Besværligheder, men jeg ikke. At et saadant strængt Liv var Skyld i min Svagelighed, tænkte jeg slet ikke paa; min Moder mente det var en Arv fra hendes Fader. Den bestod fornemmelig i Mavesmerter, foraarsagede ved en daarlig Fordøjelse. Smerterne bleve tit saa store, at jeg maatte skrive saa højt, at man kunde høre mig langt borte, og at jeg vred mig som en Orm, indtil jeg ved Opkastning blev den ufordøjede Føde kvit. Dette skete mest om Natten, og derfor blev min Søvn i slig[e] Tilfælde helt utilstrækkelig. Morgenen efter hørte jeg saa min Fader eller Moder sige: I Nat har Jens været saa meget daarlig. Somme Tider maatte jeg da blive liggende det meste af Dagen; men til andre Tider stod jeg op, naar jeg blot nogenlunde var i Stand dertil, saasnart min kjære Moder sagde: Tror du min lille Dreng, at du kan komme op i Dag.

Tidlig om Foraaret skulde Ungkvæget og de udmalkede eller golde Køer bjærge Føden ude; thi der var ofte Fodermangel i Byen, og ikke mindst hos min Fader. I saadanne Tilfælde maatte jeg og andre Smaadrenge ud i Heden med Kreaturerne saasnart Sneen nogenlunde var borte, og der gik vi saa og frøs i mange Timer om Dagen. Ofte søgte vi da Læ i en Dal eller en Hulning paa Heden. Naar jeg i mine tynde Klæder ganske gjenneblødet en saadan Dag, som var dobbelt drøj, naar det regnede og blæste stærkt, kom jeg hjem om Aftenen i en forkommen Tilstand. Min kjære Moder sørgede da med stor Omhyggelighed for mig: hun fik mig strax i Seng og lod mine Klæder tørre inden næste Morgen; thi jeg havde ikke Tøj nok at skifte med. Før jeg vel kunde slaa en Tøjræl i Jorden maatte jeg flytte Køer. Hvor jeg skulde flytte dem hen, vidste jeg i Begyndelsen slet ikke; derfor lagde Moster Maren, som gjerne trak Køerne ud om Morgenen, nogle Smaasten paa de Steder, hvor jeg skulde slaa Tøjrælene ned. Galt var det alligevel, thi jeg havde ondt ved at faa Tøjrælene op, og endda værre ved at holde Køerne, som havde den største Lyst til at gaa ind i Sæden. – Sommervogtningen var dog meget bedre end Vogterdagene om Foraaret eller Efteraaret. Ofte glædede jeg og andre Smaadrenge os ypperligt i de varme Sommerdage. En af vores største Fornøjelser var at samle tørret Heste- og Kogødning sammen i Bunker og stikke Ild i dem. Jo stærkere det saa kunde ryge, og jo højere Ilden blussede, desto gladere vare vi. Ingen forbød os denne i mange Tilfælde skadelige Morskab, fordi Overdrevet, hvor vi passede Kreaturene, var langt borte fra nogen Bolig, ja vel $\frac{1}{4}$ Mil

Jens Christensens barndomshjem, »Gaarden«, var underlagt herregården Nibstrup, her set fra vest. I forgrunden en hjulplov som den Christensen måtte håndtere som dreng. Den var stor og klodset, men mange ældre, som fra barnsben havde lært at indstille den rigtigt, pløjede bedre og mere lige med den end med den nye, hurtige svingplov. (Gouache af R.H. Kruse i hans *Nørre Jyllands Herregaarde, 1833-55*. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftafdelingen).

[ca. 1,9 km] fra selve Landsbyen. Naar det regnede, søgte vi Ly i et eller andet lille Jordhus, som vi for det meste havde opført ved et Gjærde. I et saadant sad jeg flere Gange til Midnat for at passe Hestene, der havde arbejdet hele Dagen og trængte til at slippes løse for at græsse paa et Sted, hvor de ikke kunde tøjres, fordi Jorden var for blød. Naar de saa havde ædt nok, gjaldt det om at fange dem, før de naaede op paa den faste Jord, faa Tøjrene lagt paa dem og slaaet dem fast. Derpaa skulde jeg saa hjem og i Seng, hvortil der var stor Trang for en lille Dreng, som kun havde faa Kræfter, og som desuden havde omtrent $\frac{1}{4}$ Mil at gaa, inden han naaede Hjemmet. – Engang kunde jeg nær have mistet Livet. Jeg skulde nemlig, som saa ofte ellers vande et Par Heste. Ride skulde jeg naturligvis, og rask gik det ad en Vej over 3 fremmede Græs-Lodder. Men da jeg saa kom til Vandingen, som var fuldt af Tørvemudder i Bunden, og Hesten, som jeg red paa, traadte dybt ned med Forbenene, styrtede jeg hovedkulds ud over dens Hals i Vandet. Jeg var næppe kommet op igjen ved egen Hjælp, men ved Plasket, som mit Fald frembragte, før

Hestene forskrækket tilbage og trak med det samme mig op, fordi jeg, uden at tænke derover, holdt fast i Tøjret. I modsat Fald havde jeg vistnok endt mit unge Liv i Tørvemudderet, som var meget dybt. Dengang tænkte jeg ikke stort over den Livsfare, hvori jeg havde været; men længere hen i Livet er denne lille Begivenhed ofte kommen i mine Tanker. En anden Gang red jeg paa en Hest, som blev plaget slemt af Bræmserne. Jeg havde en anden Hest ved Haanden og et løst Føl bag efter. Alle løb de af Sted i fuld Fart, jeg faldt af, og den ene Hest slog mit Ben bagfra uden at beskadige andet end Kjødet. Havde jeg faaet Slaget forfra, var Benet sikkert blevet brækket og jeg maaske kommen til at halte alle mine Dage.

Min Opdragelse var tarvelig, fordi Fattigdommen, paa Grund af trangt Tider, var en stadig Gjæst i mine Forældres Hjem. Der kunde ikke være Tale om, at jeg eller mine Søskende kunde faa andet end hjemmelavet Tøj af grovt Hvergarn. For at skaffe dette færdigt til Julen stod min Moder og Moster Maren op længe før Dag om Vinteren, kartede og spandt Hør og Uld; man skulde ogsaa for det meste selv farve baade Rendegarnet og Islætten. Klæderne vare tit simple, men altid stærke, og vi Børn vare mageløse glade, naar vi fik noget nyt Tøj. Det var en stor Fryd at se Landsbykrædderen sidde paa Bordet og sy Veste og Benklæder til os. Læder-Fodtøj havde jeg ikke som Dreng, men maatte gaa i Kirke med Træsko. Jeg gik ogsaa til Præsten med Træsko, man satte dem saa udenfor Konfirmandstuen medens jeg var inde for at nyde Undervisning. – Kosten var saa billig som muligt, fordi der intet var at kjøbe for. Kaffe smagte jeg aldrig i mine Drengenaar; jeg tror ikke, at jeg havde drukket 20 Kopper Kaffe, da jeg var 20 Aar gammel. Men hvor knapt det end var, manglede vi dog aldrig Føde, skjønt min Fader tit havde ondt ved at skaffe Rugen til Brødet om Sommeren. Han maatte saa laane Rug, thi Penge havde han ikke til at kjøbe den for; men Laan skal jo gaa takkeløst hjem. Min Fader maatte derfor om Efteraaret levere Rug for den modtagne, men slap næppe nogensinde billigere, end at han maatte give Salgsmanden tvende for hver Tønde, han havde laant. Dette gav Anledning til, at Rugen atter slap for tidligt op næste Aar. Noget af den var vel ogsaa bleven solgt i Vinterens Løb for at skaffe Penge, som det var vanskeligt at faa fat i. Den nævnte Rugmangel varede dog ikke hele min Ungdom igjennem; men det vedblev at være smaat med Pengene; thi man fik kun lidet for, hvad man solgte. Jeg husker saaledes, at min Fader engang paa et Efteraarsmarked kun fik 5 Rigsdaler for en Ko, som nok var gammel, men i ret god Stand. Ungkvæget, som blev opdrættet til Salg, blev forholdsvist lige saa usselt betalt. Med saadanne Indtægter kunde Bønderne ikke holde kostbare Gilder. Imidlertid vilde Naboerne

dog gjerne besøge hverandre, især om Vinteraftener; men ved saadanne Besøg gik alt rigtignok meget tarveligt til. Jeg husker saaledes, at min Faders Nabo kom ind i mit Hjem en Aftenstund, og at min Moder da blot trakterede ham med et Stykke Sigtebrød uden Smør, en Skive Ost og en Snaps. Paa denne tarvelige Maade trakterede Naboerne i Regelen hverandre. Man maa imidlertid ikke tro, de vare mindre glade, naar de besøgte hverandre, end Naboer nu er ved deres rigt besatte Borde med flere Slags Spise- og Drikkevarer; tværtimod tror jeg, de vare mere fornøjede. – Politik kjendte man ikke det mindste til, kunde derfor heller ikke tale om den. Man vidste, at Kongen, Frederik den Sjette [(1768-1839), konge af Danmark 1808-1839], elskede sit Folk og Styrede sit Land paa bedste Maade; dermed var man vel tilfreds. I hine Dage troede de danske Bønder ikke, at de kunde styre Land og Rige bedre end Kongen og hans mest betroede Mænd, og vare altsaa meget forskellige fra vore nuværende Bønder, af hvilke mange, selv om de ikke kunne skrive fire Linier fejlfrit, tiltro sig stor politisk Indsigt, og en ikke ringe Del mener, at de godt kunde være Ministre.

Tro og overtro

Jeg blev tidlig paavirket af Kristendommen. Min Moder sagde ofte til mig: Naar du staar op om Morgen, skal du slaa et Kors for dit Bryst og sige: I Navn Gud Faders, Gud Søns og Gud den Hellig Aands, og saa læse dit Fadervor. Herom vil jeg sige, at det var saare rigtig talt af min gudfrygtige Moder; thi vel kan Korstegnet, hvad jeg som Barn troede, intet udrette i sig selv eller beskærme os mod Djævelen; men naar man slaar Kors for sit Bryst med fuld Andagt, kommer man med det samme til at tænke paa den korsfæstede Frelser, som har erhvervet og vundet os fra alle Synder, fra Døden og Djævelens Magt. Og med Ham i Tanke og Hjærte er det godt at begynde sin Dag. – Om Aftenen blev jeg som lille Dreng spurgt om, hvem der havde skabt, gjenløst og helliggjort mig; og naar jeg derpaa havde svaret: Gud Fader, Guds Søn og Gud den Hellig Aand, læste jeg Bønnen: O Jesu Kriste, vær mig arme Synder naadig og barmhjærtig osv, derpaa Fadervor og til Slutning Velsignelsen. Inden jeg saa faldt i Søvn, hørte jeg undertiden min Moder, som sad og spandt til ligemed Moster Maren, sige til min Fader: Vil du synge en Salme for os? Dette gjorde min Fader saa efter Kingos Kirkesalmebog. Ogsaa før Børnene kom i Seng sang han ofte om Aftenen. Den lyse Dag forgangen er, sang han oftere end nogen anden Salme. Det kjærnefulde Vers af Kingo: Saa skal da Jesu dybe Saar, hans Smerter, Død og Pine beskytte mig, i hvor jeg gaar, jeg skal i Graven trine, i stadigt Haab at se for sandt min Gud paa Ærens Trone og takke Jesus, som der vandt mig Livsens dyre

Krone – lød ofte fra hans Læber.²¹ Saa vidt jeg erindrer, sang han ligeledes tit det bekjendte Vers: Skriv dig Jesus paa mit Hjærte.²²

Min Fader tog mig tidlig med til Kirken om Søndagen. Jeg forstod vel ikke stort af Præstens Prædiken; men jeg blev vant til at komme i Guds Hus og fik det kjært. Hele mit Liv igjennem har det været mig en Trang at komme i Herrens Hus om Søn- og Helligdage, og er det endnu paa mine gamle Dage.

Jeg var ikke ret gammel, da jeg led af aandelige Anfægtelser. Jeg tvivlede slet ikke om Kristendommens Sandhed, og det har jeg, Gud være lovet! aldrig gjort; men jeg frygtede for, at jeg var alt for uværdig til at blive salig. Man havde mange Gange fortalt mig, at Mennesker kunde forskrive sig til Djævelen og give sig ham i Vold. Naar saadanne Tanker kom op i mig, kunde jeg blive frygtelig angst, forfærdes i høj Grad og tro, at jeg var hjemfalden til denne Verdens Fyrste og havde begaaet Synd mod den Hellig Aand, saa jeg aldrig kunde faa Tilgivelse for den. Det staar endnu klart for mig, at jeg i en saadan Sindsstemning ude i Marken sad ved Siden af Moster Maren, som laa og sov, og gav mig til at græde saa højt i min Sjælenød, at hun vaagnede derved og spurgte mig deltagende, hvad jeg græd for; men det vilde jeg paa ingen Maade sige hende. Hvor jeg dog trængte til en god og grundig Undervisning baade i Kristendom og i andre Gjenstande! Men ingen kunde give mig den; thi mine Forældre manglede selv Kundskaber, og Skolen var kun ringe. Hjemme læste jeg, hvad jeg kunde faa fat paa; men det var kun gudelig Læsning: Kingos Salmebog, Bønnebøger, et Udtog af Bibelen o.s.v. Skjønt denne Læsning i sig selv var god, havde det dog været særdeles gavnligt for et videbegjærligt Barn som mig at faa nogle Bøger med andet Indhold i Hænde, f. Eks. Historie og Geografi.

En Juleaften maa jeg ogsaa kortelig beskrive. Omtrent en Time før Solens Nedgang skulde Klokkeringningen begynde. Skolelæreren maatte daglig selv ringe; thi at holde Klokker kunde der for Jermiin ikke være tale om; dertil var hans Indtægter alt for smaa. Men Juleaften behøvede han kun at løse Klokkestrengen, som hang udenfor Kirketaarnet lige ned til Jorden, og derpaa selv trække i den nogle faa Øjeblikke; thi Byens Karle, som i Forening med Drengene vare komne op paa Kirkegaarden, fandt en stor Fornøjelse i at ringe Klokken. Mine Brødre og jeg, der ligesaalidt som vore Søstre fik Lov til at besøge de saakaldte Lege-stuer, hvor der vist ogsaa gik megen Synd og Daarlighed i Svang, maatte derimod gerne være med ved Klokkeringningen. Naar vi saa kom hjem efter Ringningens Ophør i den lidt bedre end ellers oplyste Stue, iførte vores bedste Klæder, og saa Fader og Moder og Moster Maren pyntede, forekom alt os særdeles festligt, hvortil vel ogsaa Visheden om den gode

Julenadver bidrog noget. Vi holdt Juleandagt paa bedste Maade ved at synge Julesalmer, benytte Bønnebøger og bede Fadervor. Det staa endnu efter nogle og tredsindstyve Aars Forløb tydeligt for mig, hvor barnligt glad jeg var ved en saadan Opbyggelsestime. – Juletræ, Julebord og Julegaver kjendte vi ikke noget til; men godt var det, at jeg allerede som Barn lærte at kjende min himmelske Faders store Julegave.

Med min tidlige Gudsfrygt blandede der sig imidlertid nogen Overtro. Jeg turde ikke for alt i Verden have gaaet over Kirkegaarden om Aftenen. Kom jeg blot i Nærheden af Kirkegaarden, naar det var mørkt, eller jeg gik ad en Vej, som løb forbi den, gjøs det i mig, saa bange var jeg for at se et Gjenfærd. Skulde jeg om Aftenen i Mørke udenfor Døren, saa jeg ængstelig hen ad Vejen, som gik forbi min Faders Gaard, i den Tanke, at der muligt kunde komme en sort Hund med et glørødt Hoved løbende forbi mig. Det var dog kun i mine tidligste Drengenaar, at jeg nærrede en saadan Frygt. Længere varede det, inden Angsten for Kirkegaarden blev dreven ud af mig. – Der var kommen Ild i den store Vildmose, og den vedblev at brænde i 3 Aar uden at slukkes. Præsten i mit Fødesogn – en lærd Mand, om hvem man troede, at han havde gaaet i den sorte Skole – fik i Sinde at gaa ud i Vildmosen, som vel laa en Mil [7.54 km] borte, for at se Branden nær ved, og gik i den Hensigt rundt omkring Ilden. Da saa Ilden nogen Tid efter naaede Stedet, hvor Præsten havde gaaet, slukkedes den. At det var Efteraarsregnen og Vintersneen, som havde denne Virkning, troede flere Mennesker ikke; det maatte naturligvis være den lærde Præst, som havde gjort denne Undergjerning.²³ En Præst fra en ældre Tid havde endogsaa havt Magt til at mane en Gjenganger ned udenfor Præstegaardens Port. Over Hullet, hvor Gjengangeren var manet ned, laa en flad Sten, saa enhver kunde overbevise sig om Historiens Rigtighed. Denne Fortælling har jeg dog næppe nogensinde fæstet Lid til. Derimod troede jeg længere paa den kloge Mands Dygtighed til at helbrede syge ved at læse over dem. Naturlige Lægemidler, som han brugte ved Siden af Læsningen, tillagde jeg ingen Værdi.

Læg og fremtidsdrømme

Jeg kjendte ikke noget til kjøbt Legetøj i min Barndom; men saa vænne- de jeg mig tidlig til at udskjære nogle Pinde, saaledes at de skulde ligne Heste. Jeg lavede ogsaa Vejrmøller, hvis Vinger kunde løbe saa hurtigt rundt, at de lignede Hjul. Dersom jeg raadede for den rigtige Mølle, vilde jeg lade den køre lige saa stærkt; thi saa kunne det rigtig blive til noget med at male Kornet. Som Vogterdreng kunde jeg aldrig blive træt af at betragte Møllevingerne, især naar det blæste stærkt, og jeg kunde da

ikke tænke mig noget herligere end at blive Mand paa en Mølle, naar jeg blev stor. Ja, naar jeg blev stor, vilde jeg ogsaa være med til at meje Sæden, og saa skulde jeg nok tage 3-4 Gange saa stort et Skaar som andre, for at det rigtig kunde gaa fra Haanden. I det hele taget havde min Indbildningskraft meget travlt med at danne de forunderligste Ting i Verden. Soldater saa jeg ingensinde som Dreng, og kom maaske af denne Grund slet ikke til at længes efter eller tænke paa den røde trøje. Min Faders Fortællinger om hans 10 møjsommelige Soldateraar havde ogsaa givet mig Skræk for Soldaterlivet, som mange raske Drengene tit ansaa for en herlig Ting.

Da jeg blev ældre og saa, at jeg ikke kunde faa Kræfter nok til det strænge Bondearbejde, tænkte jeg ofte paa, hvad jeg dog skulde blive til i Verden. Gjerne vilde jeg have studeret for at blive Præst; men derom kunde der nu ikke være Tale, det indsaa jeg klart. Saa tænkte jeg, det kunde være rart at blive Skriver paa et Kontor eller Lærling paa et Apotek, men vidste ikke, at jeg manglede de nødvendige Kundskaber til begge Dele. Hellere end nogen af disse to Ting vilde jeg dog være Skolelærer. Og dette Maal naaede jeg efter mange Aars Forløb og med store Besværligheder.

Fra min første Barndom erindrer jeg klart, at min Søster Gjertrud, om hvis Sindssygdom og Død jeg allerede har fortalt, nær havde mistet Livet, medens hun laa i Vuggen.²⁴ Min Fader og en anden Mand vare nemlig i Færd med at opføre en Skorsten, den første i mit Hjem; men da den blev opført af ubrændte Sten, og der blev brugt for meget tyndt Ler til Udfyldning, saa faldt den pludselig ned lige tæt ved hendes Vugge, hvis ene Hjørne endogsaa blev berørt af de nedfaldne Stene, uden at Barnet tog mindste Skade. Min Fader og Mureren sad i samme Øjeblik ved Bordet og spiste. Var Skorstenen faldet nogle Minutter før eller senere, havde de vist begge tilsat Livet; jeg og 4 Søskende havde da været faderløse. Kort Tid efter opførte min Fader uden Hjælper en ny Skorsten, og den blev staaende i en Menneskealder, indtil hele Bygningen efter min Moders Død blev nedbrudt; dertil var den til visse ogsaa moden.

Ud at tjene

Den første Vinter efter min Konfirmation var jeg hjemme og hjalp til i Laden og Stalden saa godt, som jeg kunde. Den følgende Vinter blev jeg Hjælper i Skolen for min forrige Lærer. Skjønt han ingen Undervisning gav mig i nogen Ting, havde jeg dog en del Nytte af at være i Skolen og hjælpe ham med Undervisningen, fordi jeg derved blev fri for at glemme den Smule, jeg havde lært. Til at regne havde jeg været dygtig i min Skoletid. En del havde jeg vel glemt, dog ikke mere, end at jeg jo snart

kunde hjælpe selv de fremmeligste Børn til Rette med deres Regning, og i det Fag gjorde jeg derfor mest Nytte i Skolen. Kosten fik jeg hos Læreren, men ikke den mindste Løn. Hjemme maatte jeg ligge om Natten; men det kunde jeg sagtens; thi mellem Skolen og mit Hjem var der næppe over 300 Alen [ca. 190 m].²⁵ De tre følgende Vintre var jeg i Møllergaarden Øster Gjerndrup, som ligger en Fjerdingvej syd for Byen, for at læse med Børnene der.²⁶ Møllergaarden havde saa stort et tilliggende af Jord, at der holdtes 10 Heste, 18 Køer, 48 Stude og en temmelig stor Faareflok. Som Følge deraf var der foruden Møllermannen en Del Karle, Piger og et Par Røgttere. Tonen mellem disse Folk var tit raa, og der blev talt mange utilbørlige Ord, som det ikke vil blive let at aflægge Regnskab for, naar Timen dertil kommer. Jeg kan ikke nok takke Gud, som bevarede mig i disse daarlige Omgivelser. Mølleren havde arvet baade Gaard og Mølle efter sin Fader. Han var en stram Mand mod Folkene, og derfor glædede de sig altid, naar han var borte. Han var imidlertid ogsaa en hjælpsom Mand mod trængende; men inden han aabnede sin Haand, maatte de for det meste høre en Del ubehagelige Ord og Stikpiller, fordi de vare kommen i Trang. Hans Hustru var en Præstedatter, men stod dog ikke paa et synderligt højere Dannelsesstrin end de finere Bønderkoner, af hvilke der i hine Tider ogsaa fandtes nogle. Denne Families Børn skulde jeg undervise. At jeg ikke kunde lære dem ret meget, følger deraf, at jeg havde alt for faa Kundskaber; men man fordrede heller ikke synderligt og syntes, at alt gik fortræffeligt. Min Løn var lille, 5 Rigsdaler for hver Vinter. Om Vinteren var jeg altid rask, fordi jeg var fri for det tunge Bondearbejde; men naar jeg om Sommeren atter maatte tage fat derpaa, knækkede min Helbred paany.

Før jeg gaar videre, vil jeg give en lille Skildring af Egnen omkring mit Fødehjem.

Barndomsegnen

I nordøstlig Retning for Øster Brønderslev var der to Høje, nemlig Vester- og Østerbaalhøj. Den sidste ligger paa den Mark, som tilhørte min Fader. Staar man paa en af disse Høje, især paa den vestlige, har man en vid Udsigt til alle Sider. Mod Nord ligger en Lynghøjde, som kaldes Galgebakken. Dette Navn skal den have faaet, fordi man der i længst henfarne Tider hængte Tyve og andre Kjæltringer. Paa denne Bakke og i dens Nærhed var det, at jeg og andre Smaadrenge om Foraaret maatte gaa og døje megen Kulde. Ser man mod Øst, har man en stor Hede for Øjet. Heden er dog ikke større, end at man jo kan se over den og øjne nogle Smaabyer og nogle Huse hist og her i dens umiddelbare Nærhed. Vender man sig mod Syd, har man først nogle temmelig flade Marker,

Ø. Gjerndrup med Mølle og derpaa vidtstrakte Enge for Øje. Ry Aa løber igjennem disse Enge. Før end der for over en Menneskealder siden blev gravet en Kanal langs med Aaen, kunde Engene efter en stærk Regn blive oversvømmede og paa de laveste Steder i Frastand se ud som en blank Sø. Nu er dette ikke Tilfældet længere, fordi Kanalen tager det Vand, som Aaen ikke kan bortføre. Om Ry Aa har man det Sagn, at den fordrer et Menneske-Ofte hvert Aar. I mine Drengaar skete det engang, at en ung Kvinde vilde bade sig i Aaen en Middagsstund, medens Bondens andre Folk sov i Græsdyngerne; men hun kom aldrig levende op derfra. Ry Aa havde – sagde man – i 7 Aar intet Ofte modtaget; men derefter druknede 7 Mennesker paa én gang. Vender man sig mod Vest, især fra Vesterbaalhøj, kan man over og udenom Byen se Herregaardene Nipstrup og Burholdt samt Byer og Marker overalt, og man kan i en lang Strækning, vel omtrent 2 Mil [15 km], se Banetogene, som gaa mellem Nørresundby og Hjørring. – I min Barndom tænkte man ikke paa nogen Sinde at faa Jernbanevogne at se; de fleste vidste slet ikke, at man nogetsteds paa Jorden kunde kjøre ved Damp, eller at den kunde drive Skibe.

Landsbylærer

Da jeg var henimod 20 Aar gammel, skete der en Ændring i min Livsførelse. I Annex sognet Hallund blev en Biskole ledig, fordi dens Lærer fik fast Ansættelse andet Sted. Saa tilbød Præsten mig at blive hans Eftermand, og jeg modtog Tilbudet med Glæde. Skolen hed Hollensted Skole. I den var jeg Lærer i henved 4 Aar. Mine aarlige Indtægter beløb sig til 5 Tønder Rug og 17 Rigsdaler. For denne Løn, der kun engang imellem forøgedes med nogle faa Skillinger i Ofte, skulde jeg skaffe mig selv Føde og Klæder, hvad der havde været mig aldeles umuligt uden mine Forældres Hjælp. Skolestuen havde et langt Bord med faste Bænke paa begge Sider til Børnene, samt en Bilæggerovn. I det ene Hjørne af Stuen, hvor jeg holdt Skole, var der et Indhug, hvor min Seng stod. Den maatte jeg selv rede, samt feje Skolestuen og fyre i Kakkelloven med Tørv, som Bønderne leverede. Jeg havde 3 Fjerdingvej [5,6 km] til mit Hjem, som jeg altid besøgte om Søndagen. Naar jeg om Morgen tog hjemmefra, kjørte min Fader mig mange Gange til Hollensted, og jeg fik da nogle Fødevarer med. I den Tid Hestene skulde i Marken, maatte jeg bære de Levnedsmidler, som min kjære Moder havde beredt til mig. Det var kun sjældent, jeg fik varm Middagsmad, men maatte nøjes med tørre Spiser.

Jeg gjorde mig en overordentlig Flid med Børnene i de Fag, hvori der undervistes, nemlig Religion, Læsning, Skrivning og Regning.²⁷ Hos

Sognefogden fik jeg Breve til Skriftlæsning. Balles Lærebog blev i disse Tider og længe efter brugt ved Religionsundervisningen. I Begyndelsen kneb det svært med Katekisationen. Jeg laa derfor ofte vaagen flere Timer om Natten for at tænke over, hvad jeg skulde spørge om, og *hvorledes* jeg skulde spørge.²⁸ De to Præster, jeg i denne Tid havde, katekiserede med Ungdommen paa Kirkegulvet, og da de begge gjorde det godt, dannede jeg mine Spørgsmaal efter deres. Derved lykkedes det mig at erholde en ret god Færdighed i at spørge, og dette kom mig særdeles meget til gode, da jeg kom paa Seminariet. Den første af disse 2 Præster hed Vedsted.²⁹ Han var Ungkarl. Det var ham, der fik mig til Hollensted. Naar han kom paa Skolebesøg og havde overhørt Børnene, skrev han altid noget opmuntrende for mig om Skolens Fremgang. Det var hans Bestemmelse, hvad jeg først fik at vide efter hans Død, at han vilde have betalt for mig paa Seminariet, saa jeg kunde være kommen gjældfri derfra, hvad der vilde have været en stor Lettelse for mig i Fremtiden. Efter Vedsteds Død fik Ø. Brønderslev en Præst ved Navn Müller, der havde været Katheket i Hjørring.³⁰ Han var ligesaa venlig sindet mod mig som den forrige Præst; men da han havde en talrig Børneflok og derudover var aldeles uformuende, kunde der ikke være Tale om nogen Understøttelse fra ham i min Seminarietid. Imidlertid var det ham, som skaffede mig Pengene, jeg skulde bruge. Han fik nemlig den ovennævnte Møller, hvis Børn, jeg havde læst med, og en rig Apotheker i Aalborg til at forstrække mig med et Laan, som jeg kun med stor Besværlighed siden fik betalt.

Der var ingen, som kunde forberede mig til at optages paa et Seminarium. Biskoppen i Aalborg, Fogtmann, som engang visiterede min Skole, troede ikke engang, at jeg behøvede at komme et saadant Sted, men blot kunde melde mig til at tage Examen som Privatist, saa ringe Tanker havde han om, hvad man behøvede at vide for at blive en god Landsbylærer.

I de 4 Aar, jeg var i Hollensted, udviklede jeg mine Aandsevner betydeligt, dels ved en stille Tænkning og dels ved Læsning. Saxo Grammatikus, en nordisk Gudelære og nogle faa andre Bøger slugte jeg med Begjærlighed. I Bibelen læste jeg flittigt, især i det Nye Testamente, og hvad jeg læste, overvejede jeg saa grundigt, som jeg kunde, og gjemte det godt i min Hukommelse; thi jeg indsaa, at jeg nødvendig maatte vide noget mere end Børnene, da jeg ellers vilde komme til at staa til Skamme for dem. Ved saa at meddele Børnene en Del af det, jeg havde læst, fik jeg en ret god Færdighed i at fremstille mine Tanker mundtligt, og dette kom mig til gode ved Optagelsen paa Seminariet. Derimod fik jeg ikke mindste Øvelse i at skrive for mig.

På seminariet

Midt om Sommeren 1837, da jeg var 23¹/₂ Aar gammel, fremstillede jeg mig til Optagelses-Prøven paa Snedsted Seminarium. Jeg gjorde Rejsen dertil sammen med en Lærersøn fra en By, som hedder Biersted. Hvorledes vi gjorde Rejsen, har jeg glemt; men jeg antager, at vi maatte gaa det meste af den lange Vej, der fra mit Hjem til Snedsted udgjorde 17 Mil [128 km]. Til Biersted har jeg dog vistnok kjørt, Vejen dertil kunde vel være omtrent 1¹/₂ Mil [11,3 km].³¹ Min Rejsefælle fortalte mig undervejs en hel Del om alt, hvad han havde læst og lært, og dog blev han ikke antaget ved Prøven. Han var vist ogsaa et noget indskrænket Menneske.³²

Aftenen før Prøvedagen var jeg sammen med de fleste af dem, som vilde optages paa Seminariet, og med nogle af dets Elever, som vare samledes af Nysgjerrighed for at tage os nyankomne i Øjesyn og anstille Betragtninger over os. Ved denne Lejlighed hørte jeg flere tale om, hvorledes de vare forberedte, og kom derved til at tænke paa, hvor slemt det var, at ingen havde givet mig nogen Undervisning. I Virkeligheden var det heller ikke godt, at jeg næsten var helt uvidende i Historie, Geografi, Grammatik og lignende almennyttige Kundskaber; men ved Optagelsen gjorde det mig ingen Skade; thi Fordringerne vare kun faa og smaa.

Jeg var den tredie eller fjerde, som blev kaldt frem til Overhøring. Det gav mig godt Mod og Haab, at jeg havde hørt, hvor lette og fattelige Forstanderens Spørgsmaal vare, og jeg mærkede, hvor nemt det vilde have været mig at besvare dem. Da jeg saa kom op til Kathederet, maatte jeg læse det Stykke af det Nye Testamente, hvor Jesus siger: »Jeg er Vintræet, og I ere Grenene, osv.«³³ Det oplæste Sted udlagde jeg saa fra Ende til anden uden at standse. Udenad læste jeg derpaa Skriftstedet: »Guds saliggørende Naade er aabenbar for alle Mennesker« og udlagde det ganske paa samme Maade, som jeg 9 Aar i Forvejen havde hørt det forklaret under min Konfirmations-Forberedelse.³⁴ Seminaristerne fra Vendsyssel lykønskede mig efter denne heldige Begyndelse og forudsagde, at jeg blev Dux i Klassen, hvad der ogsaa skete. Derudover maatte jeg ogsaa regne et Stykke med Brøk, skriftligt besvare en let kristelig Opgave og synge et Salmevers. Det sidste var jeg meget bange for; men det gik da saa nogenlunde. Glad var jeg, ja straalende glad, da jeg var optaget.³⁵ Jeg syntes det var en herlig Ting, at jeg kunde blive Seminarist, og anede slet ikke, hvorledes jeg dermed kom i en Stand, som man i Tidernes Løb skammelig har haanet og tilsidesat, ja kaldt halvstuderede Røvere, uagtet den fremfor nogen anden har bidraget til det danske Almuefolks Oplysning. – Da jeg efter Optagelsen kom hjem, stod Moster Maren i Haven, og hun kunde se paa mit glade Ansigt, at alt var gaaet godt. Mine

Forældre og Søskende vare allesammen lykkelige over, at jeg heldig havde bestaaet Prøven.

Først i Oktober 1837 mødte jeg paa Seminariet.

Seminiariets Forstander, Dr. theol. Brammer, der siden blev Biskop først over Laaland-Falster og faa [Aar] efter over Aarhus Stift, var en Mand, der besad sjældne Gaver baade som Prædikant og som Lærer. Hans Prædikere vare fuld af Aand og Kraft og rigtig skikket til at ramme Hjærter og tænde Lys i Sjælen. Derfor strømmede der ogsaa store Skarer til Snedsted Kirke. Han holdt Katekisationer hele Aaret rundt med de unge, som altid gik flittig i Kirke; og da han var en udmærket Kateket vedligeholdte og udvidede han deres Kristendomskundskab og blev tillige derved et Mønster for Seminaristerne, som skulle lære at katekisere. Han holdt Skriftestole om Løverdagen, naar der Søndagen efter skulde være Altergang; men før Skriftestolen satte han sig ved et Bord i Hovedøren [*sic*] og oplæste og udlagde et Stykke af den hellige Skrift for paa denne Maade at udbrede kristelig Oplysning i sin Menighed, hvad der ogsaa lykkedes ham i mere end almindelig høj Grad. Seminaristerne skulde skrive Hovedindholdet af hans Prædiken; men det holdt mange Gange svært i Begyndelsen.

Paa Seminariet var han selvfølgelig Religionslærer. Seminarist Eleverne havde ofte anmodet ham om at lade sine Foredrag trykke; men det vilde han ikke. Seminaristerne maatte selv nedskrive dem. Dermed beholdt han sin Frihed til at gjøre Forandringer i Foredragene, og Eleverne bleve nødte til at arbejde mere selv, end de ellers vilde have gjort. – Han forstod ypperlig at danne Kateketer af Seminaristerne og at vække Lysten til Skolegjerningen hos dem. I øverste Klasse underviste han i Stilskrivning og Boglæsning. Hvad han efter min senere Erfaring i Livet anvendte for megen Tid paa, var Undervisningen i Pædagogik og Methodelære. Bogen i denne Videnskab havde han selv skrevet; men den var alt for stor og gik alt for meget i Enkelthederne.³⁶

Seminariet havde en Lærer, som hed [Peder Kjellerup] Algreen [(1807-1877)]. Han var en ældre Seminarist, der i flere Aar havde været ansat som Lærer ved Seminariet. Han havde ypperlige Gaver til at undervise, og da særlig til at fortælle Fædrelandshistorie. Han underviste tillige i Grammatik og Stilskrivning i nederste Klasse. Imidlertid blev han ikke uden et halvt Aar ved Seminariet efter mit Kommen der. Grunden dertil var den, at han holdt gudelige Forsamlinger, som Regjeringen i hine Tider misbilligede i høj Grad. Og nægtes kan det ikke, at Algreen jo undertiden derved forsømte Undervisningen. Regjeringen gav ham derfor Afsked.³⁷ Han studerede siden Theologi og blev efter en Del Aars Forløb Præst først i Vendsyssel og senere paa Bornholm, hvor han

døde for flere Aar siden. Jeg kom aldrig til at holde af ham. Efter Algreen blev en anden Seminarist ved Navn [Jørgen Johan Jensen] Tvilstedgaard [(1806-1894)] Lærer paa Seminariet. Han var fra Vendsyssel og havde i flere Aar været Lærer i Randers. Han besad vel ikke Algreens Gaver til at undervise og navnlig ikke til at foredrage Historien livligt; men han viste en sjælden Flid og stor Troskab i sin Gjerning, som derfor ogsaa bar god Frugt. Han overtog Algreens Fag, hvortil ogsaa hørte Indbyrdes Undervisning. Efter nogle Aars Forløb blev han forflyttet til Lyngby Seminarium, kom derfra til en Landsbyskole ved Horsens og blev siden Organist og Regnskabsfører ved en mindre Stiftelse nord for Aarhus. Han lever endnu, men er yderst svag. Ham kom jeg til at holde meget af.

Seminariets tredie Lærer hed [Georg Philip] Pfaff [(1798-1874)]. Ogsaa han var Seminarist. Han underviste nederste Klasse i Læsning, begge Klasser i Sang og Musik, Geografi, Skrivning og Gymnastik. Han forlod ogsaa senere Seminariet, blev ansat ved en Skole i Nærheden af Næstved og skal have vist sjælden Duelighed som Lærer. Ogsaa han er død, vel for en Snes Aar siden.

Det var ikke saa underligt at disse Lærere forlod Seminariet; thi de vare saa usselt lønnede, at det næsten var dem umuligt at leve paa en nogenlunde anstændig Maade.

Jeg har ofte beklaget, at der ved Seminariet ikke blev undervist i Verdens- og Kirkehistorie, Naturlære og Naturhistorie og lignende Fag, som kunde have uddannet Lærerne, hvortil de i høj Grad trængte. Vistnok kunde man efter Dimissionen udvide sine Kundskaber; men den nødvendige Vejledning var det vanskeligt at faa. Tiden til en mere udvidet Undervisning var endnu ikke kommen. Paa faa Undtagelser nær var Elevernes Forkundskaber yderst tarvelige, og ikke ret mange af dem havde Penge til Indkjøb af Bøger og et forlænget Ophold paa Seminariet.

Mine to Seminarie-Aar gik hurtigt og fornøjeligt for mig. Rask var jeg hele Tiden, og let havde jeg ved at lære de fleste Ting. Grammatik kunde jeg intet af i Forvejen, saa jeg maatte anstrænge mig meget det første Halvaar for at naa en Elev, som i Begyndelsen langt overgik mig i dette Fag.

Det skete ofte, at den øverste i en Klasse blev misundt af enkelte andre Elever. Dette blev dog ikke tilfældet med mig; jeg stod i et særdeles godt Forhold til dem allesammen. Blandt Eleverne var der flere alvorlige troende Mennesker, af hvilke en ved Navn Lundgaard blev min kjæreste Ven, indtil han vel efter en halv Snes Aars Forløb døde som Lærer ved en Skole i Salling.³⁸ Med disse Elever kom jeg undertiden sammen om

Søndagen. Vi søgte da Opbyggelse ved Samtale og Sang, navnlig af Brorsons Salmebog. Forstanderen lukkede Øjnene i for disse smaa gudelige Sammenkomster; thi gudelige Forsamlinger vare forbudte af Regjeringen, som troede i dens aandelige Blindhed, at de vare farlige for Staten. Det var i disse Tider, at man forfulgte og fængslede Lederne for de gudelige Forsamlinger, saa mange af dem maatte lide en Del for Jesu Navns Skyld.

Eleverne lejede sig ind hos Bønderne. Den højeste Betaling, nogen gav aarlig for Kost, Værelse og Seng, var 50 Rigsdaler. Det var kun lidet; men dels havde Penge stor Værdi i disse Tider, og dels var Kosten kun simpel. Brødet bestod mere af Byg end af Rug, hvad jeg ikke var vant til fra Vendsyssel. Sirup blev meget brugt, saa den blev jeg uendelig kjed af, men tav stille dermed. Siden den Tid har jeg aldrig kunnet lide Sirup til Maden. Min Vært, som hed Jens Henriksen og var en overmaade flink Mand, fik saa stor Lyst til at blive Lærer, at han gav sig paa Seminariet, men havde ondt ved at lære, hvad han skulde, fordi han var for gammel. Dog lykkedes det ham at faa en nogenlunde god Examen og siden at blive Lærer. Han er død for mange Aar siden.

I Slutningen af September Maaned 1839 blev jeg dimitteret. Foruden mig var der to andre Elever, som fik »udmærket dulig«, de øvrige fik enten »meget dulig« eller »dulig«. Derpaa skiltes vi ad for aldrig mere at samles her paa Jorden. Nogle blev Hjælpe lærere og andre Hus lærere. Blandt de sidste var jeg. Det har jeg stedse anset som en Lykke for mig; thi baade kom jeg derved til at omgaaes dannede Mennesker, hvad jeg meget trængte til, og derudover fik jeg mere Lejlighed, end Hjælpe lærerne i Regelen havde, til at udvide mine Kundskaber, hvad jeg, trods mit »udmærket dulig«, haardt behøvede. De fleste af mine Medelever ere døde, nogle endogsaa for mange Aar siden og der er vel næppe nogen af dem i Embede mere. Der er nu ogsaa snart hængaaet 49 Aar, siden vi bleve dimitterede.

Snedsted præstegård

Da jeg havde min Dimissions Attest i Lommen, gjorde jeg en lille Rejse hjem paa en Maaned. At jeg blev vel modtaget af mine Forældre og Søkende efter min gode Examen, er en Selvfølge. Nu syntes de alle, at jeg rigtig var kommen paa en grøn Gren; selv var jeg ogsaa glad og takkede Gud for, at jeg havde min Læretid vel overstaaet. Den 1. November skulde jeg tiltræde min Plads som Hus lærer i Snedsted Præstegaard og havde 60 Rigsdaler i aarlig Løn. Denne lille Løn kunde jo have været rigelig til mine Fornødenheder, som aldrig havde været store; men der var andet, som gjorde min Løn utilstrækkelig. Jeg var nemlig nødt til at

skaffe mig nogle nye Klæder strax; thi de, jeg havde, var alt for ringe. Desuden stod jeg i 150 Rigsdaler Gjæld, som jeg skulde betale hurtigst muligt. Jeg vidste, at der ikke vilde blive givet mig ret lang Henstand. For nu at skaffe mig en lille Biindtægt forberedte jeg nogle unge Mennesker til Seminariet. Derved tjente jeg vel noget, men ikke ret meget.

Efter at jeg havde været i Snedsted Præstegaard et halvt Aar, kom jeg til Aalborg som Lærer ved et privat Drengelinstitut. Der var jeg et Aar og fik 100 Rigsdaler i Løn. Jeg var atter nødt til at anskaffe mig nye Klæder; men dog fik jeg betalt en Del af min Gjæld. Medens jeg var i Aalborg, havde en theologisk Kandidat været i Snedsted Præstegaard. Han var kommen der for at forberede Børnene til Optagelse paa en Latinskole, hvad han naturligvis bedre kunde have gjort end jeg; men han var usikkert til Lærergerningen og forsømte ofte Børnene af forskjellige Grunde. Dr. Brammer skrev derfor til mig om at komme til Snedsted igjen. Jeg havde ingen Lyst til at forlade Aalborg; thi jeg befandt mig vel ved Instituttet, og derudover fraraadede Biskop Fogtmann mig at forlade min Stilling, idet han lod mig vide, at han snart vilde befordre mig; kun én Seminarist skulde gaa foran mig. Imidlertid tog jeg dog til Snedsted; det var i Maj 1841. Rejsen derop gjorde jeg med en Skipper, som sejlede til Thisted, og gav kun en Ubetydelighed for at komme med. Jeg havde én Gang før sejlet igjennem Limfjorden mellem Aalborg og Thisted. Det var i Sommerferien 1838. To andre Seminarist-Elever, Ravnborg og Ellermann, rejste sammen med mig fra Snedsted.³⁹ Da vi kom til Thisted, lejede vi en Sejlbaad og lod os nøje med en tolvvaars Dreng til at styre den. Det var i Virkelighed[en] et Vovestykke af os. Da vi vare komne et godt Stykke ud fra Thisted, blæste det stærkt op; og Baaden kom hurtigt igjennem Bølgerne. Dog blev det ikke virkelig Storm; i saa Fald vare vi maaske gaaet til Bunds i Limfjorden; thi ingen af os forstod sig det mindste paa at styre en Baad, og Drengens Kræfter kunde intet have udrettet i en rigtig forrygende Storm. Da vi vare komne forbi Løgstør, sagtnede Vinden, og da vi kom til Egholm, en lille Ø, som ligger i Limfjorden et kort Stykke vest for Aalborg, lagde den sig ganske. Ravnborg gav sig til at skjænde paa Drengen, fordi han ikke kunde bringe os til Aalborg om Aftenen, hvad der var ham umuligt paa Grund af vindstille; men Drengen gav ham knubbede Ord igjen. Ravnborg blev da saa vred, at han truede med at tage Drengen i Kraven og kaste ham ud i Vandet. Vi maatte nu opholde os i nogle Timer paa en aaben Baad om Natten. Ved Solens Opgang blæste det atter, og vi kom da hurtigt til Aalborg. Om jeg maatte gaa eller blive kjørt til mit Hjem fra Nørresundby, mindes jeg ikke længere. Jeg har ofte tænkt paa, at denne Rejse let kunde have kostet mig Livet.

Fra Begyndelsen af Maj 1841 til 12. Maj 1843 var jeg saa anden Gang i Snedsted Præstegaard som Lærer. Den ældste Søn blev da sendt til Viborg Latinskole, fordi Faderen ikke havde Tid til at læse fremmede Sprog med ham, og jeg kunde det ikke. De øvrige Børn læste jeg saa med.⁴⁰ I Aalborg havde min Omgangskreds kun været meget lille, i Snedsted blev den noget større. Jeg kom ofte til begge Seminarielærerne, især til Thistedgaard og ligeledes til Sognets Skolelærer, som hed Nørgaard. Jeg kom ogsaa tit sammen med Seminariets Elever, besøgte jævnlig min forrige Vært Jens Hendriksen, og tillige en Skolelærer Yde i Stagstrup, Nabosogn til Snedsted.^{41. 42} Denne Familie var rigtig vakker, og jeg havde megen Fornøjelse af at besøge dem.

I Præstegaarden kom Bønderne sjældent andre Steder end i Studerekammeret. Jeg kan ikke huske, at en eneste Bondekone aflagde Besøg hos Fru Brammer i al den Tid, jeg var i Snedsted.⁴³ Derimod kom en Proprietær Neergaard, som boede i et Nabosogn, jævnlig i Præstegaarden med sin Kone.⁴⁴ Hun var en forskrækkelig snakkesalig Madam, som Munden aldrig stod stille paa. Flere Præstefamilier aflagde undertiden Besøg i Præstegaarden. Men af Præstefamiliernes Besøg havde jeg kun lidet Gavn og slet ingen Fornøjelse. Jeg blev aldrig taget med Dr. Brammer og Frue i noget Besøg hos Nabopræsterne, men blev dog ikke fornærmet derover; thi jeg havde dengang ingen Forstand paa, at jeg dermed blev vist en Tilsidesættelse. Om man syntes, at jeg var alt for udannet til at komme sammen med til en Præstefamilie, eller om man troede, at en saadan vilde blive fornærmet ved, at en Seminarist betraadte deres Hus, veed jeg ikke; men jeg veed derimod, at jeg senere i mit Liv har været en velset Gjæst i mange Præstegaarde. Siden hine længst bortfarne Tider have Forholdene forbedret sig betydeligt for Lærerne, som nu, især naar de have dannede Hustruer, tit ere velsete Gjæster i Landsbypræstegaarde.

Forlovelse, ægteskab og første kald

Jeg har altid anset det for en Styrelse af Gud, at jeg kom til Snedsted Præstegaard anden Gang; thi ellers var jeg næppe bleven kjendt med min kjære, trofaste, fortræffelige Hustru, Eders dyrebare Moder, med hvem jeg blev forlovet den 7. August 1842. – Da jeg slet ikke er skikket til at skrive noget i Romanstil, vil jeg tie ganske stille med Forlovelsestiden. Skjønt 46 Aar ere forløben siden vi lovede hinanden, drevne af en stærk Kjærlighed, Troskab i Liv og Død, er hun mig dog lige saa dyrebar og kjær, som hun var, da det ungdommelige Hjærte slog varmt i mit Bryst. Den dybe Grund dertil er den, at han, i hvis Navn vi sluttede vort Ægteskab, har været og endnu er vore Hjærters bedste Ven, skjønt vi jo langt fra elske ham saa inderlig, som vi burde.

Skolelærer Jens Christensens hustru,
Susanne Marie f. Brammer (1826-
1890). (Privat eje).

I Foraaret 1843 rejste jeg med Dr. Brammer fra Snedsted til Nykjøbing paa Falster, hvor han, som bekjendt, var bleven Biskop. I Nykjøbing var jeg kun et halvt Aar og var helt misfornøjet med at være der; *thi jeg var tilovers i Bispegaarden.*⁴⁵ Dermed er alt sagt om Grunden til min Misfornøjelse. Der blev tilbudt mig et Skolelærerembede paa Askø; men jeg tog ikke mod Biskoppens Tilbud, fordi Embedet var meget lille. Godt var det vistnok, at jeg ikke kom til Askø; thi da Biskop Brammer kun blev faa Aar i Nykjøbing, inden han kom til Aarhus, kunde jeg have faaet Lov til at nøjes med den nævnte lille Plads i en lang Aarrække.

Den 1. November 1843 kom jeg til Høve som Huslærer for Møller Petersens forsømte men vel begavede Børn. Dem var jeg Lærer for i 14 a 15 Maaneder. Møllerens og tre andre Børn gjorde saa god Fremgang, at der gik Ry af min Undervisning. Det var mig let at overgaa Almueskolens særdeles hæderlige Lærer; thi han var gammel og svagelig, havde et stort Børneantal at undervise i Sammenligning med mit og desuden til flere Tider af Aaret en daarlig Skolegang. Mit Ophold i Høve bidrog vistnok meget til, at jeg henimod 13 Aar efter blev indstillet til Skolelærer der.

Den 1. Januar 1845 blev jeg kaldet til Skolelærer i Hulby, beliggende lidt over $\frac{1}{2}$ Mil [3,8 km] fra Korsør. Der var saaledes hengaaet $5\frac{1}{4}$ Aar fra min Dimission til min Kaldelse som fast ansat Lærer. I denne Tid hav-

de jeg udvidet mine Kundskaber paa forskjellige Maader. Det var kun faa Romaner, jeg læste, men derimod mange Tids- og aandelige Strids-Skrifter, Grundtvigs store Verdenshistorie, Rejsebeskrivelser, Afhandlinger om mange Ting, som vare mig ganske fremmede, og endelig lidt Tysk, som dog ikke blev til stort, fordi jeg manglede Lærere. Efter at jeg var kommet til Hulby, bidrog Pastor [lic.theol. Emil Theodor] Clausen [(1802-1851)] i Boeslunde meget, ja maaske mere end nogen anden, til min Aandsudvikling, dels ved sine Prædikener og Samtaler, og dels ved at forsyne mig med gode Bøger. Pastor Clausen døde imidlertid 1851, og fra den Tid af fik jeg sjældnere Lejlighed til at komme i Boeslunde Præstegaard.⁴⁶

Den 20. Maj 1845 blev min kjære Hustru og jeg viede i Helsing Kirke af Pastor Find [1790-1847] og kjørte efter Vielsen til Frederiksborg (Hillerød), hvor vort Bryllup holdtes hos min Bruds Farmoder, og et Par Dage efter naaede vi til Hulby.⁴⁷ Skoleboligen der laa lavt og fugtigt, Væggene vare førte fra Gulvet op til Vinduerne, der var et højt Trin fra Gangen ind i Stuen og fra denne et lige saa dybt Trin ned til Kjøkkengulvet, som var lagt med smaa toppede Kampesten, samt en daarlig Trappe op til Loftet og en stor aaben Skorsten, som ikke kunde trække Røgen ved alle Vinde, uden at man maatte aabne Loftslemmen paa Klem, hvorved der kom en stærk Træk i Hovedet paa den, som maatte være i Kjøkkenet. Vi havde 2 Stuer og et lille Sovekammer. Da Børneflokken snart voxede, maatte jeg af nogle gamle Brædder bygge to Værelser paa Loftet, det ene til Børnene og det andet til Pigen. Indtil det var sket, maatte Pigen uden noget Kammer ligge paa Loftet. For at faa Stuerne nogenlunde hyggelige, malede jeg baade Vinduer og Døre, men fik dog Materialet – ikke Arbejdet – betalt af Sognets Kasse. Med min unge Kones Hjælp tapetserede jeg ogsaa Stuerne, men maatte selv betale Tapetpapiret.⁴⁸ – Udhuset var forholdsvis bedre end Beboelseslejligheden.

Tæt ved Skolen ligger et lille Vænge, som var mig til meget Gavn, skjønt det kun var 5 Tdr. Land [ca. 2,8 ha] stort. Men jeg begik den Fejl, som siden blev til Glæde, at jeg plantede Poppelpil rundt om Vænget; thi Poplernes lange Rødder tar altfor meget Kraft fra Jorden. Skolelodden, knap 5½ Tdr. Land [3 ha], var langt fraliggende, og det voldte mig derfor mere end almindeligt Besvær at drive den, ligesom det ogsaa om Sommeren var Skyld i, at min Kone havde for liden indvendig Nytt af Pigen, fordi denne maatte gaa en lang Malkevej 3 Gange daglig. Halvdelen af Lodden havde ikke været drevet i flere Aar, saa det varede temmelig længe, inden jeg fik den i Orden. Jeg lejede siden 3½ Tdr. Land [små 2 ha] nærmere ved Skolen og tillige Jordemoderloden til Græs-

ning. Derved fik jeg lidt Forøgelse i mine Indtægter, men tillige en stor Forøgelse i mit Arbejde.

Fra min Seminarie-Tid stod jeg i 50 Rigsdaler Gjæld. Denne Sum var lovet mig eftergivet; men jeg kom alligevel til at betale den. Da vi skulde sætte Bo, maatte jeg laane 100 Rigsdaler, som jeg aarlig skulde afdrage med Fjerdeparten. Dette lykkedes mig ogsaa, skjønt det var besværligt nok at skaffe disse Penge til Veje, fordi den forsømte Jordlod i de første [Aar] kun gav et ringe Udbytte, fordi Kapitalstaxten var lav, Offeret lidet og vort Bohave mangelfuldt.

For at forbedre mine Indtægter underviste jeg privat paa Taarnholm, i Boeslunde Præstegaard og i Hulby Mølle, udarbejdede Vejlister og Lignende, samt gik i flere Aar 2, 3, ja undertiden 4 Gange ugentlig til Korsør for at hjælpe Pastor [Johannes] Galskjøt [(1804-1880)], min første Præst, med Skriveri.⁴⁹ Ofte kom jeg ikke hjem før Kl. 12 om Natten og fandt da Eders Moder siddende oppe ved sit Sytøj og sine Børn, mange Gange i Angst for, at jeg skulde blive overfaldet af Vagabonder, naar jeg gik forbi Skoven.

Eders Moder hjalp alt, hvad hun kunde med at forbedre vores Kaar, idet hun holdt Syskole for Beboernes Børn. Betalingen var kun ringe, hun fik nemlig kun 8 Skilling for Timen. Jeg havde en lang Kirkevej, henimod $\frac{1}{2}$ Mil [3,8 km], og den var ofte meget slem om Vinteren. I de første 2 a 3 Aar kunde jeg kjøre næsten helt hjem med Præsten; men da der saa blev lagt en Bro fra Korsør til Halskov, kjørte Præsten over den for at komme en nærmere Vej til Kirken, og da maatte jeg gaa baade frem og tilbage. Det vilde jeg dog ikke have regnet for saa meget, naar Pastor Galskjøt havde prædiket godt; men det gjorde han langt fra. For da at søge Opbyggelse, hvortil jeg altid har følt en hjertelig Trang, gik jeg til Boeslunde Kirke, som ogsaa ligger henimod $\frac{1}{2}$ Mil [3,8 km] fra Hulby. Fra Taarnby Kirke, hvor Galskjøt prædikede, gik jeg uden at føle mig opbygget; men fra Boeslunde Kirke, hvor jeg havde hørt Pastor Clausens Vidnesbyrd, gik jeg med Hjærtet fuldt af Glæde over de mange dejlige Ord, som altid Lød fra hans Læber. Det første Sted førte Forstanden, det sidste Sted førte Aanden Ordet. Men kun hvor Aanden fører Ordet, gaar det til Hjærtet. – Da Pastor Galskjøt blev befordret til Hillerød, fik Korsør og Taarnborg Provst [Andreas Daniel] Andresen [(1803-1873)] til Præst.⁵⁰ Han var i mange Henseender en god og flink Mand, men duede lige saa lidt til Præst som Galskjøt. Begge havde Interesse for Skolen og gav mig de allerbedste Vidnesbyrd for min Gjerning. Provst Andreasen ytrede om vort Hjem, at mange gode Engle fandt Bolig der. Baade han og Pastor Galskjøt ere døde for flere Aar siden.

Baade min Kone og jeg kom godt ud af det med Beboerne: jeg for min Undervisning og hun for sin Syskole. Deres Velvillie tiltog Aar for Aar, efterhaanden som vi kom til at leve sammen med dem. – Udenfor Sognet havde vi dog næsten vore bedste Venner, nemlig Lærer Sørensen og Hustru i Gryderup Skole og Boelsmand Rasmus Hansen og Søn Hans Rasmussen samt Boelsmand Christen Olsen med deres Hustruer paa Gryderup Mark. Med disse Familier, som var troende Mennesker, kom vi ofte sammen til gjensidig Glæde. Der var dog ingen, jeg satte mere Pris paa, end Pastor Clausen i Boeslunde. Af disse Familier ere kun den 83 Aar gamle Lærer Sørensen samt Hans Rasmussen med Hustru endnu levende.

Medens vi boede i Hulby, døde Eders Morbroder Peter af den gule Feber paa et Skib ved de vestindiske Øer.³¹ Min stakkels Søster Gjertrud døde, saavidt jeg husker, 1846, min Fader i Foraaret 1851 og min Moder i Efteraaret 1854. Hendes Begravelse var jeg med til, men fik paa Tilbagereisen en saa stærk Forkjølelse, at jeg ikke forvandt den i 6 a 8 Uger.

Gudelige forsamlinger

Saalænge Biskop Mynster levede, var der ikke Tale om, at jeg kunde faa et lettere og mere indbringende Embede end Hulby.³² Ved en Visitsats havde Pastor Galskjøt uden Tvivl for at redde sit eget Skind skildret mig som en Tilhænger af Grundtvigianismen og muligvis ogsaa fortalt ham, at jeg havde søgt gudelige Forsamlinger; og disse 2 Ting var nok til at gjøre en Skolelærer mistænkelig i denne Biskops Øjne. Jeg var dengang ikke klar over Grundtvigianismen. For at komme til at gjøre Valget, om jeg skulde blive hos Luther eller gaa videre med Grundtvig, brugte jeg 2 Midler: jeg granskede uafsladeligt i det Nye Testamente og bad ideligt om Aandens Vejledning. Enden derpaa blev, at jeg tog mit Stæde for Luther, hvor jeg endnu staar og vil staa til min sidste Stund. Jeg har vel læst meget af Grundtvig; men hans Paastand: at Jesus før sin Himmelfart havde fremsat Troesbekjendelsen som Daabens Vilkaar, at Troesordet staar over den hellige Skrift, at Folkelighed og Kjendskab til Folkets Sagnhistorie skulde være nødvendig for at blive gode Kristne, – disse Paastande har jeg aldrig kunnet forlige med Kristendom, og der gives heller ingen Hjemmel for dem i den hellige Skrift.

Medens jeg var i Hulby, havde jeg kun sjælden Lejlighed til at søge andre gudelige Forsamlinger end dem, Pastor Clausen i Boeslunde holdt. Skjønt der vistnok ofte var noget sygeligt hos flere af dem, der flittigt besøgte disse Forsamlinger, maa jeg dog sige, at de allerfleste af dem vare alvorlige Kristne, at jeg i de gudelige Forsamlinger fandt nog-

le af mine bedste Timer til Troens Bekræftelse, og at jeg der vandt mig trofaste Venner, med hvem jeg ved Guds Naade venter at samles i Lysets Boliger.

Årene som lærer

I lidt over 10 Aar var jeg Lærer i Hulby. Denne Tid var stræng i flere Henseender. Jeg havde, som foran er omtalt, en lang Kirkevej og en lang Markvej; Boligen var desuden lavtliggende og Embedet lidet. I disse 10 Aar bekom vi 8 Børn, nemlig:

1. Anna Susanne Juliane,	født den 6. April 1846
2. Henrikke Nielsine	10. Januar 1848
3. Louise Marie	25. Septbr. 1849
4. Johannes Frederik	4. Januar 1851
5. Emil Theodor	30. Januar 1852
6. Dorthea Vilhelmine	5. Januar 1853
7. Gerhard Peter Brammer	5. December 1853
8. Christian Vilhelm Julius	26. Januar 1855

Af disse Børn døde Dorthea Vilhelmine den 3. Marts 1853. Vor Sorg ved dette Barns Død var uendelig stor; vi kunde næsten ikke fatte os og komme til Ro igjen, saa hjærtegrebne var vi over hendes Bortgang. At en lignende Sorg skulde komme over os 7 Gange til, anede vi ikke det mindste om. Efterhaanden vandt vi dog vores Styrke til at bære saadanne Kors. Paa vore gamle Dage takker vi Gud, fordi han saa tidlig tog disse mange kjære Børn til sig og derved friede dem fra megen Kummer og mange Slags Fristelser, som Verden er fuld af, og som ingen kan blive fri for, om han end er nok saa højt paa Straa og lever sammen med de frommeste og ædleste og meget gudfrygtige Mennesker.

I Februar Maaned 1855 blev jeg kaldet til Skolelærer i [Kirke] Stillinge af Biskop Martensen, vistnok efter Provst [Johan Christian Julius] Zahles [(1795-1872)] anbefaling; thi han havde fattet Godhed for mig ved et Par Visitatser i Hulby Skole.^{53, 54} Provst Zahle var en skikkelig Mand, men kun en daarlig Prædikant. I hvert Foraar havde han en Skrifтетale, som skulde holde ud, til Altergangstiden var omme; en anden Skrifтетale brugte han hele Efteraaret igjennem. Sine Prædikener kunde han ikke udenad, og derfor maatte han ofte se i Papiret, som han havde liggende foran sig; og da han var nærsynet og af den Grund maatte bukke sig for at se, hvad der stod skrevet, kom han ofte til at gjøre temmelig lange Pavser til Skade for Menigheden. Af hans Prædikener kunde man kun sjælden faae noget Udbytte. Hans Konfirmations-Undervisning var ikke skikket til at tænde Lys i Barnesjælen eller varme Barnehjærtet.

Min Formand i Stillinge hed [Jens Olesen] Storm.⁵⁵ Han var 74 Aar gammel, da han døde. Hans Dattersøn er Forfatteren Zacharias Nielsen, hvis Navn nu er kjendt over hele Landet.⁵⁶ – Den interessanteste Person i Stillinge var Jørgen Christensen [(1831-1863)], Stifteren af den sjællandske Bondestands Sparekasse.⁵⁷ Han havde vel ikke nogen stor Kundskabsmasse; men han var et rigtig opvakt Menneske, som havde mange Interesser, og derfor havde vi ogsaa Glæde af hans flittige Besøg. Hans Lige i Tjenstagtighed har jeg ikke kjendt. Desværre blev han smigret alt for meget af J. A. Hansen, [C.C.] Alberti og andre lignende Po[li]tikere, og derved kom han til at se alt, som kom fra Herremænd og overordnede Personer, i et daarligt Lys og som noget, der var galt og maatte være galt. Han rejste meget omkring for at holde Sparekassemøder, hvad der dog ikke hindrede ham i at drive sin Jord særdeles godt. Men hans mange Rejser og Møder havde den sørgelige Virkning, at han blev drikkældig. Da jeg gjorde denne Erfaring, blev jeg inderlig bedrøvet, fordi jeg havde ham rigtig kjær. Han var ikke ret gammel, da han døde, efterladende sig 2 Sønner. Paa Kirkegaarden i Stillinge satte den nævnte Sparekasse ham et smukt Gravminde.

Der var en Andenlærer i Stillinge, da jeg kom der. Han hed Brandt og var af Naturen et godmodigt Menneske, men drikkældig og uduelig som Lærer. Jeg var derfor glad ved, at han snart fik Embede paa Ourø og at Stillinge fik en af de ædlest Personligheder, jeg har kjendt til hans Efterfølger, nemlig V. Hoffmann.⁵⁸

Da vi flyttede til Stillinge vare vore Kaar en del forbedrede; men vore Møbler vare baade faa og tarvelige. Vi maatte derfor kjøbe nye; men dertil fik vi da ogsaa Raad, især fordi Kornpriserne bleve høje, saa at jeg f. Ex. engang fik 15 Rigsdaler = 30 Kroner for en Tønde Hvede. Hertil kom, at Børnene kostede mindre end senere, fordi de alle vare smaa.

Til Stillinge Skole hørte en god, men kun 3½ Tønde Land [små 2 ha] stor Jordlod, som under lave Kornpriser ikke vilde have givet synderligt Udbytte. Under vort Ophold i Stillinge bekom vi 2 Børn, nemlig:

9. Carl Henrik	født den 23. Januar 1856 og
10. Gustav Ferdinand	16. April 1857

Disse Børn ere begge døde: Gustav i Stillinge den 19. September 1857 og Carl i Høve d. 18. April 1858. Julius, der var født i Hulby, døde i Stillinge den 3. Juli 1855.

Efter 2²/₃ Aars Forløb blev jeg den 20. Oktober kaldet til Skolelærer i Høve, det Sted, hvor jeg altid havde ønsket Ansættelse, hvor jeg saa blev i 29 Aar, indtil jeg i Oktober 1886 flyttede til Kjøbenhavn.

Boligen i Høve havde kun faa og smaa Værelser, og da Børneflokken vedblev at voxte, maatte jeg paa egen Bekostning bygge to Loftskamre,

som jeg kun fik en ringe Erstatning for ved Fraflytningen. Komfur maatte jeg ogsaa selv kjøbe; thi et saadant ansaa man ikke dengang for nødvendigt i et Kjøkken. For Komfuret fik jeg kun en Ubetydelighed. I mange Aar maatte jeg nøjes med nogle elendige Borde i Skolen, en ussel Kakkelovn, og et Stengulv, som tit var meget koldt. Endelig bleve disse Ting forbedrede, saa Skolestuen fik gode Borde, en god Kakkelovn og Bræddegulv. Den værste Mangel, som først efter mange Aars Forløb blev afhjulpen, bestod i, at Skolen ingen Brønd havde, man skulde nøjes med Vandet fra en Brønd tæt op til Kirkegaarden eller hente det fra Na-boerne, samt vande Kreaturerne i Andedammen, som ligger langt borte fra Skolen.⁵⁹ Efter mange Aars Forløb blev der dog gravet en god Brønd i Skolegaarden. Hurtigere var det derimod gaaet med at faa en ny Ud-længe bygget til Stald, Lade og Tørverum; thi den blev opført i 1859.

Jordlodden til Høve Skole er god paa et lille Stykke nær, og den er tillige 16 Tdr. Land [8,8 ha] stor; derfor tænkte jeg, at den skulde bringe mig en betydelig Indtægt til min talrige Families Underhold. Dette blev dog ikke Tilfældet strax; thi den var aldeles forsømt og havde i en lang Aarrække været udlejet paa ufordelagtige Vilkaar, saa at det halve Straa blev opfodret paa et fremmed Sted, og den deraf frembragte Gjødning altsaa ikke kom Jorden til gode. Dette gjaldt for de to Trediedele af Lodden. Den sidste Trediedel var helt forpagtet bort, og den fik heller ikke tilstrækkelig Gjødning. Da jeg saa fik hele Lodden, havde jeg meget at gjøre med at faa den rensed og vel gjødet. Og det varede derfor længe, inden det skete. God fik jeg den imidlertid i de 7 Aar, jeg selv holdt 2 Heste og drev den; men det var strængt for mig og strængt for Eders Moder. Det var strængt for hende, der altid havde smaa Børn at passe, at hun tillige skulde sørge for Maden til Folkene; og det var strængt for mig, der havde Skolen at passe, at jeg tillige skulde tage mig af Agerbruget.⁶⁰ Jeg maatte saaledes staa op tidligt om Morgenen for at passe Hestene, navnlig i Pløjetiden; thi Husmanden, som jeg holdt, kom sjældnen i rette Tid; jeg maatte om For- og Efteraaret ud i Marken for at saa Sæden enten *før* eller *efter* Skoletiden.⁶¹ Om Sommeren maatte jeg tage mig af Køerne, naar de stode paa Græs, og næsten helt passe dem om Vinteren, indtil Børnene kunde hjælpe lidt til. Jeg maatte være med i hele Ferien ved Høstarbejdet, og selv pløje og harve, naar jeg nogenlunde havde Tid dertil. Ferierne bleve paa denne Maade strængere for mig end Skoletiden. Jeg solgte i denne Tid min Sæd til Skjelskør, men kunde ikke køre med den før efter endt Skoletid og kom derfor ikke hjem igjen før langt ud paa Aftenen, undertiden i Mulm og Mørke eller i Frost og Sne. Alt dette var strængt; men behageligt var det imidlertid, at vi kunde tage ud med eget Kjøretøj uden at leje eller bede om andres Befordring. Havde vi haft en Folkestue,

Høve skole opført 1834. 11 fag, 3 værelser, pigekammer, kælder, skolestue, 95 m². (Privat eje).

og havde jeg kunnet fri mig selv og Eders Moder fra Besværigheden med at drive Jorden og holde Folk, saa havde jeg ikke forpagtet Lodden bort; thi det gjorde mig ondt at skille mig ved den. Imidlertid var det godt, at det skete, fordi vore Kræfter ikke kunde have slaaet til i Længden. Var Skolelodden god, da jeg slap den, saa var den slet, da Forpagteren havde havt den i 20 Aar; thi efterhaanden var Jorden bleven saa fuld af alskens Ukrudt, Kvikrødder, Tidsler, Agerkaal osv., at Sæden ikke kunde blive god, fordi Ukrudtet forbrugte Jordens Kræfter.

Da jeg kom til Høve, fandt jeg en meget forsømt og daarlig Skole. Min Formand, den gamle skikkelige [Falk] Bech, [(?-1860)] som boede der i 55 Aar, havde i de sidste 13 Aar holdt Hjælpelærer og skiftet mange Gange.⁶² Flere af Hjælpelærerne havde været ligegyldige, og den sidste, en afskediget gammel Lærer, havde slet ikke kunnet styre Drengene. Mange af dem vare derfor saa uartige, at jeg aldrig havde truffet deres Lige. Enkelte af dem strøede Grus paa en stakkels Drengs Mad, sloge hinanden til Blods i Frikvarteret, ødelagde med Forsæt Regnetavlerne ved at lægge Albuerne haardt paa dem og øvede mange andre Skarnsstykker. I Stillinge havde jeg vel modtaget en Del slemme Dreng; men i Høve fik jeg mange flere at trækkes med. Det har altid været mig en Plage at skulle anvende legemlig Revselse; men i Høve var jeg nødt til at gjøre det, især i Begyndelsen; thi ellers havde jeg aldrig faaet Bugt med de værste Dreng. Jeg paadrog mig vel enkelte Familiers Uvillie ved den Tugtelse,

jeg paa ingen Maade kunde undlade at anvende mod deres Børn; men den allerstørste Del af Befolkningen stod helt paa min Side, fordi man saa, at jeg kun gjorde, hvad Ret var. Imidlertid varede det ikke længe, inden de slemmeste Drengene forlode Skolen, og da dette var sket, fik jeg den i god Orden. Henimod Slutningen af min Embedstid mærkede jeg saavel som andre Lærere, at de forskruede Friheds-Ideer, som en stor del af Folket nærrede, ogsaa forplantede sig til Børnene, der stode i den For- mening, at Frihed og Selvraadighed vare ensartede Begreber. Og det kunde ikke godt være anderledes; thi Børnene hørte i Hjemmene atter og atter tale om Frihed, om Selvstyre, om den Uret, som Smaafolk altid maatte lide, og om lignende Ting. Det er derfor en Erfaring, som alle Lærere have gjort, at det er meget vanskeligere nu end før at undervise i en Skole. Fritænker-Uvæsenet var allerede naaet ud paa Landet, længe før jeg søgte min Afsked, og havde blandt andre sørgelige Følger ogsaa den, at Vantroen banede sig Vej til mange Børns Hjærter.

Noter:

1. For eksempel, firs salmer i Christensen, Jens (1851): *Evangeliepsalmer – Psalmer over Kirke- aarets Evangelier*. Forfatterens Forlag, Køben- havn, 92 sider.
2. Hansen, Gregers (1990): *Personalhistorisk Tidsskrift 1990(2)*, 129-141. Jens Christensen var Kruusens morfader.
3. Af Sogneprotokol for Børglum Hæred, Østerbrø- derslev Bye (1811-12), LAVib 56-18, Folio 14, 15 og 16 ses det, at »Gaarden« var underlagt Nibstrup Hovedgård, og at brugeren var Christen Laursen. Endvidere oplyser sogne- protokolken, at »Gaardens« cirka 57 ha var fordelt i og omkring Øster Brønderslev by på treogtredive forskellige lodder samt stumper af byvej, markveje og -stier. Langs disse var der ca. tolv en halv kilometer ud til den fjer- neste lod. I hovedtrækkene bestod Christen Larsens jorde af seks lodder tæt ved gården (6,9 ha), syv yderligt liggende lodder (14,2 ha), fem englodder mod øst og fem mod vest (hver på cirka 6,7 ha), to moselodder (7,3 ha), to hedelodder (14,6 ha) og diverse vej- lodder (cirka 0,7 ha). Loddernes middelstør- relse var 1,1 ha. Boniteten var ringe. Det tota- le hartkorn var tre tønder, fem skæpper. Målt med den tids vurderingsskala fra 0 til 24, hvor 24 var bedst, var den vægtede gennemsnits- vurdering 4,4. »Gaardens« bedste lod, som udgjorde under fire procent af jorden, var vurderet til 14, medens over en tredjedel var vurderet til mellem 6 og 12. Yderligere tre- dive procent var sat til mellem 1 og 5 og resten til under 1. Heraf niogtyve til en otendedel.
4. Præst i Øster Brønderslev-Hallund 1805- 1831. Før sin præstetid manuduktør for bl.a. digteren St. St. Blicher. Han forflyttedes i 1831 til Als i Himmerland. (Wibergs Præste- historie 1 88). Hans kirkebøger er udførlige med mange genealogiske oplysninger, og i hans *Libri datæi* findes smukt og punktligt før- te personalhistoriske, topografiske og kultu- relle træk.
5. Øster Brønderslev-Hallund Hovedministerialbog, s. 68. LAVib.
6. 3. Jyske Regiment, 1. Bataljon Hovedtrulle Hjørring Amt (1803): Lægbd 1-42, Vol. 52; (1806): Lægbd 34, Vol. 66. RA.
7. Hansen, se note 2.
8. Sikkert påvirket af pastor Jermiins forgænger i Øster Brønderslev, den pietistisk prægede Hans Adolph Brorson, søn af biskop Broder Brorson, Aalborg. Brorson var sognepræst i Øster Brønderslev-Hallund sogn 1769-1805. (Nedergaard, Paul (1959): *Øster Brønder- slev-Hallund sogn. I: Dansk Præste- og Sognehi- storie (Kirkelig Geografi) 1849-1949*, Vol. V, Aal- borg Stift. Danske Boghandlers Kommissi- onsanstalt, København. s. 542).
9. Hovedministerialbogen for Øster Brønder- slev Kirke har navne og fødsels- eller dåbsda- toer som følger: Laurs Christensen, 15 juni 1815; Dorthe Christensdatter, 26 december 1816; Christen Christensen, 2 oktober 1818; Gjertrud Christensdatter, 11 januar 1821; Ma- ren Christensdatter, 28 juli 1822; Thomas Christensen, 8 juli 1824 og Anne Marie Chri- stensdatter, 13 august 1826.
10. Under et besøg på Sjælland i 1848 hos Jens og Susanne Marie traf den yngste søster Ane

- Marie sin svigerindes broder, den et år ældre huslærer Carl Hendrik Boëthius Brammer, som på det tidspunkt var huslærer på Marienborg på Møn. Den smukke gårdmandsdat-ter fra Jylland gjorde et stærkt indtryk på Brammer. Intet kom dog af forelskelsen; han havde endnu ikke fået embede. (Brammer, Carl Hendrik Boëthius (1896): *Lærer C. H. B. Brammers livserindringer*. Manuskript, ikke ud-givet).
11. Christen Kousgaard Christensen (1817-1895), dimitteret 1840 (Brammer, G. P. (1839): *Sned-sted Seminarium Conduict-Protokol No. 2*. LAVib).
 12. På dimissionsattesten skrev Dr. Brammer: »(Hans Opførsel) fortjener at han ikke blot var den øverste i sin Classe, men med Føie kan fremstilles som et Mønster for andre Se-minarie=Elever. Men er ham Meget betroet, da forglemmer han aldrig, at det er sket af Naade, og at den Herre, som betroede ham det, vil kræve ham til Regnskab for dets An-vendelse under daglig [ordet »daglig« er stre-get ud] Ydmyghed, Selvfornægtelse og Stand-haftighed!« (Brammer, G. P. (1837): *Snedsted Seminarium Conduict-Protokol No. 2*. LAVib).
 13. Hansen, se note 2.
 14. I 1886 var Emil Theodor og Gerhard Peter Brammer Christensen etablerede som køb-mænd i København. Begge forretninger lå på det nye Vesterbro; Emil Theodors forretning i Saxogade og Gerhard Peter Brammers i Absalonsgade, senere i Ny Stormgade (Halm-torvet). Efter hendes mand Vilhelm Hoff-manns (1833-1879) død flyttede Henrikke Nielsine til hovedstaden som husbestyrerinde for broderen Emil Theodor, indtil han i 1881 giftede sig med Anna Kathrine Munch, og derefter til sin egen lejlighed i Viktoriagade med den yngre broder Martin, som da gik i Schneekloth's Latin- og Realskole. I 1886 flyt-te hun sammen med sine nyankomne for-ældre, søsteren Cornelia og sin yngste bror Harald Oluf. Hun blev gift igen i 1888 og flyt-te med sin mand, forfatteren Zacharias Nielsen til Charlottenlund. Som farmaceutisk studerende flyttede Martin efter moderens død sammen med sin far og sine to søskende i Valdemarsgade. Rigmor Theodora, som blev gift i 1886, boede med sin mand lærer Peter W. Lindholm på Amager. Der var såle-des syv eller otte af Jens og Susanne Marie Christensens børn i hovedstadsområdet, og af dem boede de seks det meste af tiden tæt ved det gamle skolelærerpar. (J. Vahl (1896): *Slægtbog over afkommet af Anders Sørensen Vedel*, 13. hefte, s. 61f; *Københavns Politis Mandtaller*, Københavns Stadsarkiv; og *Danmarks Lærerfor-ening's Medlemsblad*, Nr. 4, 15 Feb. 1892 (Kø-benhavns Kreds)).
 15. *Begravelsesprotokol*, lb.nr. 1415, Københavns Stadsarkiv.
 16. Det er et oldebarn af Emil Theodor Christen-sen, direktør Erik S. Petersen, der i dag ejer Jens Christensens håndskrevne livserindringer.
 17. Kruuse, Jens (1966) *Min lykkelige Barndom*, Gyldendal, København, se fx. s. 54.
 18. Christensen benytter konsekvent forkortel-sen »Rdr.« om rigs(bank)daler i stedet for »Rbd«. Forkortelsen er opløst i det følgende. Beløbet svarede i tiåret 1830-1839 til prisen på mellem fem og ti tønder rug, højest i 1833-34, lavest i 1831. Tørv kostede $3\frac{1}{2}$ -5 rigsdaler pr. læs. I Odense var den almindeli-ge arbejdsmandsdagløn i hele perioden 32 skilling. En rigsdaler = seksoghalvfems skil-ling. Fra omkring 1810 til 1815 var prisstig-ningen umådeligt stærk, mens priserne fra 1815 til 1822 faldt og herefter holdt et ni-veau, som ikke ændrede sig meget før første verdenskrig. Se fx. Thestrup, Poul (1991): *Mark og skilling, kroner og øre*, Rigsarkivet/G. E. C. Gad, København.
 19. Christensens fremhævelser.
 20. *Hallund Sogn Kontraministerialbog 1819-1843*, s. 198-199. Jens Christensen blev konfirmeret første søndag efter påske 1828 som nr. to blandt fjorten drenge. Pastor Jermin gav ham skudmålet: Udmærket god i Kristen-doms Kundskab og tillige meget sædelig.
 21. *Salmebog for Kirke og Hjem*, Det kgl. Vajsenhus' Forlag, København 1940. Salmenummer 109, strofe 6, har »Saa skal da Jesu dybe Saar, Hans Kors, hans Død og Pine Beskytte mig, i hvor jeg gaar; Jeg skal i Graven trine i stadigt Haab at se for sandt Min Gud paa Ærens Tro-ne Og takke Jesus, for han vandt Mig Livsens dyre Krone.« Ændringer fra Christensens ci-tat er kursiverede.
 22. Sst. nummer 222: »Skriv dig, Jesus, paa mit Hjerte, Du min Konge og min Gud! At ej Vel-lyst eller Smerte Dig formaar at slette ud! Denne Indskrift paa mig sæt: Jesus ud af Na-zareth Den korsfæstede, min Ære og min Sa-lighed skal være!« (Kingo)
 23. Samme almueforestillinger om Jermin næv-nes også af P. M. Rørsig i artiklen »Thomas Skolemester« (*Vendssysselste Aarbøger*, IV Bind, 1921-22, s. 118).
 24. Gjertrud Christensdatter 1821-1846
 25. Christensen har rettet tallet fra 100 til 300. I 1828 var en alen 62,8 cm. Christensen har haft mindre end 200 meter fra sit hjem til skolen.
 26. En fjerdingvej er en kvart mil svarende til 1875,5 meter, altså knap to kilometer.
 27. »Fra 1833 virkede ogsaa en ung Mand fra Øster Brønderslev, Jens Christensen (Gaar-den) i Hollensted; han var i Særdeleshed dyg-tig i Skønskrivning og Prentning og lærte Børnene at skrive godt.« Christensens tid i Hollensted skole nævnes kort i Klitgaard, C.

- og P. Christensen (1960): *Hallund Sogn, Hjørning*. I Kommission hos Ellen Poulsens Boghandel, Hjørring.
28. Christensens fremhævelse.
 29. Jens Michael Wedsted (1794-1835) Sognepræst i Øster Brønderslev 1832 til sin død i 1835 for tiltrædelse som første sognepræst i Serridslev. (Wiberg, S. V. (1870-79), *En Almindelig Dansk Præstehistorie*, Den Hempelske Boghandel, Odense).
 30. Niels Müller (1801-1885). Sognepræst i Øster Brønderslev-Hallund 1835-1850. Se Nedergaard, note 8. Da Jens Christensen senere søgte optagelse på Snedsted Seminarium skrev pastor Müller i sin anbefaling: »Den kompetente Foreviser heraf Jens Christensen af Østerbrønderslev, der agter at underkaste sig Prøveexamen ved Seminarieret i Snedsted, har anmodet mig om at attestere, hvorvidt han er værdig og skikket til at indtræde i Skolelærer-standen. Med Fornøjelse bevidner jeg, at han allerede i flere Aar har forestaaet Hjelpekolen i Hollensted Ved her i Pastoratet og i dette Kald vist en saadan Flid og Duelighed at han fortjener et meget anbefalende Vidnesbyrd. Da derhos hans Vandel ogsaa har været rosværdig, saa kan jeg ikke andet end anse ham som særdeles skikket og værdig til at indtræde i Skolelærer-standen; og meget vilde det glæde mig om dette sandfærdige Vidnesbyrd maatte bidrage til [at] hans Ønske om Optagelse paa Seminarieret maatte vorde opfyldt. sign. Østerbrønderslev Præstegaard, den 1. Juli 1837, N. Müller, Sognepræst.» (Brammer, G. P. (1837): *Snedsted Seminarium Conduit-Protokol No. 2*, LAVib).
 31. Afstanden fra Øster Brønderslev til Biersted er snarere to mil, dvs. 3-4 km længere end Christensens skøn 51 år efter, at han gjorde rejsen til Snedsted.
 32. Seminarieret, der lå cirka femogtyve meter øst for Snedsted præstegård, var strætækt 22,5 meter langt og 7,5 meter bredt. Der var 2,4 meter fra gulv til loft. I øverste klasses lokale var der bræddegulv, ellers i hele huset gulve af mursten. I hver ende af loftet var der et værelse til lærerne. I hvert af de to klasseværelser var der to lange borde med tilhørende bænke, et langs hver side i stuen. Der var plads til omkring tyve elever i hvert klasseværelse. Børnekolen var i vestenden af bygningen; på nord-siden fandtes to indgangsdøre (for seminarieleverne og børnene), og på sydsiden en dør alene for forstanderen. Bygningen blev nedrevet i 1849 efter seminarierets flytning til Ranum. Se Koldsgaard, C. M. C., (1898): *Seminarieret i Snedsted og Ranum 1812-1848 i Anledning af Ranum Seminariums Jubelår*. Snedsted Seminarium paa Statens Bekostning, Aalborg.
 33. Joh. 15.5: »Jeg er Vintræet, I ere Grenene. Den som bliver i mig, og jeg i ham, han bærer megen Frugt; thi uden mig kunne I slet intet gøre.« (*Det Nye Testamente*, autoriseret oversættelse af 25. juni 1907.)
 34. Tit. 2.11: »Thi Guds Naade er bleven aabenbaret til Frelse for alle Mennesker.« sst.
 35. I *Snedsted Seminarium Conduit-Protokol No. 2*, er Christensen opført som nummer et blandt elleve optagne elever i sommeren 1837.
 36. Brammer, G. P. (1838) *Lærebog i Didaktik og Pædagogik*. Bogen kom i flere udgaver og var i over en menneskealder i udstrakt brug ved seminarierne.
 37. Algreens levende interesse for den gudelige forsamlingsbevægelse og en artikel i *Nordisk Kirketidende* 1837 nummer 24 førte til Kancelliets krav om en fuldstændig redegørelse fra forstander Brammer vedrørende »Algreens Deltagelse i Konventikler.« Til trods for Brammers misbilligelse af Algreens grundtvigianisme og betænkeligheder over skøbelighederne i de gudelige forsamlinger forsøgte Brammer i sin lange redegørelse til Kancelliet at mildne dommen over Algreen. Det hjalp ikke; Algreen blev fyret.
 38. Peder Christensen Lundgaard, f. 1808 i Volting som søn af Christen Villadsen. Han blev optaget som nummer fire blandt de i 1837 optagne elleve elever og dimitterede sammen med Christensen i 1839. (*Snedsted Seminarium Conduit-Protokol*, LAVib.)
 39. Lars Andersen Ravnborg var nummer to ved optagelsen til Christensens klasse og anbefalet af Steen Steensen Blicher; mens Jens Christian Ellermann var nummer ti af de elleve, der blev indskrevet ved Snedsted Seminarium i 1837. De dimitterede henholdsvis i 1839 og 1840. sst.
 40. Da Christensen anden gang kom til Snedsted, var der følgende børn i præstegården: Christen Georg Høst B. (1827-1904), som kom til Viborg Latinskole, Henrik Boëthius B. (1830-1890), Cornelius Benedikt B. (1832-1900), Susanne Cornelia Juliane B. (1834-1850), Cornelia B. (1836-1868), Elise B. (1839-1869) og Johannes Daniel B. (1840-1882).
 41. Christensen skifter mellem »Henriksen« og »Hendriksen.«
 42. Skolelærer og kirkesanger Ydes søn Søren Peter Yde blev optaget som nummer tre paa Snedsted Seminarium i 1837 sammen med Christensen. Se note 38.
 43. G. P. Brammers hustru var født Signe (i dåben Nielsine) Henriche Høst 29. januar 1804 i København som datter af toldinspektør, justitsråd Christen Georg Høst og hustru Cornelia, f. Thunboe.
 44. Gården Ulstrup, 3 km nordvest for Snedsted seminarium i Hundborg sogn.
 45. Jens Christensens fremhævelse. G. P. Brammer kaldtes til biskop over Lolland-Falsters stift 1. april 1843, til Aarhus stift 26. juni 1845. (Elvius, Sophus (1885): *Biskopper – Aarhus Stift*.)

- I: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884.* Emil Bergmanns Forlag, København, Danmark, s. 3-5.)
46. Jens Christensen og Susanne Maries næstældste søn er sandsynligvis opkaldt efter denne præst, som Christensen omtaler med så megen varme. I Wibergs Præstehistorie omtales han som »... en herlig og blid Mand«. Før han kom til Boeslunde var Clausen i Gimlinge, hvor han var et aktivt medlem af Det sydvestsjællandske broderkonvent. Konventet dannedes af en række unge præster bragt til Sydvestsjælland af den fromme grev F. A. Holstein-Holsteinborg i løbet af 1830'erne, mænd, som kunne vække kirkeligt liv, og som ville stå positivt overfor den gudelige forsamlingsbevægelse, der støttedes aktivt af greven. De var en tid ialt tolv medlemmer – biskop Mynster kaldte dem ironisk for »de tolv apostle« – med blandt andre P. C. Kierkegaard, senere biskop i Aalborg, og C. F. Rønne, senere præst i Høve og formand for Indre Mission.
 47. Susanne Marie Brammer, født Jensen (1782-1867), datter af amtsprovst Johannes Jensen og hustru Abigail Marie f. Ussing. Gift 1° 20 marts 1798 med Joachim Henrik (i dåben Henrich) Brammer (1772-1801) og 2° 9 juli 1804 med Johan Boetius Fangel (1780-1805). Hun boede en kort tid hos sin yngste søn, G. P. Brammer, da denne kom til Snedsted og det sidste år af sit liv hos sin sønnedatter Susanne Marie Christensen i lærerboligen i Høve.
 48. Susanne Marie var da 19 1/2 og hendes mand 31 1/2 år gammel.
 49. Johannes Galskjøt var sognepræst i Korsør-Taarnborg 1841-1850, derpå sognepræst i Frederiksborg (Hillerød) og Herlev sogne, slotspræst fra 1854. Fra 1862-1875 var han sognepræst i Magleby og Holtug på Stevns. (Wiberg, S. V. (1870-79), *En Almindelig Dansk Præstehistorie*, Den Hempelske Boghandel, Odense).
 50. Sognepræst i Korsør-Taarnborg 1850-1860, derefter Snesere, Baarse Herred. sst.
 51. Gerhardt Peder Brammer (1832-1852). Det næste drengebarn i Christensens børneflokk fødtes 5. december 1853 og blev opkaldt efter denne morbroder.
 52. Jakob Peter Mynster (1775-1854) blev Sjællands biskop i 1834. Modstander af Grundtvig.
 53. Hans Lassen Martensen (1808-1884), blev biskop Mynsters efterfølger i 1854.
 54. Sognepræst i Stillinge, Slagelse herred, 1848, provst samme sted 1849-1872. (Wiberg, se note 49).
 55. Seminarist på Jonstrup Seminarium 1814-1817.
 56. Jens Peter Zacharias Nielsen (1844-1922). Han gik i skole hos Christensen og beskrev ham senere som noget af en digter, et fint drømmende gemyt, og var glad da Christensen udkiftede Balles Lærebog og dens lange ørkesløse remser med Balslevs. Gift 1° 1865 med Egerta Johanne Hoffmann (1841-1887), gift 2° 1888 med sin svoger Vilhelm Hoffmanns enke, Henrikke Nielsine, datter af Jens Christensen.
 57. Jørgen Christensen var en velbegavet, ung og initiativrig bondemand, der som 14-årig overtog styrelsen af fødegården. Allerede i en alder af 22 år var han en leder i landkommunale og højskoleanliggender. Den sjællandske bondebefolkning behøvede midler til driftsforbedringer og fæsteafløsning. Den fik også ved de opadgående tider penge at sætte på rente, men var ikke tilfreds med ledelsen af de bestående sparekasser. Ved et bestyrelsesmøde under J. A. Hansens formandskab, hvori Jørgen Christensen deltog, i den nyetablerede Sjællandske kommunal- og valgforening fremførte han ideen om en spare- og lånekasse for bondestanden i Sjællands stift. Lovene for Den sjællandske Bondestands Sparekasse vedtoges på et møde i Ringsted i 1856. C. C. Alberti valgtes til formand, men Jørgen Christensen tilbød som ulønnet tilidsmand og bestyrelsesmedlem at køre Sjælland rundt for at vække interesse for sagen. (Se *Dansk biografisk Leksikon*, bd. 3, s. 271-272).
 58. Vilhelm Hoffmann (1833-1879). Gift 4. oktober 1878 med Christensens næstældste datter Henrikke Nielsine. Hoffmann overtog første lærerembedet i Stillinge efter Christensen.
 59. Matrikelkortet brugt fra 1862 til 1874 over Høve by i Høve sogn viser afstanden fra skolegården til brønden som værende cirka 100 meter, og til anedammen cirka 320 meter.
 60. Nogle af børnene blev efterhånden sat i pleje hos familien. For eksempel er 1880 Rigmor Theodora C. (1865-1942) i Butterup hos sin moster Ane Christiane Abigail gift med Rudolf Rüssel, og Axel Herluf C. (1867-1957) i Kindertofte hos sin ældre broder, skolelærer Johannes Frederik C.
 61. Christensens fremhævelser.
 62. Lærer i Høve 1802-1857. Mynster fandt ham »temmelig indskrænket, men passer sin skole med flid og troskab.« Han fik Dannebrogsmændenes Hæderstegn (Sølvkorset) i 1857.

Civilingeniør Borge M. Christensen, Ph.D., f. 1928, emigrerede til U.S.A. i 1956. I sit otium interesserer han sig bl.a. for dansk immigration til Amerika i det nittende århundrede. Sidder i bestyrelsen for Danish American Heritage Society og har foruden tidligere tekniske publikationer udgivet »As You Bend the Twig, So Grows the Tree«, *The Bridge*, Vol 20, Number 2, 1997. Adresse: 2600 East Skyline Drive 20, Tucson, Arizona 85718-3065, U.S.A.

Bidrag til Vandelslægten's historie

Af Bodil Clausen

Ejnar C. Larsen efterlyser i sin artikel »Nogle familier med rod i 1500 tal-lets Ribe«, i Personalhistorisk Tidsskrift 1995:1, henvendelser, der kan belyse de uafklarede punkter i hans artikel. Desværre døde Ejnar C. Larsen i 1996, mens mit indlæg endnu var i sin vorden.

Regnskaber synes for mange at være noget ret støvet og kedeligt. Et svært tilgængeligt kildemateriale. Men det kan bestemt betale sig at fordybe sig i den rigdom af oplysninger af personalhistorisk art, der findes her. Det er ikke nogen hurtig vej til oplysninger – det er sandt – men til gengæld kan der være materiale, der ikke findes andre steder. Jeg har i en del år arbejdet med Haderslev amtsregnskab angående gårdhistorie, men har hen ad vejen »samlet på« spændende historier, der måske engang kunne vise sig »at være noget«. Dette slog til, da jeg læste ovennævnte artikel i *Personalhistorisk Tidsskrift* 1995:1, s. 74: »XXII. Børn af Susanne Danielsdatter Vandel og Niels Pedersen Kastbjerg.« Dorte, Karine, Peder, Anna, Hans, Gertrud, Daniel og Morten, alle døbt i Ribe Domkirke 1637-51. Ejnar C. Larsen beklager, at det er meget magert, hvad han har kunnet finde om disse søskende. Netop her mener jeg at kunne bidrage med supplerende oplysninger.

Nøglepersonen, Gertrud Nielsdatter med tilnavnet Lime, nævnes i en anden artikel, nemlig Jens Ingvordsens om Vedel-slægten i *Personalhistorisk Tidsskrift* 1994:1, s. 38, note 92. Her gøres rede for hendes data. Hun er født ca. 1649 i Ribe og blev 30.10.1688 i Gram¹ gift med Jens Jensen Ravn, sognepræst i Øsby sogn, Haderslev herred. Hun nævnes som datter af købmand Niels Pedersen Lime i Ribe.

I det følgende vil jeg sandsynliggøre, at Gertrud Ravns er identisk med Gertrud, datter af købmand Niels Pedersen Kastbjerg i Ribe.

I Haderslev amtsregnskab for 1727² findes som bilag nr. 62 et skifte- og delingsdokument dateret 4.3.1727. Det er vedrørende »tiende og decimationspenge« også kaldet farpenge, som arvinger bosat udenfor staden og amtet skal betale til kronen. Det er arv efter salig fru Gertrud Rauns, præsteenke fra Øsby.

Første hovedlod tilfalder salig Morten Lihmes børn, nemlig:

- A Den afdøde søn Jesper Lihmes børn: Jens, dragon på Sjælland, Gertrud i Amsterdam, Hedevig ved fyrstinden til Nordborg og Woldborrig.
- B Hans Jürgen Lihme på Gram gods.
- C Friderich Lihme i Vestindien. Broderen mons. Lihme på Kehlet³ har overtaget arvedelen, idet denne havde en gældsfordring på sin bror. Der betales ikke afgift af denne del.
- D Sophie Dorothea, Asmus Fridrich Wienings kone i Skalbjergr.

Andet hovedlod, salig Hans Kastbjergs børn:

- E Susanna, Christen Ottensens kone i Malleby, Horne sogn.
- F Dorothea i Jylland. Også her har mons. Lihme på Kehlet penge til gode. Kongen får ikke afgift.

Tredje hovedlod, salig Peder Kastbjergs børn:

- G Sønnen Albrecht Daniels søn Jørgen Albrecht Kastbjerg i Slesvig.
- H Christen Kastbjerg i Jylland.
- I Daniel Kastbjerg, sammesteds. Han får intet, idet han i forvejen skylder boet 67 mark, han kommer faktisk til at skyldte boet ca. 3 mark. Igen får kongen intet i afgift.

Summen af arvelodderne beløber sig til 418 mark 3 sk. 7 50/77 d. (penning), heraf betales i afgift 26 mark 9 sk. 1 d.

Haderslev herredsting har 11.8.1727 også behandlet fordelingen af dette bo.⁴ Her nævnes samtlige arvinger i to af hovedlodderne, Peder og Hans Kastbjergs børn og børnebørn, i modsætning til den ovenstående fordeling, der kun nævnte de udenbys boende arvingers andele.

Sal. Peder Kastbjergs arvinger er

- 1 Sønnen Albrecht Daniel Kastbjergs 4 børn, Christian August, Johan Hinrich, Jørgen Albrecht og Ida Catharina.
- 2 Datteren Dorothea gift med Peder Pedersen Suusdall, gårdmand i Flovt, Øsby sogn.
- 3 Sønnen Christen Kastbjerg i Jylland, som fik sin arv udbetalt.
- 4 Sønnen Daniel Kastbjerg.

Summen af denne hovedlod er 223 mark 1 sk. 2 d. Underskrevet af Peder Pedersen Suusdall (med ført hånd), Christian August, Johan Hinrich, Christen Kastbjerg (med ført hånd) og Daniel Pedersen Kastbjerg.

Sal. Hans Kastbjergs efterladte børn er

- 1 Susanne, Christen Ottensens hustru, Malleby i Jylland. Christen Ottensen modtager på sin kones vegne 81 mark 12 sk. 7 d. og kvitterer med et prentet K O S.
- 2 Dorothea i Jylland, opholdsted ukendt. Otto Lihme modtager arven i hendes sted og vil søge at få oplyst, hvor hun befinder sig. O. D. Lihme kvitterer for 30 mark med en elegant og flot underskrift.

Den 30.1.1728⁵ behandles boet atter på Haderslev herredsting, nu gælder det det tredje hovedlod.

Sal. Morten Lihmes andel. Otto D. Lime fra Kehlet påtager sig fordelingen ifølge likvidationsregning af 24.10.1727.

- 1 Salig Jesper Lihmes fire børn får en broderlod.
- 2 Otto Diederich Lihme selv en broderlod.
- 3 Hans Jørgen Lihme på Gram ligeså.
- 4 Frederich Lihme i Vestindien en broderlod.
- 5 Susanne, sal. hr. pastor Gerdes enke, en søsterlod.
- 6 Sophie Dorothea, Asmus Fridrich Würning af Skalbjergets hustru, en søsterlod.
- 7 Jomfru Woldborg Lihme en søsterlod.

Hvordan er disse tre personer Peder og Hans Kastbjerg og Morten Lihme beslægtede med Gertrud Ravns? Svaret fås i skiftet efter Otto D. Lihme få år senere,⁶ i forbindelse med afregning af arven efter Gertrud. Hun kaldes her hans sal. faders søster, dvs. hun må også være søster til de to Kastbjerg brødre.

For mig at se, passer disse 4 søskende perfekt i rækken af børn født i ægteskabet mellem Susanne Danielsdatter Vandel og Niels Pedersen Kastbjerg i Ribe, jvf. Ejnar C. Larsens artikel om Slægten Vandel i Ribe.⁷ At de 4 søskende ikke har ført samme slægtsnavn må ikke forbavse, det forekommer ikke sjældent på den tid. I dåben gives barnet som regel blot et fornavn (det er tilfældet her), intet slægtsnavn. Brugen af patronymikon var det almindelige.

Mit arbejde med Fjelstrup, Øsby og især Åstrup kirkebøger samt tingbøgerne fra Haderslev og Gram herreder har bragt mange enkeltstående oplysninger, der sat i rette sammenhæng kan give et billede af den del af slægten, der i 1700-tallet befandt sig i Haderslevs omegn og i Gram. Nemlig:

I. Peder Kastbjerg.

Peder Nielsen (Kastbjerg) døbt 4.6.1641 i Ribe Domkirke, dør før 1727, hvor vides ikke. 4 børn:

- 1 Albrecht Daniel Kastbjerg. Om ham vides kun, at han dør før 1727, opholdssted ukendt. Han efterlader sig 4 voksne børn, hvoraf de 2 af sønnerne formodentlig har opholdt sig i området nær Haderslev, apropos underskrifterne i tingbogen 11.8.1727. Derudover vides intet.
- 2 Dorothea Pedersdatter, fødselsår ukendt, dør 1737⁸ i Flovt. Ved sit giftermål 1707⁹ opholder hun sig hos fasteren i Øsby præstegård. Året efter 25.p.Tr. (25.11.) døbes Peder Pedersen og Dorotheas første barn, sønnen Peder. Som fadder nævnes Susanne Wandelin, dette er sandsynligvis Morten Nielsen Lihmes datter (IV,5), hun der 3 år senere bliver præstekone i Øsby.
- 3 Christen (Christian) Kastbjerg. 1727 opholder han sig i Jylland dvs. nord for Kongeåen, dog åbenbart ikke længere væk end han har kunnet være til stede på Haderslev herredsting den 11.8.1727. Hans data er i øvrigt ukendte.
- 4 Daniel Pedersen Kastbjerg opholder sig 1727 i Jylland. Han var ligesom broderen til stede på Haderslev herredsting den 11.8.1727. Hans data er i øvrigt ukendte.

II. Hans Kastbjerg.

Hans Nielsen (Kastbjerg) døbt 29.10.1644 i Ribe Domkirke, dør før 1727, hvor vides ikke. 2 børn:

- 1 Susanne. Født ca. 1682, hun dør 1765 i Malleby (83 år), begravet 18.12. i Horne sogn (Ø. Horne herred, Ribe amt), var gift med Christen Othsøn, født ca. 1679, begravet 1.5.1769 (90 år) i Horne sogn. Den Susanne Wandel, der Trinitatis søndag 1705 (7.6.) ses som fadder i Øsby Kirke for corporal Casper Platzes søn Johan, kunne være denne Susanne, da slægtens anden Susanne (IV,5) synes lidt ung, kun 16 år. Begge er utvivlsomt opkaldt efter deres farmor, Susanne Danielsdatter Vandel, derfor den senere anvendelse af Vandel-navnet.
- 2 Dorothea. Hendes data er ukendte.

III. Gertrud Nielsdatter.

Gertrud Nielsdatter døbt 18.6.1647 i Ribe Domkirke, begravet i Øsby 13.11.1726 (79 år).¹⁰ P. Rohde oplyser,¹¹ at hun har tjent 14 år hos grevinde von Schack på Gram før sit ægteskab 1688.

I Øsby kirke hænger der et godt maleri af sognepræst Jens Ravn og hans hustru Gertrud. Jens Ravn er i embedsdragt med to-snipet krave og kalot og Gertrud er i sort kjole med halsblonde og kappe på hovedet. Med oprindelig skrift står der ved hans hoved *Ætat(is)* (alder) 54 og ved hendes *Ætat(is)* 56. Mellem dem står der *Anno 1710.* Nederst i billedet er senere tilføjet »Jens Ravn, Præst i Øsby 1688 til 1724«. Den oprindelige indskrift på rammen var ifølge præsteindberetningen 1747 »Gud og Kirken til ære opsat 1710«. (*Danmarks Kirker, Haderslev Amt*, 1954, s. 496f.) Gertruds alder angivet dels på maleriet og dels ved hendes død stemmer ikke overens. Ifølge kirkebogsindførelserne blev hun døbt 1647 og døde 1726, det vil sige, at hun i 1710 har været 63 år gammel. (Foto: Erik Moltke 1952, Antikvarisk Topografisk Arkiv, Nationalmuseet).

IV. Morten Lihme.

Morten Nielsen (Lieme) døbt 22.4.1651 i Ribe Domkirke. Han er antagelig opkaldt efter Morten Madsen Lime,¹² gift med Else Iversdatter Vandel, søster til hans morfar Daniel Iversen Vandel. Dette kan forklare hans senere brug af Lime-navnet. Han lever endnu 26.8.1716, hvor han nævnes i Gram birks justitsprotokol som curator for Jacob Nielsen Schreders enke,¹³ men ses død ved skiftet af 4.3.1727 over sal. Gertrud Rauns bo. Han bliver før 1689 gift med Heilvig N. N., formentlig i Ribe, dog ikke i domsognet. Han var i 1702 degn i Gram, men er nok kommet hertil noget tidligere. 7 børn:

- 1 Jesper Lihmes fødselsår er ukendt, han dør før 1727. Har sikkert været bosat i Gram, da hans hustru Kirsten begravnes 13.8.1730 fra Gram Kirke, 49 år gammel, dvs. født ca. 1681. De efterlader sig 4 børn: a) Jens, b) Gertrud, c) Hedevig og d) Woldburg, deres data er ukendte.
- 2 Otto Diederich Lihme er sandsynligvis opkaldt efter O. D. Schack greve til Gram og Schackenborg, amtmand i Ribe (død 1683, 31 år).¹⁴ Fødselsåret er ukendt, han dør 1734 i Sillerup og begravnes 19.9. i Fjelstrup sogn.¹⁵ Gift første gang med Birte Friederichsdatter fra Anset (Aller eller Fjelstrup sogn, Tyrstrup herred). Anden gang gift 1720¹⁶ med Inger, datter af diakon Hans Gerdes i Øsby, enke efter Hans Petersen på Keldet.¹⁷ Hun er søster til Otto D. Lihmes svoger, pastor Simon Hansen Gerdes i Øsby. Ingierd (Inger) Lihmes dør 1728, begravnes 3.12.¹⁸ i Fjelstrup kirke. Den 14.8.1733¹⁹ indgår mons. Otto D. Lihme sit tredje ægteskab, ved huscopulation »i Farverens hus« i Haderslev, med jomfru Anna Sophie Christensen, døbt 23.7. 1710 i Haderslev,²⁰ datter af farver og rådmand samme sted Tycho Christensen (1678-1727) og Anna Sophie Klinge²¹ (død 8.12.1742), datter af byfoged senere borgmester Anton Klinge i Haderslev. Det eneste kendte barn er Sophie Hedevig, formentlig af tredje ægteskab, da Tycho Christensens svigersøn farver Andreas Daniel Gützman, borger i Haderslev, indsættes som hendes formynder.²² Sophie Hedevig kendes også fordi Friderich Lihme, efter hendes fars død, af kærlighed skænker hende sin arvelod efter Gertrud Ravns i Øsby, 40 mark 10 sk. 9 1/11 d.²³ Otto D. Lihme har foruden gården Kehlet, der allerede 1723 overlades til hans hustrus svigersøn Nis Jessen Thusing af Haderslev, drevet 2 hele fæstegårde i Sillerup,²⁴ Fjelstrup sogn.
- 3 Hans Jørgen Lihmes fødsels- og dødsår er ukendte. Han var kok på Gram gods. Første gang gift før 1724 med Anna Cathrine Olling, født ca. 1694, død 1730, begravet 29.3. fra Gram kirke (36 år). Anden

gang gift 5.4.1736 i Gram med Armgard Sabine Jochumsdatter, født ca. 1697, død 1775, begravet 5.11. fra Gram kirke (78 år). Af første ægteskab kendes 2 børn: a) Henrik Lihme,²⁵ født 1724 i Gram. Skolegang i Horsens, København 30.7.1754 (30 år gammel), phil. samme sted 12.7.1755. Degn i Horne på Fyn 1761-87,²⁶ dør her 1787, begravet 28.8. (63 år). b) Peter Lihme født 1730 i Gram, døbes på moderens begravelsesdag 29.3. Hans videre skæbne ukendt.

- 4 Frederik Lihme, født 1695,²⁷ død 1747²⁸ i Hammelev (Gram herred) hvor han har en hel kgl. fæstegård. 1727 opholder han sig i Vestindien, og et andet sted omtales han som guvernør i Guinea (!).²⁹ Bliver 19.10.1731 (ringning) i Haderslev gift med Friderica Elisabeth³⁰ Heinrichi,³¹ død ca. 1756, datter af Frideric Adam Heinrichi, byfoged i Haderslev 1717-31.³² 3 børn kendes: a) Martinus Friderici Lihme,³³ født 20.12.1733 i Haderslev, student fra Sommersted, København 10.5.1751, cand.theol. fra Halle 15.4.1755. Feltpræst ved livregiment til fods 1762,³⁴ 1764-77 præst i Tøstrup³⁵ (Sli herred i Ankel, Gottorp amt). 1786 postmester i Bredsted (det nuværende Sydslesvig), fratrådt samme år. Dør 1807 i Plön (Holsten) som forfatter og privatlærer, begravet 2.9. samme sted.³⁶ b) Den 12.8.1747 ringes der i Haderslev med Marie kirkes klokke for et dødt barn, Anna Sophia Friederica Lihme.³⁷ c) Anna Hedevig født 1747. Den 10.7.1756 tinglyses indsættelsen af Hans Christoffersen i Hammelev som medformynder for jomfru Anna Hedevig, afgangne hr. Fr. Lihme i Hammelevs efterladte datter.³⁸ Skiftekontrakt mellem enken, ved curator, rådmand Jens Jacobsen Lunding i Haderslev, og de to umyndige børn oprettes 5.10.1748.³⁹ Sønnen er 15 år og datteren 1 1/2 år (begge nævnt ved navn). Der konstitueres tre formyndere for sønnen og to for datteren, alle gårdmænd fra egnen. I boet indgår en sum på 1400 gylden, tilgode hos hr. Ohling i Vestindien. Dog holdes disse penge foreløbig udenfor, men skulle de komme til udbetaling, skal børnene have deres rette del. Sønnen arver straks sin faders klæder, sølvur og tillige 2500 rd., der kommer til udbetaling til Michaelis 1749, plus at han »til sin tid« skal holdes i skole. Datteren får i een sum 1250 rd. til Michaelis 1750, fri skolegang og frit ophold til sit 14. år, dog får moderen 40 rd. årlig til hendes underhold. Enken arver alt bohavet efter »inventarium« samt den indgæld (tilgodehavende) der er, hun skal dog selv inddrive den. Enken gifter sig igen, sikkert o. 1748, med løjtnant Uldrich Christopher von Blücher af linien Washau, født 1705, død 21.6.1793 i Plön.⁴⁰ Han overtager fæstegården i Hammelev. Den 7.10.1752 får von Blücher arveafkald af steddatterens formyndere, fire gårdmænd.⁴¹ De har fået barnets arv udbetalt med rente fra Mi-

- chaelis 1750. Den 2.1.1754 sælger von Blücher gården til Gregers Jensen af Hammelev for 800 rd.⁴² En del indbo, redskaber, rugsæd og gødning indgår i handlen.
- 5 Susanne Lihme, født ca. 1689 i Ribe, død 11.2.1765 i Vonsbæk (Haderslev herred) (76 år), formentlig hos datteren Catharine Marie, der er gift med degn Peter Knudsen. Susanne Lihme begravnes 20.2. samme sted, her oplyses at hun er datter af Morten Lihme og Heilvig i Ribe. Gift første gang 10.2.1711⁴³ med Simon Gerdes, præst i Øsby (begravet 6.7.1727, 47 år gammel).⁴⁴ Anden gang gift 13.4.1731 i Øsby kirke med ædle Sr. Nis Bramsen i Højer.⁴⁵ Børn af første ægteskab: a) Hans, døbt 11.11.1711, b) Gertrud Heilvig, døbt 29.3.1714, c) Jens Rauen, døbt 26.4.1716, d) Andres, døbt 23.4.1719, e) Catharine Marie, døbt 8.7.1722. Alle i Øsby kirke. Af andet ægteskab: f) Simon Nicolaj Bramsen. Han nævnes i Vonsbæk kirkebog ved moderens begravelse. 1751 opholder han sig på Sct. Thomas.⁴⁶
 - 6 Sophie Dorothea Lihme, fødsels- og dødsår ukendte. Sandsynligvis opkaldt efter grevinde S. D. von Schack, f. von Marschalck (1656-1707),⁴⁷ Gram. Før 1727 gift med Asmus Friederich Weinings af Skalbjerger,⁴⁸ Fyn.
 - 7 Woldburg Lihme (Lime), født 1702 i Gram, død 25.12.1771 i Fjelstrup (Tyrstrup herred), begravet 29.12. Her oplyses at hun er datter af degn Morten Nielsen og N. N. i Gram og efterlader to børn, Christiane Hedevig og Maria Dorothea. Mons. Kiersing får 18.3.1731 sin datter Giertrud Christina fremstillet i Øsby kirke, jomfru Woldburrig Lihme er fadder, dvs. hun er endnu ugift. 4 år senere er hun blevet gift med degn og gårdmand Jens Mickelsen Rødding (død 1737) i Fjelstrup, som hans anden hustru.⁴⁹ Hun gifter sig anden gang med Johan Jensen (1709-72), eftermanden på gården.

Ejnar C. Larsen nævner i sin tidligere omtalte artikel, endnu en søn Daniel Nielsen, døbt 2.3.1649 i Ribe domkirke. Han formoder, at denne Daniel Nielsen er identisk med en Daniel Wandel, der begravnes i Gl. Haderslev 10.1.1704, 53½ år gammel. Denne formodning bestyrkes af følgende supplerende oplysninger. Daniel Nielsen er formentlig opkaldt efter sin morfar Daniel Iversen Wandel. At Daniel Wandel har haft tilknytning til præstemiljøet omkring Haderslev er sikkert, idet han indgik ægteskab med sognepræst i Åstrup Johannes Jørgensen Monrads søster Rachel. Den 8.3.1698⁵⁰ bliver han gift med Rachel, sal. Søren Rabens enke. Vielsen er noteret i både Åstrup og Gl. Haderslev kirkebøger. Daniel og Rachel får to børn i Gl. Haderslev, en dødfødt datter 1698 og

1700 sønnen Søren, der dør 3 år gammel. Selv dør han jo 1704, tilsyneladende uden arvinger, hvilket passer med, at han ikke nævnes i skiftet efter Gertrud Ravns i Øsby.

At Gertrud Nielsdatter, gift med sognepræst Jens Jensen Ravn i Øsby sogn, er datter af købmand Niels Pedersen Kastbjerg i Ribe og Susanne Danielsdatter Vandel vil jeg anse for at være sandsynliggjort og derfor, sammen med sine brødre, et fyldestgørende svar på Ejnar C. Larsens efterlysning.

Noter og henvisninger

RA: Rigsarkivet. LAAa: Landsarkivet i Aabenraa.

1. P. Rohde: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse*, 1775, s. 304. Her oplyses at Gertrud Lihme er søster til Susanne Lihme, gift med den følgende præst i Øsby, Simon Gerdes. Denne oplysning er, som det senere vil fremgå, fejlagtig. Desværre ses den også hos Otto Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*, 1932, og hos Aage Dahl: *Haderslev Herreds Præstehistorie*, 1931-36, værker der ofte henvises til. Primærkilderne, Øsby og Åstrup kirkebøger, har ikke nogetsteds anvendt tilnavnet »Lime/Lihme« i forbindelse med Gertrud, Hr. Jenses eller Ravns.
2. RA: film M 43 346.
3. Fæstegård i Vonsbæk sogn, Haderslev herred, senere i Fjelstrup sogn, Tyrstrup herred. Se endvidere B. Clausen: *Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753*, 1997, s. 242. ISBN 87-7406-092-9.
4. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 196. Haderslev herreds tingprotokol 1724-28, s. 712-13.
5. Som note 4, s. 774.
6. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 198. Haderslev herreds tingprotokol 1731-36, s. 777. Den 11.12.1734 indkaldes fordringer mod salig O. D. Lihme i Sillerups dødsbo, inden 6 uger. Skiftet påbegyndes 29.3.1735, s. 857, fortsætter s. 865, 907, 914, 921 og 1002.
7. *Personalthistorisk Tidsskrift* 1995:1, s. 39.
8. LAAa: Øsby kirkebog 1690-1741: 63a Aa1, fol. 146b. Nr. 28 af årets 37 døde. Datoangivelse mangler.
9. Som note 8, fol. 2b. Trolovet 7.6.1707, copulationsdato 7..., resten mangler. Siden er defekt.
10. LAAa: Åstrup kirkebog 1675-1726: 43 Aa2, s. 735. Den 13.11.1726 begravnes Gertrud Corvini (Ravn) i Øsby.
11. Se note 1.
12. *Personalthistorisk Tidsskrift* 1995:1, s. 40.
13. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 561. Gram og Nybøl godsers justits- og retsprotokol 1712-17, fol. 88.
14. H. P. Sørensen: *Træk af Gram sogns historie*, 1963, s. 102-4.
15. LAAa: Åstrup kirkebog 1727-63: 43 Aa3, s. 141.
16. LAAa: Fjelstrup præstearkiv 45 Ac 1, konfidentregister (altergangsgæster) 1716-28, fol. 44a. Den 6.10.1720 er mons. O. D. Lihme og Inger Hanses af Keldet sammen til alters for første gang. De bliver sikkert gift kort efter, for skærtorsdag (10.4.) året efter ses de atter til alters, nu som ægtepar (fol. 48b).
17. Se note 3.
18. Som note 15, s. 25.
19. LAAa: Klokkeringsregnskab i Marie kirkes regnskab, viede. Navneregister findes på læsesalen. Vielsen er indført i Åstrup kirkebog (som note 15), s. 117.
20. Som note 10, s. 413. Hun er sikkert, analog med sine to halvsøstre (se note 21), blevet kaldt ved faderens patronymikon (familie-navn) i dette tilfælde Christensen og ikke Tychosdatter (se også note 30).
21. Anna Sophie Klinge var første gang (1694) gift med farver Johan Bahnsen, Haderslev (død 1701). Deres to døtre Marie Magdalene (den 23.11.1718 i København gift med pastor Peter Top) og Dorothea Elisabeth (døbt 14.1.1700 og 25.11.1728 i Haderslev gift med Poul Top, farver og apoteker i Svendborg) nævnes i Åstrup kirkebog med slægtsnavnet Bahnsen. Det sidste bryllup har stået i »die Tante Anna Sophie Christensens Haus«. Hun er formodentlig en søster til Tycho Christensen, ellers er betegnelsen »Tante« misvisende. Det er næppe halvsøsteren Anna Sophie Christensen født 1710, der er tale om. Helt udelukkes, at det er »tanten« der bliver O. D. Lihmes tredje hustru, kan det ikke, da hendes data er ukendte. Pastor Johannes Monrad i Åstrup var svoger til Anna Sophie Klinge og brugte sin kirkebog nærmest som dagbog, idet han indførte alle familiebegivenheder, uanset hvor de var foregået.
22. Som note 6, s. 857. A. D. Günstman er 10.11.1730 blevet gift med Johanne Cathrine Chri-

- stensen, Tycho Christensens datter, ved huscopulation (som note 15, s. 62).
23. Som note 6, s. 860.
24. Jfr. Clausen (se note 3), s. 242, 248 og 256.
25. Thomas Otto Achelis: *Matrikel der schleswigschen Studenten 1517-1864*, 1966, bd. II, s. 334, nr. 6127.
26. K. Bang Mikkelsen: *Degne og skoleholdere i Fyns stift indtil 1814*, 1977, s. 63.
27. Th. O. Achelis: Sommersted Latinskole, dimittender, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 8. rk. 4. bd., 1925, s. 241, nr. 60 og Th. O. Achelis (som note 25), s. 328, nr. 6022.
28. Se note 27.
29. Se note 27.
30. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 197. Haderslev herreds tingprotokol 1728-31, s. 1109. Den 12.11.1731 køber Fr. Lihme og hustru Friderica Elisabeth 1 otting jord i Gl. Haderslev af Tycho Christensens enke samt mons. Andreas Daniel Güntzman og jomfru Anna Sophie Christensen. Jorden afhændes 28.6.1734 til mons. Johs. Fischer i Eisbøl, Gl. Haderslev sogn (som note 6), s. 651, 681 og 686.
31. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 455. Gram herred, bilag til skyld- og panteprotokol nr. 5651 (læg med blåt omslag mkr. »Bilag til gl. Protokol 1672«). Dokument dateret 14.5.1778 hvori sønnen Morten Fr. Lihme tilsyneladende afslutter skifte. Moderens fulde navn og andet ægteskab oplyses her, samt skiftekontrakten fra 1748 og gårdoverdragelsen 1754.
32. Th. O. Achelis: *Haderslev i gamle dage*, bd. II, 1929, s. 433 og Åstrup kirkebog (som note 15), s. 81. F. A. Heinrici dør på sin datters bryllupsdag og begravnes 25.10.1731 i Haderslev.
33. Se note 27.
34. Jfr. O. Fr. Arends (se note 1), bd. II, s. 28.
35. Se note 34.
36. Se note 27.
37. LAAa: Klokkeringsregnskab, døde. Se note 19.
38. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 402. Gram herreds skyld- og panteprotokol nr. 1, 1737-52, s. 875. Indførelsen er deleret (slettet) 10.10.1766.
39. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 413. Gram herreds bibog til skyld- og panteprotokol nr. 1, 1737-53, s. 649-51.
40. RA: I. C. W. og K. Hirsch: *Danske og norske officerer 1648-1814*, bd. II, s. 86.
41. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 388. Gram herreds tingbog 1752-57, fol. 87b.
42. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 414. Gram herreds bibog nr. 2, 1753-63, s. 75-77.
43. Som note 10, s. 421.
44. Som note 15, s. 6. Se også Haderslev herreds tingbog 1724-28, nr. 196, s. 768. Den 30.1.1728 foretages vurdering af Simon Gerdes gård i Øsby. Flere gældsfordringer mod boet i forbindelse med arven efter Gertrud Ravns nævnes.
45. Som note 6, s. 610. Den 10.5.1734 beder salig pastor Gerdes i Øsby søn Jens, der nu er i lære hos bager Lorentz Hansen Mørck i Højer, om at få sin fædrene arv udleveret. Han agter at betro den til sin stedfader Nis Bramsen i Højer.
46. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 202. Haderslev herreds tingbog 1748-53, fol. 310a. Den 2.8.1751 behandles skiftet efter Jep Jepsen Boldig i Løgumkloster, født i Stelvt, Øsby sogn. Simon Nicolaj Bramsen er en brorsøn, »hans fader Nis Bramsen boede i Høyer«.
47. Se note 14.
48. LAAa: Vissenbjerg sogn, Odense herred, kirkebog 1766-84, bd. 42, fol. 279b. Den 9.4.1767 begravnes som nr. 26 skoleholder Sr. Rasmus Friderichsen i Schalbjerg. Dette er måske Asmus Friederich Weining. Begravelsesregistreringen begynder 1766.
49. Som note 6, s. 86. Den 4.4.1735 behandles O. D. Lihmes skifte. Thomas Nissen i Fjelstrup, der skylder boet 15 rd., betaler 2 rd. til afdødes søster Woldburrig, »nu degn Jens Michelsen Rødding i Fjelstrups hustrue«. Se også Clausen (jfr. note 3), s. 299, gård nr. 9, en hel fæstegård.
50. Som note 10, s. 259. »1698 tirsdag d. 8 Martij secundæ nuptiæ (ægteskab) sororis (søster) meæ Rachel mit Daniel Wandel«. I Gl. Haderslev kirkebog (46 Aa2) er vielsen indført på side 58. Rachels første ægteskab er indgået i Haderslev 20.7.1690 (Som note 10, s. 139) med Søren Ravn af Klingbjerg (et kvarter i Haderslev). Han dør 23.12.1692 sst. og begravnes i 3.1.1693 i Åstrup (Som note 10, s. 167. »30 Aar, 23 uger, 7 dage gammel«. Også klokkeringsregnskab, døde, fra Marie kirke i Haderslev). Den 6.6.1693 døbes datteren Anna Maria i Åstrup kirke og pastor Monrad (morbroderen) står selv fadder til det faderløse barn (Som note 10, s. 174). Rachel indgår et tredje ægteskab 22.2.1718 med Johan Lindemann (1655-1725) i Haderslev (Som note 10, s. 560). Hun dør 22.7.1728 i Haderslev og begravnes 27.7. i Åstrup af sin brorsøn Jørgen Monrad (1684-1762) (Som note 15, s. 21. »Obiet (døde) amita (faster) mea Rachel Lindemanns Haderslebia, æt. (alder) 67«).

En sønderjysk billeddatabase

Af Kim Furdal

På Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa ligger Sønderjyllands største samling af billeder, lyd og film. Institutts leder Kim Furdal fortæller om instituttet, dets billedsamling og den billeddatabase, der er under opbygning.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Når man kommer til Landsarkivet for Sønderjylland ad det nye smukke indgangsparti, kan man i stedet for at gå til venstre til landsarkivets læsesal vælge at gå til højre om bag garderoben. Her møder den besøgende en låst dør med skiltet »Institut for Sønderjysk Lokalhistorie«. Man skal dog ikke tage fejl af det beskedne og lidt tilknappede ydre. Ringer man på døren, vil man hurtigt blive budt velkommen, og inden for døren finder man Sønderjyllands største samling af billeder, lyd og film. Gæster er hjerteligt velkomne, og personalet guider gerne de interesserede gennem instituttets samlinger af mere end 350.000 billeder, knap 1.200 lyd-bånd og godt 150 film foruden samlingerne af skolebøger, salmebøger, sangbøger og »andet traditionsstof«, som det hed i instituttets tidligere vedtægter.

De to ben

Historisk set har Institut for Sønderjysk Lokalhistorie to ben at stå på. Det ene ben er Historisk Samfund for Sønderjylland. Her var der op gennem 1950'erne en stigende erkendelse af, at ikke al historie sætter sig spor i form af papirarkivalier, og at de traditionelle kilder må suppleres af billeder og mundtlige beretninger. Historisk Samfund for Sønderjylland havde tidligere foretaget en mere spredt og lejlighedsvis indsamling af billeder og sønderjysk traditionsstof. Det var først og fremmest formanden for Historisk Samfund landsarkivar Peter Kr. Iversens fortjeneste, at der i 1960 for alvor blev sat gang i en mere systematisk indsamling af båndoptagne interviews, et arbejde der blev forestået af første-lærer Jens Kristensen og arkivar Hans H. Worsøe.

I de følgende år blev der bl.a. forhandlet med Kulturministeriet om

økonomisk støtte til en institution, der kunne stå for indsamlingsarbejdet. Selv om det ikke lykkedes at opnå en sådan støtte, blev der i 1962 oprettet en selvejende institution ved navn »Historiske Samlinger for Sønderjylland« til at varetage dette arbejde. Op gennem 1960'erne og 1970'erne blev der her udført et stort indsamlingsarbejde båret af hovedsagelig frivillig og ulønnet arbejdskraft. Midlerne til driften kom fra »Dansk Kultursamfund af 1910« og siden 1970 også fra Sønderjyllands amt. De lokalemæssige problemer blev løst, da Landsarkivet for Sønderjylland blev udbygget i 1974, og samlingerne fik til huse i stueetagen i landsarkivets gamle hovedbygning.

Det var fra starten et stærkt ønske at få tilknyttet en fast videnskabelig medarbejder, der dels kunne fungere som daglig leder af de historiske samlinger dels virke som konsulent for de mange lokalhistoriske arkiver og foreninger i Sønderjylland. I 1985 lykkedes det – takket være en forhøjelse af tilskuddet fra Sønderjyllands amt – at ansætte cand.mag. Henrik Fangel som instituttets første leder og lokalhistorisk konsulent for Sønderjylland. Da »Historiske Samlinger«s arbejdsområde blev markant udvidet ved denne ansættelse, valgte bestyrelsen på sit møde den 22. november 1985 at ændre navnet til Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Instituttets arbejdsopgaver var herefter følgende:

- at bestyre billed-, bånd- og filmsamlingen
- at være konsulent for de lokalhistoriske foreninger og arkiver samt
- at fungere som forskningsinstitution med forskning inden for sønderjysk historie.

Siden gennemførelsen af instituttets nye vedtæger i 1996 har instituttet endvidere indsamlet digitale kilder.

Instituttets andet ben er det indsamlingsarbejde, der udgik fra Aabenraa Byhistoriske Forening, som blev oprettet i 1959. Her var det ikke mindst arkitekt Karl A. Flade og kommunaldirektør J. Christensens for-tjeneste (støttet af landsarkivar Peter Kr. Iversen), at der i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne blev skabt en meget stor samling af Aabenraa-billeder, som blev anbragt på Aabenraa rådhus. Samlingen tilhørte Aabenraa kommune, men i 1963 blev den officielt overdraget til Aabenraa Byhistoriske Forening. På dette tidspunkt omfattede den godt 10.000 billeder. I de følgende år gav det anledning til problemer at få placeret den omfattende samling, som i en periode blev opbevaret på Aabenraa Museum. Problemet blev imidlertid løst, da Peter Kr. Iversen tilbød foreningen, at samlingen fra og med 1974 kunne placeres på Landsarkivet sammen med »Historiske Samlinger«. I starten var Aa-

Gennem to generationer var far og søn, Peter og Holger Clausen, Aabenraas anerkendte og meget søgte fotografer. Fotografvirksomheden blev startet af Peter Clausen, da han etablerede sit atelier i 1908 og efter sin død blev forretningen videreført af sønnen Holger Clausen frem til midten af 1970'erne. Her har Peter Clausen forevigt det forunderlige og urovækkende syn af den oversvømmede markedsplads med »Kreishaus« under oversvømmelsen af Aabenraa første nytårsdag 1905.

benraa Byhistoriske Forenings samling adskilt fra Historiske Samlinger og blev registreret særskilt, men med oprettelsen af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie indgik samlingerne fra Aabenraa Byhistoriske Forening som en integreret del af instituttets arkiv.

Sønderjyske billeder

Billedsamlingen rummer i 1999 ca. 350.000 fotografier, hvoraf skønmæssigt 2/3 vedrører Aabenraa by og kommune. Samlingerne er som så mange andre arkiver blevet til ved en blanding af passiv og aktiv indsamling, idet en stor del af positiverne er indkommet ved tilfældige afleveringer, mens en betydelig del af negativerne er fremkommet ved affotografering af private og offentlige samlinger. Samlingerne er systematisk opdelt i fire grupper:

1. *Den topografiske samling*, opdelt efter købstad, flække og sogn. Loka-

Schackenborgs godsinspektør fra 1902 til 1951, H.C. Davidsen, var en mand med mange talenter. Ved siden af sit arbejde var Davidsen et kunstnerisk multitalent, der virkede som tegner, arkitekt og forfatter ligesom han var en ypperlig fotograf. Her har han fotograferet godsets skovfoged Leopold Rojahn med en flot cykel.

liteter med større bymæssig bebyggelse er endvidere underopdelt efter gadenavne. I denne samling vil man have gode muligheder for at finde billeder, der illustrerer slægtens omgivende fysiske miljø og levevilkår. Man finder imidlertid også topografiske billeder i særsamlingerne (punkt 4 neden for) og i fotografarkiverne. Det gælder først og fremmest postkortfabrikant Carl C. Biehls (1872-1950) samling af ca. 5.000

glasnegativer og ca. 5.000 planfilm m.m., der dækker hele det nuværende Sønderjylland og et område syd for grænsen. Biehls arkiv er en fremragende kilde til den fysiske udvikling af ikke mindst de mindre stationsbyer fra ca. 1900 og frem til ca. 1930. Biehls samling suppleres af en række fotografsamlinger, der næsten udelukkende rummer topografiske motiver fra før 1920. Det gælder boghandler og fotograf Th. Møllers (1861-1941) samling fra Løgumkloster, lægen Theodor Voswinkels (død 1946) billeder fra Rømø og godsinspektør H. C. Davidsens (1876-1962) motiver fra Møgeltønder og omegn. Fra tiden efter genforeningen rummer boghandler og fotograf A. Martinsens samling billeder fra Højer og vestkysten, og fra østkysten finder man i fotograf W. Schützsacks (1870-1947) samling motiver fra Nordals, mens Augustenborg-egnen er dækket ind af Richard Reichs (død 1952) samling. Fra Aabenraa finder man i fotograferne Peter og Holger Clausens meget store samling motiver fra 1908 og frem til midten af 1980'erne. Generelt er det – desværre – sparsomt med billeder fra tiden efter anden verdenskrig. En undtagelse fra denne regel er dog Aabenraa kommune. Her er der gode muligheder for at følge byens fysiske forandring siden 1945 takket være en stor samling fra Aabenraa kommunes tekniske forvaltning (fra ca. 1948 og frem til begyndelsen af 1960'erne) og meget omfattende afleveringer fra *Jyske Tidendes* lokalredaktion i 1980'erne og 1990'erne. Endelig har Sønderjyllands amt deponeret amtets samling af luftfotos, der blev taget i forbindelse med udarbejdelsen af regionplanen i slutningen af 1970'erne. Her finder man systematiske optagelser af alle bebyggelser i Sønderjylland.

2. En omfattende *samling af portrætter og fotografier af enkeltpersoner*. Samlingens styrke er portrætter af kendte og mindre kendte sønderjyder inden for det nationale og politiske arbejde gennem de sidste 100 år. Knap så dækkende er samlingen af erhvervslivets repræsentanter, hvor man ofte må søge i fotografsamlingerne. Til portrætarkivet knytter sig den såkaldte *familiesamling*, dvs. personbilleder og gruppebilleder, der ikke kan indordnes efter personnavn, men hvor billederne er registreret efter navnet på den familie, der har afleveret billederne. Dette gælder bl.a. samlinger fra så fremtrædende personligheder som H. P. Hanssen, redaktør A. Svensson, redaktør og senere amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen og seminarielærer Claus Eskildsen. Det er dog især de gamle Aabenraa-slægter, der markerer sig i denne samling, hvor man hyppigt støder på slægter som Cornett, Fischer og Jacobsen. Disse samlinger når ofte langt tilbage i tiden. Et godt eksempel på dette er en række sognefogedportrætter, som stammer fra redaktør Frederik Fischer (1807-1871). Til denne gruppe hører også den meget omfattende bil-

ledsamling fra Schackenborg, som instituttet modtog via Landsarkivet for Sønderjylland i 1993. Schack-familien spillede omkring 1900 en væsentlig rolle i det dansk nationale arbejde på vestegnen, og man kan i samlingen bl.a. se en større samling af billeder fra tiden omkring Genforeningen. Schackenborg-billederne er endnu ikke registreret, men det vil ske inden for de kommende år, når der er tilvejebragt de nødvendige ressourcer til arbejdet.

Med den stigende slægtshistoriske interesse øges også interessen for billeder af slægtens medlemmer. Her kan Institut for Sønderjysk Lokalhistorie meget ofte kun yde en beskedent hjælp. Dels er det meget tilfældigt, hvad der er blevet afleveret af portrætfotos til instituttet (bortset fra de ovennævnte familiesamlinger), dels er der kun bevaret meget få fotografarkiver i Sønderjylland. En undtagelse er dog Aabenraa, hvor fotografierne Peter og Holger Clausen gennem to generationer har fotograferet aabenraa-borgere. Som indgang til de ca. 80.000 billeder findes

Her har en ukendt fotograf portrætteret en skrædder i Christiansfeld midt i hans arbejde en gang i 1920'erne. På væggen bag ham kan man foruden modeller, som kunderne kunne vælge imellem, se soldaterbilleder fra første verdenskrig og et mindeblad over en falden slægtning. Billedet kan findes i instituttets emneopdelte særsamling.

bestillingsprotokollerne bevaret. Endvidere har instituttet for et par år siden modtaget aabenraa-fotograf Chr. Petersens omfattende negativsamling med portrætter af personer fra Aabenraa og omegn. Ligesom for Clausen-samlingens vedkommende er bestillingsprotokollerne bevaret som indgang til samlingen.

3. *En sagligt opbygget samling.* Her finder man bl.a. den kronologiske samling af billeder fra de to verdenskrige, men der er også billeder af Genforeningen, møder og forsamlinger, samt af sønderjysk foreningsliv, håndværk, industri m.m.

4. *Særsamlingerne* bestående af billeder, der hører »naturligt« sammen ud fra bl.a. proveniensprincippet. Det gælder således den samling af ca. 300 amatørfotos fra Genforeningen, der blev indsamlet af Den sønderjyske Fond lige efter Genforeningen. Fra 1940'erne skal nævnes aabenraa-fotografen Th. Christesens (1883-1858) meget værdifulde motiver fra besættelsen og kapitulationen. Christesens billeder fra den 9. april er kendt af de fleste fra historiebøger. Det har dog længe undret instituttets medarbejdere, at han formåede at være på »pletten« så mange forskellige steder i Sønderjylland, men noget tyder på, at han må dele æren med en anden aabenraa-fotograf Th. Lawaetz. Det gælder i alt fald for Aabenraa bys vedkommende, hvor Th. Christesen fotograferede de danske soldaters forsvaropstillinger og de tyske soldaters indmarch i den sydlige del af byen, mens Th. Lawaetz fotograferede de tyske tropper i den nordlige del af byen. Derimod var Christesen ene om at dække kapitulationen. Ved denne lejlighed tog han et meget stort antal billeder af tyske soldater på vej mod syd og deres afvæbning i Kruså.

Billeddatabasen Picard

Der er mange ting, som edb ikke kan bruges til, men edb er næsten uovertruffen til lagring af meget store datamængder. Instituttet er derfor gået ind i udviklingen af en billeddatabase, der på samme tid kan gøre samlingerne lettere tilgængelige for brugerne og beskytte fotografierne mod det slid, der normalt følger af et øget brug. Resultatet er blevet billeddatabasen »Picard«, der blev taget i brug i september 1998. Picard kører på PC-plattform og er programmeret til styresystemerne Windows NT 4.0 og Windows 95/98. Til indscanning af billederne har instituttet købt to flatbedscannere, henholdsvis en Agfa Arcus II og en ScanMaker 5.0.

Arbejdet med edb-registreringen begynder med, at billederne fra en given samling scannes i størrelsen 10x15 cm med en opløsning på 600 dpi. Billederne lagres i TIFF-format og brændes herefter på en CD-rom. Her er der tale om et kompromis mellem bevaringshensyn, økonomi og

brugernes behov. Til fordel for den valgte løsning taler, at TIFF-formatet til dato er det mest sikre format til langtidsopbevaring af billeder, hvis man da ellers kan tale om langtidsopbevaring i edb-mæssig sammenhæng. Samtidig skulle hovedparten af de grafiske opgaver være tilgode-set med den valgte størrelse og opløsning. Når billederne er scannet og brændt på en CD-rom, bliver de efterfølgende registreret på Picard. Først bliver billedet hentet ind i databasen. Under denne proces skales billedet ned, hvorefter det lagres i JPG-format. Denne proces foregår automatisk, idet programmet tilbyder en forhåndsindstilling af kvaliteten og dermed størrelsen af billedet, som hentes ind i Picard. Hvis man ikke er tilfreds med indstillingen for det pågældende billede, kan kvaliteten om nødvendigt justeres op og ned. Herved bliver det muligt at registrere ca. 50.000 billeder på 2 GB – afhængig af den kvalitet, som man lagrer billederne i. Samtidig undgår instituttet problemer med ulovlig kopiering og brug af billederne, når Picard bliver tilgængelig på Internet, idet den valgte billedopløsning er tilstrækkelig til brug på en skærm og som fotokopi, men ikke til grafisk produktion. Når billedet er koblet til databasen, kan dokumentationen efterfølgende indtastes efter de principper for billedregistrering, som er opstillet af Sammenslutningen for Lokalarkiver (SLA) – med enkelte tilfælde, der skyldes det nye medie. Processen lyder måske kompliceret, men den har i praksis vist sig hurtig og smidig. Selvom Picard endnu ikke er færdigprogrammeret, er der medio maj 1999 indscannet og registreret ca. 2.000 billeder i databasen.

Med en samling på ca. 350.000 billeder er det fra starten givet, at det ikke vil være muligt at registrere samtlige billeder. Der må nødvendigvis foretages en prioritering af samlingerne, og her gør to hensyn sig gældende. Først og fremmest vil der blive lagt vægt på samlingernes bevaringsmæssige tilstand. Fotosamlinger, som er i en meget dårlig tilstand eller som generelt er meget følsomme over for fysisk slid og påvirkning af lys, vil blive prioriteret højest. Det er baggrunden for, at fotograf J.H. Dorrs samling af billeder fra Aabenraa i slutningen af 1870'erne og 1880'erne blev indscannet og registreret som den allerførste samling. For det andet vil efterspurgte samlinger blive prioriteret højt. Institutet har derfor påbegyndt en indscanning og registrering af postkortfotograf C. C. Biehls samling. Med udsigten til 60-året for besættelsen har instituttet endvidere iværksat en edb-registrering af billeder fra besættelsen, herunder ikke mindst Th. Christesens samling. Dermed håber instituttet at være på forkant med udviklingen, når undervisningsinstitutionerne, medierne, forlagene og andre interesserede henvender sig angående besættelsestidsbilleder i løbet af efteråret 1999.

Løgumkloster omkring første verdenskrig er godt skildret gennem fotograf Th. Møller. En af årets store tilbagevendende begivenheder i Løgumkloster siden middelalderen er Klostermærken. Indtil byjubilæet i 1973 foregik det traditionsrige Klostermærken på byens markedsplads og de tilstødende gader. På billedet er en gademusikant og en markedsøgler med en bjørn ved at underholde de forbipasserende en gang i 1920'erne.

Selv om instituttets samlinger generelt er godt registreret, er søgningen i dag kompliceret og kræver assistance fra en af instituttets medarbejdere – både til at vejlede og til at finde billederne frem fra magasinerne. Med edb-registreringen vil det imidlertid blive muligt for den besøgende at gå på billedjagt og »surfe« rundt i de sønderjyske billeder på egen hånd. Da registreringen af billederne foregår efter SLA's registreringsprincipper, vil de fleste, der har arbejdet med billedsøgning på de lokalhistoriske arkiver, men også nye brugere, meget hurtigt kunne finde rundt i Picard. Her er der flere søgemuligheder, idet man kan søge på personnavne, stednavne (overordnet på købstad, flække og sogn, underordnet på f.eks. gårdnavn eller gadenavn), emne efter bibliotekernes DK5-system, fotografnavne og tid – såvel tidsrum som dato. Registreringen vil således kunne dække de fleste besøgendes behov.

Søgningen foregår ved, at man først indtaster sin søgning, der f.eks. kan være et personnavn eller et gadenavn. Hvis man er i tvivl om stavemåden eller valgmulighederne, kan man vælge først at gå ind i en stik-

ordssøgning. Herefter vil der poppe en række såkaldte thumbnails – små billeder i diastørrelse – op på skærmen. Det er ikke hensigten, at brugeren skal tage stilling ud fra disse thumbnails, men de gør det muligt at foretage et første udvalg eller frasortering. Hvis man herefter klikker på en given thumbnail, kommer man videre ind i det pågældende billedes registreringsblad, hvor man kan finde dokumentationen for billedet og få fotografiet vist i skærmstørrelse. Med denne arbejdsgang undgår man at skulle hente hver eneste registrering frem på skærmen, hvorved søgningen bliver mere smidig og hurtig. Er der behov for det, kan brugerne undervejs printe registreringskortene ud med en kopi af billedet til evt. senere brug.

De edb-registrerede billeder kan i dag kun søges på instituttets eget netværk. Der arbejdes imidlertid på en Internetløsning, der inden for en overskuelig tid gerne skulle gøre Picard søgbar over Nettet, så adgangen til databasen ikke begrænses af tid og sted. Mens disse grænser således overskrides af edb-teknologien, må instituttets brugere i fremtiden indstille sig på, at det, efterhånden som edb-registreringen skrider frem, bliver sjældent at se de originale billeder. De vil af bevaringshensyn blive lagt i et hvilende arkiv, som normalt ikke er til rådighed for gæsterne. Til gengæld kan brugerne glæde sig over, at de sønderjyske billeder i fremtiden bliver søgbare og tilgængelige i et hidtil ukendt omfang.

Debat

Den eksistentielle forskerbiografi

*Den 4. september 1998 forsvarede Thomas Söderqvist på Roskilde Universitetscenter sin disputats *Hvilken kamp for at undslippe om den fremtrædende danske naturforsker Niels Kaj Jerne*. Bogen gav anledning til en omfattende diskussion om forholdet mellem individ og samfund, teoridannelse i naturvidenskaberne, forskningsetik, billedanvendelse i videnskabelige værker og mange andre spørgsmål. Ikke færre end otte opponenter deltog i forsvarshandlingen. Personalthistorisk Tidsskrifts redaktion finder, at diskussionen ved disputatsforsvaret indeholder mange væsentlige bidrag om den biografiske genre og har derfor valgt at publicere de fleste af opponenthindlæggene. Samtidig gengives en del af Thomas Söderqvists indledning ved forsvaret. Debatsektionen afsluttes med Söderqvists svar til kritikerne.*

Indledning

Af Thomas Söderqvist

Umiddelbart kan *Hvilken kamp for at undslippe* læses som et bidrag til videnskabernes nutidshistorie. Ved at følge en af de vigtigste immunologer i dette århundrede får man et kighul ind i det, som man har kaldt den immunbiologiske revolution – en revolution, som har haft ganske store konsekvenser, ikke bare for forståelsen af immunsystemet, men for de biomedicinske videnskaber i det hele taget og, i forlængelse heraf, for hele vores nutidshistorie. For til forskel fra besættelsen og andre regionale politiske begivenheder har de biomedicinske videnskabers udvikling i dette århundrede jo haft dybtgående og globale konsekvenser – tænk bare på opfindelsen af antibiotika.

Men det har faktisk ikke været mit primære formål at levere et biografisk kighul ind i et væsentligt nutidshistorisk begivenhedsforløb. Mit udgangspunkt var snarere metodologisk, idet jeg gennem længere tid har været misfornøjet med forskerbiografiens status og rolle indenfor videnskabshistorien.

For tredive år siden var de fleste videnskabshistorikere såkaldte 'inter-

nalister', dvs. de interesserede sig kun for videnskabelige teoriers og begrebers udvikling og til dels for institutionshistorie i snæver forstand. Igennem de sidste to årtier er videnskabshistorien, internationalt set, blevet mere og mere præget af en interesse for at forstå videnskaberne i deres politiske, sociale og kulturelle kontekst.

Denne kontekstuelle opblomstring har givet anledning til mange nyskabende analyser af videnskaberne i historien. Men biografien har haft trange kår i denne nye verdensorden. I og for sig er der – i kølvandet på biografens almene renæssance – blevet skrevet mange fremragende forskerbiografier i de sidste ti år, men disse biografier er typisk blevet skrevet indenfor rammerne af den dominerende sociokontekstuelle konjunktur. Et godt eksempel er Adrian Desmonds og Jim Moores store, velskrevne blockbuster *Darwin* (1991), en bog som konsekvent reducerer sin hovedperson til en brik i det politiske, sociale og kulturelle spil.

Jeg har villet bidrage til en anden dagsorden for forskerbiografien. Jeg har naturligvis ikke kunnet acceptere det traditionelle billede af forskeren som et geni, en helt som uegennyttigt producerer viden for menneskeheden, og som stort set får sine idéer isoleret fra den verden han lever i. Dette er et u-kontekstuel syn på forskning, som desværre stadigvæk er meget udbredt, dog måske mere blandt videnskabsjournalister end blandt de historiske aktører (dvs. forskerne) selv. Men jeg har heller ikke kunnet acceptere det billede af forskning, som Desmond og Moore præsenterer i *Darwin*. Den ydre (sociale, politiske og kulturelle) kontekst er ikke den eneste. Forskerlivet har også en indre kontekst.

Selv om det lyder paradoksalt, så har de fleste forskerbiografer gennem de sidste par årtier – med nogle få undtagelser, som jeg nævner i introduktionskapitlet – tøvet med at fremhæve den indre, personlige dimension i videnskaben. Der er to grunde til dette. Dels er forskerbiografer, ligesom videnskabshistorikere og de fleste andre historikere, af tradition præget af berøringsangst overfor de mere private og emotionelle sider af forskerlivet. Og dels har det været ekstra slemt indenfor videnskabshistorien, fordi videnskaben, ifølge den overleverede mytologi, opfattes som en i grunden upersonlig aktivitet.

Den anden årsag til, at forskerbiografer ikke så tit prøver at forankre forståelsen af videnskaben i den personlige kontekst, er at man mangler det fornødne kildemateriale. Det er her Niels K. Jerne og hans arkiv kommer ind i billedet. Der ligger et særdeles righoldigt arkivmateriale til grund for denne bog – først og fremmest i form af skriftlige dokumenter af enhver slags, men også i form af en lang række interviews med Jerne, og med en række af hans venner og kollegaer. Jerne-samlingen i Det Kongelige Bibliotek er ikke bare en usædvanligt stor viden-

Niels Kaj Jerne modtog Nobelprisen i 1984. Han havde dronning Silvia til bords ved Nobelmiddagen. (Disputatsen, s. 639).

skabshistorisk privatsamling, den er også unik, internationalt set, fordi den indholder *både* store mængder af videnskabelige optegnelser og forsøgsprotokoller som tillader en detaljeret rekonstruktion af Jernes videnskabelige praksis i laboratoriet, og en meget rig samling af breve, dagbøger, private optegnelser osv, som gør det muligt at få indblik i hans livserfaring og hans selvforståelse.

Nogle vil måske mene, at det er problematisk, etisk set, at gå så dybt ind i hans private liv, som jeg har gjort. Hertil kan jeg sige følgende: For det første ville det være uforsvarligt af mig som forsker systematisk at undlade at benytte mig af nogle typer af kilder, fordi de kan virke stødende på nogle læsere (Jerne selv havde jo ingen problemer hermed). For det andet har beskrivelsen af hans private, og til dels intime, liv et klart formål, nemlig at belyse forholdet mellem liv og værk.

Jeg har valgt at behandle forholdet mellem liv og værk på to forskellige måder i denne bog – og herigennem ligger der faktisk to forskellige formål med arbejdet gemt i teksten.

Det ene formål er forholdsvis traditionelt i den biografiske tradition: jeg har læst Jernes videnskabelige arbejder med henblik på at se, om der findes en gennemgående tematik i dem, og derefter har jeg prøvet at forklare denne tematik med henvisning til hans livserfaring og selvforståelse. Dette formål med bogen findes især udviklet i kapitlet »Mellem-spil«, hvor jeg viser, at Jernes selektionsteori for antistofdannelsen ikke kun kan forklares med henvisning til rationel tænkning og eksperimentelle resultater, men også med henvisning til det darwinistiske miljø, han færdedes i, samt til hans personlige livserfaring og selvforståelse. Det betyder ikke, at den videnskabelige tradition, forsøgsresultaterne og den kulturelle kontekst var uden betydning. Men den personlige dimension var lige præcis, hvad der skulle til for at få brikkerne til at falde på plads for ham.

At forklare Jernes selektions- og netværksteorier med henvisning til hans livserfaring og selvforståelse er dog kun én side (og faktisk kun en underordnet side) ved dette arbejde. Forskerbiografer er ikke bare støt-tepædagoger til videnskabshistorikere og videnskabsteoretikere. Biografien er, vil jeg hævde med henvisning til den antikke tradition, primært en genre, hvis formål er at rekonstruere et menneskeliv i al dets mangfoldighed – og tillige en fortælling, som vi kan sammenligne os med og lære af, på godt og ondt. Det er en ambition, som biografien deler med den klassiske moralfilosofi.

Hovedformålet med dette arbejde har således været at rekonstruere forholdet mellem Jernes liv og hans værk som et samlet eksistentielt projekt. Det handler ikke primært om at bruge livet til at forklare værket, men at læse det videnskabelige værk som en integreret del af den samlede livsfortælling.

Resultatet af denne rekonstruktion af Jernes eksistentielle projekt er blevet en tyk bog, 756 sider. Nogle kan mene at den er for tyk; jeg har stedse tænkt på hertugen af Gloucester, William Henrys, reaktion, da han modtog andet bind af Edward Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire* i sommeren 1781: »Another damned, thick, square, book! Always scribble, scribble, scribble! Eh! Mr. Gibbon?«. Som alle biografer har jeg kæmpet med at skære omfanget ned. Min ambition har været, at hver side, hver linie og hvert ord skulle bidrage til at uddybe forståelsen af, at det videnskabelige arbejde er en integreret del af forskerens liv i dets helhed.

Udfra samme ambition har jeg også forsøgt at reducere gentagelser af

mine egne tidligere publicerede arbejder om emnet, til et minimum. Som den opmærksomme læser kan se, henviser jeg i introduktionskapitlet til en lang række artikler, som jeg har skrevet i andre sammenhænge; det gælder f.eks. en artikel om oralhistorisk metodik, et par artikler om forskerbiografiens rolle i videnskabshistorien, og en række artikler om immunologiens nutidshistorie.

Eftersom jeg henviser til disse artikler i fodnoterne, indgår de selvfølgelig også i den fremlagte afhandling. Men de er ikke formelt indleveret til forsvar, og jeg har heller ikke forsøgt at presse dem ind i bogen, for så ville den være blevet endnu tykkere.

Biografen og den biograferede

Af Johnny Kondrup

Ærede rektor, ærede doktorer og professorer, mine damer og herrer. Ærede præses, som jeg plejer at kalde Thomas og du.¹

Den afhandling, vi er samlet for at diskutere, indbyder til analyser på mange niveauer, også ud over de naturvidenskabelige og videnskabshistoriske, som de officielle opponenter har bedre forstand på end jeg, der er litteraturforsker. Det første niveau, der byder sig til, er billedanalytisk: Afhandlingens omslag er prydet af et maleri, forestillende hovedpersonen fordybet i en bog under læselampen; det udsender et klart signal om, at vi står over for en Faust-historie. Det er i øvrigt en tolkning, som bekræftes inde i teksten (s. 35). Slår man om på bagflappen, ser man da også det modsvarende billede af Fausts følgesvend, Mefistofeles, svøbt i dæmonisk halvskygge og med et syrligt-vidende smil om munden. Jeg skal dog af flere årsager ikke gå videre ad dette spor. I stedet vil jeg se på afhandlingen i relation til den genre, forfatteren har valgt: biografien. Hvad er det for en variant af biografien, man har at gøre med, og hvordan fylder den genrens rammer ud?

En vellykket hybrid

Forfatteren gør i sin indledning opmærksom på, at værket er en eksistentiel forskerbiografi, dvs. en biografi, der koncentrerer sig om at belyse, hvordan hovedpersonen udviklede sin identitet, hvilke valg der gjorde ham til den forsker, han blev, og hvilke omkostninger det havde for ham selv og andre. Ambitionen er, i modsætning til den intellektuelle biografi, at forstå hovedpersonen og hans videnskab som et samlet livsprojekt.

Selvkarakteristikken er rigtig; men det er værd at bemærke, at værkets placering i den eksistentielle ende af genrespektret ikke medfører en teknik, som ellers gerne kendetegner den eksistentielle biografi. Normalt er en eksistentiel biografi også præget af en stram og selvbevidst komposition. Normalt har biografen smeltet sit dokumentariske materiale ned til en masse, hvoraf han suverænt udvælger og fremstiller det væsentlige, en masse, hvoraf han former sin person og dennes livsforløb. Det sker gerne i udvalgte nøglesituationer, der gestalttes som dramatiske optrin, eller forløbet bygges op omkring udvalgte, stærkt belyste

detaljer, der løber fuld af symbolsk betydning og bliver til ledemotiver i fremstillingen. Den eksistentielle biografi appellerer til en teknik, som den amerikanske forsker Leon Edel har kaldt »novelistic« (romanagtig)² – velsagtens fordi den eksistentielle biografi selv beror på en sans for det væsentlige, for nøgle- og valgsituationer, for rytme og form. Den eksistentielle biografi beror på en evne til at anskue livsløbet som et værk, skabt af hovedpersonens egne valg. Som eksempler kan man nævne Lytton Stracheys biografier, først og fremmest i *Eminent Victorians*.

Men sådan er det ikke hos Thomas Söderqvist, hvis teknik snarere befinder sig i den modsatte ende af genrespektret, den som Leon Edel har betegnet med ordene »documentary-chronicle«.³ Det er den biografi, der giver en bred, kronologisk gennemgang af hovedpersonens liv, uden dramatiske brud i tidsfølgen, uden påfaldende overspringelser, men sindigt fra vugge til grav og med god plads til alle omstændigheder. Det er ydermere en biografi, der holder sig tæt til sit dokumentariske materiale og som gerne flytter det med ind i selve fremstillingen i form af hyppige citater fra hovedpersonens breve, dagbøger m.v.

Normalt udmærker den dokumentarisk-kronikeagtige biografi sig ikke ved megen sans for personlighedens udvikling eller for de eksistentielle valgsituationer i hovedpersonens liv. Men Söderqvist har altså her podet en eksistentiel interesse på en dokumentarisk teknik – eller omvendt – og dermed frembragt en hybrid.

Jeg skal ikke opholde mig ved årsagerne til hybridens fremkomst. Der er næppe nogen tvivl om, at den videnskabelige institution, i særdeleshed disputatsinstitutionen, spiller en væsentlig rolle. Vigtigere er det, at hybridens forekomst vellykket. Söderqvists biografi fungerer godt i forhold til sit emne. Når man når frem til det centrale afsnit »Mellemspil«, virker konklusionen overbevisende: at selektionsteorien for antistofdannelse er et udtryk for Niels Jernes personlighed, for hvad biografen kalder hans »emotionelle a priori«. Trådene i den livshistoriske beretning, som har ført frem til mellemspillet, knyttes i denne konklusion så præcist og samtidig så usøgt, at man føler sig tilfredsstillet; man siger: Ja, sådan må det være. Hele vejen er man blevet forsynet med en dokumentation, der virker tilstrækkelig, ledsaget af en tilsyneladende sober diskussion af materialets værdi.

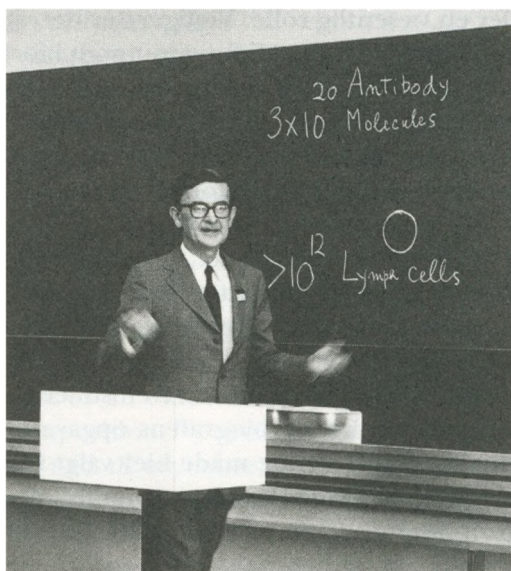
En eksistentiel biografi bliver uundgåeligt moralsk. Den fremstiller en skæbne, som blev til igennem en række valg, og biografens opgave er bl.a. at gøre klart, hvilke muligheder der på denne måde blev valgt fra, hvilke omkostninger de trufne afgørelser havde. Det er en moralsk opgave, og den foreliggende biografi løser opgaven på udmærket vis. I alt væsentligt lykkes det også for biografen at være moralsk uden at forfalde

til moralisme. Kun i de sidste linier af det sidste kapitel kammer han efter min opfattelse over. Jeg citerer: »Måske det var denne optagethed af sit eget selv og sin egen skaben, der gjorde Niels Kaj Jerne ude af stand til at vise kærlig omsorgsfuldhed. Han blev flere gange forelsket, nogle gange på grænsen til besættelse. Men han nåede aldrig frem til den indsig, at den evige længsel alene kunne brydes, hvis han overgav sig selv i kærlighed til en anden«. (s. 649). Dette var ikke nødvendigt; det virker som en unødigt indsnævring af perspektivet.

Den manglende dialog

Efter disse indledende bemærkninger vil jeg samle min opposition i to spørgsmål, der begge har at gøre med forholdet mellem biografen og den biograferede. Alt efter tilbøjelighed kan man vælge at betegne spørgsmålene som enten tekniske eller eksistentielle.

Noget af det, som for en biografi-teoretiker er mest interessant ved bogen, er den indledende beretning om, hvordan den blev til, og hvilke stadier den gennemløb på sin vej til det, den er i dag. Desværre er det en meget kortfattet redegørelse. Men her fremgår det bl.a., at bogen på et af sine forstadier var tænkt som et dobbeltværk med venstresider, hvor Niels Kaj Jerne skulle skrive sin selvbiografi, og højresider, hvor Söderqvist skulle skildre de samme hændelser biografisk (s. 23). Sådan blev det ikke, men resterne af denne spændende idé kan i det færdige værk studeres som en række bidder af selvbiografisk art, markeret med kursiv

Jerne taler om sit yndlingstema – forholdet mellem immunsystemets grundlæggende komponenter antistofmolekyler og lymfocytter – ved indvielsen af Basel Institut für Immunologie i juni 1971. (Disputatsen, s. 619).

(bortset fra et enkelt tilfælde s. 149, hvor kursiven mangler). Det er den aldrende Jernes stemme, optaget under samtaler med biografen eller hentet fra breve til biografen, i årene fra 1986 til Jernes død i 1994. Söderqvist siger i indledningen, at han har måttet omgås denne selvbiografiske stemme med stor forsigtighed, og at den i biografien »skiftevis supplerer, skiftevis modsiger« hans, forfatterens, egen stemme (s. 24).

Spørgsmålet er imidlertid, om det potentiale for modsigelse, for dialog mellem biograf og biograferet, som ligger i denne flerstemmighed, reelt udnyttes. Jeg mener det ikke. Mit indtryk er, at den biograferedes stemme i alt væsentligt følger sig (eller føljes) uproblematisk til biografens, at den bruges som en bekræftelse, som et ekstra søm i den opbyggede konstruktion (med hvilket ord jeg ikke mener noget odiøst).

I mit eksemplar af bogen har jeg afmærket en række steder, hvor det forholder sig sådan – i alt en snes stykker. Hensynet både til tiden og til auditoriets tålmodighed forhindrer mig i at opregne dem alle, så i stedet vil jeg gå den modsatte vej og fremhæve de ganske få punkter, hvor de to stemmer ikke uden videre harmonerer. Af dem er der fire i alt. Meningen med denne omgående manøvre er altså at opsøge de stærkeste divergenser for at vise, at selv dér findes ikke megen dialog.

Det første eksempel har jeg fundet i kapitel 2, hvor det drejer sig om undervisningen i den højere borgerskole i Rotterdam. Først holdes den unge Jernes overvejende negative indtryk af undervisningen op som modsætning til den ældre Jernes erindringer, der var overvejende positive. Der gives et par eksempler på den retrospektive høje vurdering af lærerne i kemi og matematik; men så fortsætter biografen (s. 67): »De samtidige optegnelser tyder på, at Niels Kaj ikke var særlig glad for geometri, men at han til gengæld klarede sig fint i algebra og differentialregning: *'det var vidunderligt'*. Mere end nogen anden respekterede han læreren i hollandsk sprog og litteratur, fordi han *'underviste i poesi eller læste poesi for os og prøvede at lære os at værdsætte poesien'*. Læreren satte på sin side pris på Jernes første litterære forsøg«. Osv.

Sætningen »det var vidunderligt« er kursiveret, og ligeså er sætningsemnet »underviste i poesi eller læste poesi for os og prøvede at lære os at værdsætte poesien«. Man kan høre det på det personlige pronomen »os«, men i øvrigt ikke. De retrospektive vurderinger, der stammer fra samtaler med Jerne i hhv. 1986 og 1988, følger sig efter deres indhold ubesværet ind i biografens beretning. De to potentielt modsigende perspektiver, det selvbiografiske og det biografiske, bringes efter en kort divergens atter til at konvergere, og beretningen går videre. Den underliggende konflikt bruges ikke til noget, men glattes ud. Måske er den heller ikke væsentlig; det er umuligt at sige, når man ikke har været i biografens sted.

Det andet eksempel findes i kapitel 12. Her viser biografen, hvordan Jernes bekendtskab med Cobra-malerne omkring 1940 fik indflydelse på hans metodiske holdning; bl.a. lærte de ham at »stille tingene på hovedet« (s. 231). Som dokumentation bringes en udtalelse af Jerne selv i et bladinterview fra 1985. Imidlertid bemærkes det i en fodnote på s. 239, at Jerne over for biografen selv har udtalt sig modsat: »*min forbindelse med kunstnere, før og efter krigen, var fuldstændig irrelevant for den måde, hvorpå jeg håndterede immunologiske problemer.*« Denne udtalelse stammer fra et brev til biografen i 1987, og den er kursiveret, hvorimod den foregående, fra bladinterviewet, optræder med ordinær typografi. De to divergerende udtalelser adskilles dog kun af to år, de er i virkeligheden begge retrospektive; så man kan få den tanke, at modsigelsen måske har at gøre med de respektive spørgere. Er den sidste udtalelse tegn på en modstand hos Jerne mod den biografiske situation, måske et forsøg på at holde biografen fra livet eller evt. på at tvinge ham dybere ned i problemstillingen? Jeg ved det ikke, men det afgørende er, at divergensen ikke drøftes af forfatteren. Den er gemt hen i en fodnote, hvorefter biografen går videre med sin udredning af, hvad omgangen med kunstnerne betød for Jerne.

De to sidste eksempler, jeg har fundet, kan afhandles under ét, fordi de så at sige er spejlvendte. I kapitel 25 beskrives Jernes videre arbejde med selektionsteorien for antistofdannelse under et ophold i Californien i 1954-55. I note 61 (s. 512) citeres Jerne for en retrospektiv udtalelse om, at idéen om »selv« versus »ikke-selv« indgik i den tankegang, der lå bag selektionsteorien. Udtalelsen er fra 1988. Biografen fortsætter dog med at sige, at der i det dokumentariske materiale ikke er belæg for påstanden, som nok er Jernes efterrationalisering. Så vidt, så godt.

Men senere, i kapitel 30, hvor det handler om Jernes tid ved Paul Ehrlich-instituttet i Frankfurt 1966-68, ser man det modsatte: Her citeres først et dokument fra 1968, hvor Jerne til en kollega forklarer, at han forlader instituttet, fordi standardiseringsarbejdet optager for meget tid. Biografen fortsætter (s. 608): »Måske dette var en efterrationalisering. I hvert fald husker han om Paul Ehrlich-instituttet, at *'det var en fiasko, det var et gammelt institut, og folk duede ikke til noget som helst'*«. Den sidste snes ord er kursiveret, de stammer fra en samtale mellem Jerne og hans biograf i 1986. Her er det altså dokumentet, tæt på begivenhederne selv, der vurderes som en efterrationalisering, mens den retrospektive udtalelse tages for gode varer. Tidligere, i eksemplet med Californien, var det den retrospektive udtalelse, der dømtes som en efterrationalisering, fordi den ikke havde noget modsvar blandt doku-

menterne. Jeg skal ikke være den, der siger, at biografen har uret i noget af tilfældene. Men taget tilsammen kunne de antyde, at Jernes retrospektive, selvbiografiske udtalelser tillægges den værdi, som biografen ønsker at tillægge dem. De bliver aldrig en virkelig udfordring for ham; eller anderledes talt: Hovedpersonen bliver aldrig en fuldgyldig dialogpartner.

Det biografiske tilknytningspunkt

Det andet spørgsmål jeg vil stille, har som sagt også at gøre med forholdet mellem biograf og biograferet, men på en anden led. Der skal ikke herske tvivl om, at Söderqvist hører til de meget bevidste biografer. Han kender den genretadition, han skriver ind i, og de virkemidler, han har til rådighed; han ved, hvad han vil og ikke vil. Ydermere er han bevidst om, at biografens forhold til den biograferede altid involverer personlige følelser, og han citerer en udtalelse om, at en biografi altid rummer et element af selvbiografi. I forlængelse heraf oplyser han, at hans eget forhold til Jerne har gennemløbet en udvikling fra intellektuel beundring, blandet med ængstelse for, at Jerne ville afbryde samarbejdet, til en vis distance. Det redegøres der for i indledningen (s. 25). Men netop derfor er det påfaldende, at et bestemt spørgsmål ikke stilles. Biografen spørger ikke sig selv – eller fortæller i hvert fald ikke læseren – hvad der er udgangspunktet for biografien. Hvor er det biografiske tilknytningspunkt eller »fikseringspunktet«, for nu at tale freudiansk. Jeg sigter til Freuds berømte studie over en barndomserindring af Leonardo da Vinci (fra 1910), hvor han gør opmærksom på, at biografer er fikserede til deres genstande på en ganske særlig måde.⁴ Söderqvist ved formentlig bedre end nogen anden, at der skal en særlig tilknytning til for at bruge ti år af sit liv på at skrive en biografi om et andet menneske. Og mit spørgsmål er: Hvorfor har han ikke medreflekteret det i sin bog? Hvis han hertil vil svare, at punktet ligger i den førnævnte intellektuelle beundring, må jeg indvende, at det dels er en meget abstrakt bestemmelse; dels at den kun lige er nævnt, men overhovedet ikke beskrevet eller problematiseret i fremstillingen.

Jeg stiller ikke dette spørgsmål, fordi jeg gerne vil have selvbekendelser på bordet, men fordi det jo også gælder, at den personlige interesse (i ordets dybeste forstand) glider i ét med selve projektet. Interessen er både projektets lidenskab og dets misvisning. Det ved Thomas Söderqvist godt. Af en biograf med hans grad af metodisk bevidsthed ville man derfor have ventet en mere præcis stillingtagen til det emne.

Med disse bemærkninger og disse spørgsmål vil jeg ønske hjertelig tillykke med graden.

Noter:

1. Det følgende er identisk med min mundtlige opposition den 4. september 1998, bortset fra at 2. persons tiltale er ændret til 3. persons omtale.
2. Edel: *Literary Biography*, 2. udg., Bloomington & London 1973, s. 125 og 131-133.
3. Sst., s. 125-127.
4. Freud: *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*, på dansk ved Georg Rona: *Leonardo – en barndomserindring hos Leonardo da Vinci*, København 1990, s. 78.

Billeder, kilder og gode idéer

Af Søren Kjørup

Indledningsvis vil jeg gerne gøre det klart at jeg opfatter Thomas Söderqvists afhandling om Niels Kaj Jerne som et aldeles fremragende stykke akademisk arbejde. Den vurdering er der imidlertid ikke plads til at uddybe her, for jeg har mere lyst til at benytte lejligheden til at invitere Thomas Söderqvist til at kommentere tre emner fra min opposition: 1) billedet som kilde, 2) kildeværdien af samtidige optegnelser over for senere udtalelser, og 3) spillet mellem det rationelle og det irrationelle når man skal prøve at forklare den inspirerede, nyskabende videnskabelige indsigt.

Billedet som kilde

Side 22-25 (alle mine sidehenvisninger er til afhandlingen) drøfter Thomas Söderqvist sine forskellige kildetyper: Jernes samtidige optegnelser af forskelligste art, Jernes selvbiografiske notater, brevene, samtalerne med Jerne, interviews med mennesker der har haft nærmere eller fjernere berøring med Jerne osv. Altsammen er det kilder i skriftligt eller mundtligt sprog – og vi læser intet om billeder hverken som kilde eller illustration, fx om de 42 fotografier som gengives i bogen, de fleste af Jerne, men enkelte med andre motiver. Det skyldes formodentlig at Thomas Söderqvist ikke har brugt denne kildegruppe og alle de andre billeder han vel har haft adgang til – eller rettere: at han ikke har brugt dem bevidst. Hans »billede« både af personer han ikke selv har mødt, og af personer han har mødt mange år efter deres ungdomsoplevelser med Jerne (eller af den unge Jerne selv, for den sags skyld), kan næppe have undgået at tage farve af de fotografier Söderqvist har set.¹

Men ét er at Thomas Söderqvist tilsyneladende ikke har gjort sig klart hvilken rolle billeder har spillet i hans arbejde og spiller i hans bog. Noget andet, og meget mere ærgerligt, er at han altså ikke har udnyttet muligheden for bevidst at trække billederne ind i kildegrundlaget på linje med alle ordene. Jeg skal prøve at vise hvordan en udnyttelse af billeder som kilde kunne have uddybet nogle af hans betragtninger.

Thomas Söderqvist er af gode grunde optaget af forholdet mellem ægtefællerne Niels Kaj (»Taj«) og Ilse (»Tjek«) Jerne. Hvad angår Niels

Tjeks portræt af petroleumlampen og den læsende ægtefælle. (Disputatsens omslagsbillede).

Kajs opfattelse af forholdet og af sin kone, har Söderqvist et ganske godt kildegrundlag. Söderqvist kan fx vise at Jerne var angst for at komme i skyggen af Tjek efterhånden som hun gjorde kunstnerisk succes; han ville nødtigt reduceres til hvad hun i et brev kom til at kalde ham: »Tjek's Mand – Manden af den raffinerede Tjek« (side 196). Bortset fra sådanne enkelte glimt er imidlertid det tekstlige grundlag for forståelsen af Tjeks opfattelse af sin mand betydeligt svagere. Men Tjek har jo på en helt anden måde vist sit syn på ægtemanden, nemlig i de billeder hun har lavet af ham.

To af dem er gengivet i bogen, nemlig på forsiden et maleri fra 1940 og på side 217 et ekslibris, tilsyneladende fra samme periode. Til maleriet citerer Söderqvist på flappen fra en af Jernes dagbogsoptegnelser (22. oktober 1940): »Tjek malede om Eftermiddagen ... Petroleums-lampe med Taj der læser i bog.« Söderqvist kommenterer hverken maleriet eller citatet, og selvfølgelig er ingen af delene lette at tolke. Som den fremstår her, kan den løsrevne bemærkning både være skrevet med godmodig selvironi og været udtryk for såret selvfølelse, men nogen helt naturlig læsning af maleriet er det ikke at personen blot er staffage til lampen – eller for den sags skyld at mand og bog hører tættest sammen. Malerisk set er her nok tre lige vægtige elementer: lampe, bog og læser.

Det mest slående i maleriet nævner Jerne imidlertid ikke i det lille dagbogscitat, nemlig måden hvorpå manden på billedet dækker for sine øjne eller næsten for hele sit ansigt. Han skjuler sig for det stærke lys (som man ikke behøver tolke som udgående fra Tjek, selv om lampen har en slags kvindelige former). Hvis man vover at tage maleriet som udtryk i en eller anden grad for Tjeks blik på sin ægtemand, viser hun ham som en det er vanskeligt at nå ind til (og som er optaget af sin bog).

Tjeks ekslibris af Jerne. (Disputatsen, s. 217).

Også på ekslibrisset finder man naturligt nok en bog, endda af betragtelige dimensioner, ikke mindst i forhold til den spinkle unge mand der denne gang ikke skjuler sit blik med hånden, men måske alligevel bag brillerne. Vældig slående i den forbindelse er ligheden med et fotografi side 68, hvor man også ser en spinkel ung, allerede bebrillet Niels Kaj, faktisk kun 15 år gammel! (Pudsigt nok forsyner billedteksten den unge mand med den bog han ikke har på fotografiet: »Familiens lille bogorm ...«). Tjek var et år ældre end Niels Kaj, og Thomas Söderqvist fortæller at også denne aldersforskel, og måske en forskel i modenhed eller liverfaring, hørte til ægtemandens bekymringer. Det lille ekslibris kunne tyde på at Tjek ikke helt så sin lægestuderende ægtefælle (på næsten 40!) som en moden mand.

Samtidige optegnelser og senere udtalelser som kilde

»Erindringer om tidligere begivenheder er notorisk upålidelige, de forandres hele tiden, de nedbrydes og rekonstrueres,« skriver Thomas Söderqvist side 23. Og straks efter fortsætter han »I konsekvens heraf har jeg været uhyre forsigtig med at anvende interviewmaterialet som kilde til faktiske forhold.«

På den baggrund skulle man vel vente at hvor en samtidig (eller

Den »lille bogorm«. Den 15-årige Niels Kaj var i 1927 redaktør for skolebladet *Libanon*. (Disputatsen, s. 68).

næsten samtidig) optegnelse og en senere interviewoplysning strider mod hinanden, vil Söderqvist følge optegnelsen. Man forbløffes derfor når en stikprøve viser det modsatte mønster, endda uden nærmere diskussion af de to kilders respektive troværdighed.

Det drejer sig om biografiens tragiske højdepunkt, Tjeks selvmord natten mellem den 29. og 30. oktober 1945. På side 307 læser man som indledende sætning til kapitel 16: »Tidligt om morgenen den tredivte oktober ringede Niels til en af Tjeks veninder, der var billedhugger, og bad hende følge med ud i kapellet for at modellere en dødsmaske. De følgende dage gik han rundt og besøgte Tjeks nærmeste venner ...«

En note fortæller at oplysningen i første sætning stammer fra en samtale med Tove Olafsson den 22. september 1988. Og man kan vel dårligt forstå dette anderledes end at Tove Olafsson var den pågældende veninde, og at hun faktisk var med i kapellet den formiddag og lavede masken.

Ved jule- og nytårstid 1945 satte Jerne sig til at nedskrive hvad han havde foretaget sig i dagene omkring selvmordet et par måneder tidligere, altså i en slags retrospektiv dagbog.² Her kan man læse i en optegnelse fra 29. december: »On. 31: Hos Tove Olafson, med hende til Akademiet for at finde en Gipser der kunde tage en Dødsmaske. Med Tove til Gipseren Ferdinandsen. Senere til Retsmedicinsk Institut igen, fik lov til at se Tjek en sidste gang og til at få lavet en Dødsmaske ved Middagstid. »

Optegnelsen fortsætter med at bekræfte at Jerne i månedsskiftet oktober-november opsøgte Tjeks (og sin egen) omgangskreds. Men som man ser, starter den med en anden historie om dødsmasken end den Söderqvist fortæller. En detalje, kan man sige (på samme måde som den lille uenighed om stavemåden af venindens efternavn), men langt fra nogen ligegyldig detalje i portrættet af Niels Kaj Jerne.

Den historie Thomas Söderqvist fortæller, handler om en mand hvis næsten første tanke ved hustruens død er at der må laves en dødsmaske – og at hendes veninde kan gøre det. Og Söderqvist sætter streg under denne meddelelse ved at skubbe den op som første sætning i første kapitel efter at det foregående praktisk talt er sluttet med at den ældste søn er vågnet ved gaslugt om natten og har fundet sin mor livløs ved ovenen. Den historie Jerne selv fortæller (med start før mit citat), handler om at der går en dag med praktiske ting, vandren omkring i byen, opsøgning af venner, og næste dag får han så en veninde til at hjælpe sig med at finde en der kan lave en dødsmaske.

Jeg siger ikke at Thomas Söderqvists fortælling ikke er den rette, altså at det er forkert i dette tilfælde at stole mere på en venindes 43 år gamle erindringer end på ægtemandens to måneder gamle optegnelser

(med præcise detaljer som navnet på den der lavede masken). Men jeg savner en diskussion, specielt i forhold til indledningens principielle overvejelser over forskellige kilders troværdighed.

Idéen til selektionsteorien

Midt i afhandlingen står et kapitel med titlen »Selektionsteorien som ophavsmandens selvbekendelse«, en titel som forklares af kapitlets epigraf, et Nietzsche-citat om at »enhver stor filosofi« er ophavsmandens »selvbekendelse«. I stedet for nummer har kapitlet betegnelsen »Mellemstil«, noget misvisende må man sige, for dette er langt fra et lille intermezzo, men slet og ret hele afhandlingens kerne. Det er her Thomas Söderqvist fører afhandlingens to linjer sammen, den personlige og den videnskabelige, og det er her han på en måde skaffer sig et alibi for sin til tider meget nærgående skildring af mennesket Jerne (og gennem ham, nok så alvorligt, også af andre der har stået ham nær)³ ved at forsøge at vise at man netop må kende også de meget private træk ved ham for at kunne forklare hvordan det gik til at han kunne komme frem til sin første epokegørende teori, den såkaldte »selektionsteori« om antistofdannelse fra 1955.

Pointen i selektionsteorien er tanken om at de bestemte antistoffer hvormed en organisme forsvare sig mod et angreb af bestemte antigener, i forvejen findes i organismen og ikke er noget der dannes som en tilpasset reaktion. Umiddelbart må det nok siges at være en lidt usandsynlig hypotese: Skulle enhver organisme virkelig på forhånd rumme antistoffer til ethvert muligt antigen det kan blive udsat for? Men på en eller anden måde følte Jerne sig sikker på at netop dette måtte være den rigtige forklaring. Hvorfra kom den overbevisning?

Forklaringen finder Söderqvist i en selvkaraktistisk Jerne formulerede i et brev til Tjek 20 år tidligere (citeret side 483): »Jeg føler mig som en svensknøgle. Det er sådan et instrument, som mekanikere bruger; det passer til alle skruer. Jeg også. Jeg har omtrent samme opfattelse som alle de mennesker, som jeg taler med ...«.

Og Söderqvist kommenterer (ud over at han bemærker at svensknøgler jo ikke skal bruges til skruer, men til møtrikker): »Ligheden mellem disse udtryk for Jernes kamæleoniske opfattelse af selvet og den naturlige selektionsteori for antistofdannelse er slående.«

Men Söderqvist tager jo åbenlyst fejl. Hvad der er slående, er snarene ligheden mellem Jernes selvopfattelse og den *modsatte* teori af selektionsteorien, altså den teori han gjorde op med, Linus Paulings såkaldte »instruktionsteori«; den gik nemlig ud på at et givet antigen provokerer organismen til at danne et passende antistof til netop dette. Med

andre ord: Instruktionsteorien tænker sig organismens immunberedskab som en svensknøgle der indstilles til det konkrete antigen som måtte dukke op. Selektionsteorien, derimod, ser beredskabet som et helt nøglesæt; dukker der et antigen op, vil der altid være en nøgle der passer.

Söderqvists *rationelle* rekonstruktion af hvad han selv kalder den »emotionelle« baggrund for Jernes tolkning af sin empiri i retning af selektionsteorien, holder altså ikke. Men netop her er vi jo ude i et irrationelt felt, så der er langt fra noget i vejen for at selve Söderqvists grundtanke kan være holdbar, altså at Jernes fornemmelse af selektionsteoriens sandhed alligevel hænger sammen med hans selvbillede, eller altså med dette lidt sære at han ligesom genkendte sig selv i antistofferne. Og måske var det slet ikke en svensknøgle Jerne opfattede sig som, for citatet fra 1935 fortsætter faktisk således: »... Det er meget nemt, man skal bare øve sin hukommelse en smule for altid lige at huske på, hvilken opfattelse der passer til hvilken skrue.«

Den katakreselignende formulering her til sidst er tæt ved at dække over at det ikke kun er udtrykket der skrider, men også indholdet: En svensknøgle er ikke et sæt af faste indstillinger (opfattelser) der passer til bestemte skruer (personer), men en mekanik der kan tilpasses hvilken som helst skrue; set fra et immunologisk synspunkt har vi forladt instruktionsteorien og nu alligevel bevæget os over i selektionsteorien. Og den samme gliden frem og tilbage mellem en åben tilpasningstanke og en tanke om et fast repertoire af beredskab finder man i Söderqvists første opsummering af sin indsigt hvis vi citerer mere end blot den første sætning (og jeg meddeler i firkantede parenteser hvad jeg ser som hvad): »Ligheden mellem disse udtryk for Jernes kamæleoniske opfattelse af selvet og den naturlige selektionsteori for antistofdannelse er slående. Det er fristende at drage den konklusion, at Jerne foretrak hypotesen om spontant dannede antistoffer, fordi den stemte overens med hans selvforståelse. I formuleringer som »standpunkter på lager« [selektion], at føle sig »som en svensknøgle« [instruktion] og at udvise »aankelig Smidighed« [instruktion] gav han udtryk for et centralt træk i sin opfattelse af sig selv: at selvet er givet indefra, at det har en række givne mentale tilstande på lager [selektion], som man kan vælge mellem for på den måde at klare forholdet til omverdenen.«

At jeg kan have ret i at inspirationens veje til en vis grad kan rekonstrueres, men ikke nødvendigvis behøver at være rationelle, har vi måske belæg for netop i Thomas Söderqvists egen tekst på dette sted. Som nævnt finder jeg det langt fra givet at der ikke skulle være en kerne af sandhed i Söderqvists forklaring; han har selv fået en god idé som »emo-

tionelt« har virket overbevisende på ham. Så overbevisende, faktisk, at han har overset at Jernes billedsprog med svensknøglen, taget på ordet, trak i den gale retning.

Noter:

1. Ét fotografi er dog brugt som kilde undervejs, nemlig et side 398 hvor Jerne ser i mikroskop; Thomas Söderqvist kommenterer i billedteksten at »fotografiet punkterer ubarmhjertigt myten« om at man ikke brugte mikroskop på Standardiseringsafdelingen på Seruminstitutet.
2. Jeg kender denne tekst fra den kopisamling af Jerne-materiale som Thomas Söderqvist har stillet til rådighed for bedømmelsesudvalget.
3. Dette er en problemstilling der absolut kræver drøftelse, hvad jeg også inviterede til i min opposition. Jeg går ud fra at andre tager spørgsmålet op her i tidsskriftet.

En kompliceret romantiker

Af Gunnar Broberg

Thomas Söderqvists massiva doktorsavhandling om Nobelpristagaren och immunologen Niels Kaj Jerne har tilldragit sig stor uppmärksamhet. Jerne hade ett kosmopolitiskt livsöde, han var dansk men uppvuxen i Holland, han rörde sig forskningsmässigt i det ingenmansland som skulle bli den moderna immunologin, och hans relationer till andra människor, särskilt kvinnorna, var sällsynt komplicerade. Längs vägen fick han Nobelpriset i medicin 1984, vilket motiverade att han några år senare uppsöktes på sitt lantställe i Castillon-du-Gard av Söderqvist, en kontakt som upprätthölls till Jernes död i 1994. Reaktionerna på avhandlingen har handlat om den biografiska formen, dess risker och möjligheter i akademiskt sammanhang, liksom om svårigheterna att skriva om en person som så nyligen fanns i livet.

Den biografiska genre

Biografen är verkligen en känslig genre. Som den norske filosofen Hans Skjervheim har sagt: »Det är skillnad på att vara besviken på en människa och att vara besviken på en teori«. Det leder till att man är försiktigare med att formulera sig om en människa än om en teori. Texten håller man inne med känsligt stoff. Att skriva biografi är alltså verkligen inte enklare än att skriva om teori. Men biografen är också spännande: Läsaren är trötta på postmodernismen och törstar efter berättelser med en början och ett slut. Biografen kontrollerar – i Foucaults bemärkelse – liksom sociologer, psykologer, läkare osv. För Derrida är biografen »En liten gud«, som försöker skapa en helhet av ett liv. I sitt tidigare arbete *The Ecologists. From merry naturalists to saviours of the nation* (1986) har Thomas Söderqvist arbetat utifrån sociologiska angreppssätt med intervjuer, resonemang om professionalisering och skolbildningar. *Hvilken kamp för att undslippe* är inte en sociologisk biografi. Sådana är ju möjliga genom att olika biografier får avspegla större förlopp. Sedan finns flerpersonbiografien, prosopografen, som följer texten flera forskare eller ledamöter av någon institution (texten Gary Vorseky: *The Visible College*, 1979, eller någon framställning av Bloomsbury-gruppen). Människan är ett socialt djur; kontextlös och utan sin omgivning upphör vi att vara människor. Centralt för den sociologiska biografen är att den vill komma

åt individens förhållande till samhället, vilket inte kan åtskiljas. Den extrema sociologiska inställningen är väl att olika individer bara är olika aspekter på samma sak. Som kontrast kan sägas att den humanistiska biografien i stället ytterst bara rör individens förhållande till sig själv, till sitt jag. Individerna är inte en biprodukt till samhället, förhållandet är det omvända. Mer modererande kan man hävda att den enskilda människan inte kan befria sig från samhället, men att hon inte står passiv utan återskapar det varje sekund. Det finns, sade sociologen G. H. Mead, ett skapande »I« och ett mer mottagande »me«. Dessa poler behöver inte utesluta varandra.

Givetvis förekommer andra typer av biografi, t ex psykobiografien, som idag kanske inte står så högt i kurs, och där man alltid brukar hänvisa till psykoanalytikern Erik Eriksons *Young man Luther* (1958). Söderqvist tar avstånd och lanserar i stället vad han kallar »den existentiella biografien«. Termen har han från Michel Scrivens arbete från 1984 *Sartre's Existential Biographies* utan att Söderqvist för den skull vill anknyta till existencialismen (s 110, n 57). Biografien ska vara existentiell men inte existensialistisk. Det är då naturligt att anknyta till den svenska traditionen. Här borde ha nämnts den uppsaliensiske idéhistorikern Gunnar Erikssons uppsats »Att inte skilja på sak och person« (bl a tryckt i symposievolyum *Liv och text*, 1985), en titel som väl sammanfaller med Söderqvists ambitioner. Eriksson skiljer också på tre biografityper: Äreminnet eller monumentet, psykobiografien samt den existentiella biografien, »som vill komma underfund hur en person varit i sitt personliga liv, vad han har haft för moralisk hållning, vad det är som gjort livet meningsfullt för honom«. Orsaksfrågor står över huvud taget inte i centrum för intresset, intentionerna intresserar desto mer. Eriksson citerar Carl Nielsen (*Min fynske barndom*) för att belysa hur vi ständigt ägnar oss åt val av olika slag. Och, skriver Eriksson, »att skriva och läsa biografier av denna typ är viktigt, eftersom vi själva oupphörligt är i färd med att styra våra liv i en viss riktning och förhålla oss till de öden vi underkastas på ett visst sätt«. »Om dessa biografier utesluter driftslivets och hämningsmekanismernas mörker – undviker de då den personliga kärna som framstår som så svåråtkomlig för kunskap?«

Eriksson lämnar frågan öppen för att gå vidare till den typ av biografi han själv arbetat med: »levnadsverks- eller yrkesbiografien«, konstnärens och vetenskapsmannens. Han vänder sig mot vetenskapshistorikern Thomas Hankins (*In defence of biography, History of science*, 1979), som säger att vetenskapsbiografien har två foci: verket och personen och hävdar att »i bästa fall kan man visa att de två punkterna sammanfaller. Man ska inte skilja på sak och person, på mannen och hans verk. För är det

inte just i det utförda verket som personligheten kommer till sitt rätta uttryck?« »Vad är en människa, abstraherad från sina handlingar?« Personlighetens mikrokosmiska karaktär gör det möjligt för biografien att förena tyngdpunkterna. Och denna mikrokosm, menar Eriksson, har en egen energi, som kanske kommer från det inre mörket. Och så tar Eriksson exempel från sina svenska favoriter: Linné, Elias Fries och medicinaren Olof Rudbeck, de senare föremål för en kommande biografi.

Allt detta ligger nära Söderqvist, som väl måste känna till texten. Det tilläggas att den återgivits i samlingen *Platon och smitaren* (1989). Platon står för det välorganiserade draget hos människan, vad som han skriver om i *Staten*. Men det finns också en smitare hos Socrates, den som vill uppnå det enkla och goda livet. Enligt Eriksson finns hos själva vetenskapen en sådan spänning mellan den ordnande Platon och smitaren som skyr förnuftets tvångströja (s 9). Likheten med Söderqvists titel *Hvilken kamp för at undslippe* är uppenbar men utesluter ju inte att Söderqvist utvecklar perspektivet självständigt. Jag vill hålla det för öppet om inte Söderqvists glömska kan jämföras med Jerne i Ehrlich-fallet (se nedan). Poängen är annars: Söderqvist anknyter till en ganska svensk lärdomshistorisk tradition, som förenar liv och verk. Men han gör det på en ambitionsnivå som är hans egen.

Så långt om genren, som Söderqvist givetvis utvecklar på ett långt fyligare sätt än vad som kan rekapituleras här. Bl a antyder han biografins potential som moralisk övning i plutarchisk mening. Den utvecklar i insikten i det tragiska, i vår livssituation. Vad gäller Jerne visar den hans grundläggande lust att slippa undan. Vetenskapen var här en tillflyktsort.

Söderqvists metod

Oppenbart är att Söderqvist funnit en glädje i att utföra ett gott historiskt hantverk. Arbetsinsatsen på arkivet, i biblioteket och med intervjuer imponerar. Källförteckningen utgör ett eget innehållsrikt kapitel. Intervjuserien («Long-term-interviews») upptar ca 160 tim mot normalt en fjärdedel. Jerne talar långsamt, ord för ord har kunnat nedtecknas. Samtalen går ganska vindlande, upprepar sig, här och var en anmärkningsvärd betoning. Brevet till Söderqvist visar likaså hur Jerne tagit dennes frågor på allvar, t ex skriver han i 1991 ett 56 sidor långt brev »On Memory« där hans tidigare övningar i stream of consciousness-metoden kommit väl till pass. Man förefaller att ha haft gott utbyte av varandra. Jag citerar ur några brev om samarbetet. I 1987 tvivlar Jerne på att det personliga materialet har så stor betydelse som Söderqvist vill ge det. I 1989 finner han framställningen i stort sett korrekt men han kän-

ner sig deprimerad över att Söderqvist aldrig kommer till själva immunologin. De tidiga åren är ju bara »a practical waste«. Och i mastodontbrevet »On memory« där han försöker rekapitulera hur selektionsteorin kom till, både tror och tvivlar han på minnet; Söderqvist kan också flera gånger visa att han minns fel – och varför (t ex s 461 och 464 n 29). Frågan om Jerne medvetet ville vilseleda sig själv och sin utfrågare är motiverad. Söderqvist bibehåller emellertid en skeptisk hållning till oral history.

Deras förhållande kan i viss mån följas i Jernes brev. »The young Swede is still engaged in writing my biography, aided by the stacks of letters, airtickets, diaries, that I have never thrown away.« Och: »It is quite strange to see yourself written about in the third person. Though, of course, he cannot never describe how it 'really was' (in my memoirs), I realize that in all different situations, I have been acting in essentially the 'same way', and am now beginning to know my own person.« Vilken insikt, fast sen! 5. januar 1991: »I was amused by your account of TS's visit. He has visited a large number of my friends and former associates, but never tells me about the outcomes of these interviews. He claims to be writing a 'post-modern biography', and as far as I have understood, this means that I do not really exist. What exists is other people's impression and opinion about me, (including my own opinion!)«. Nå, någon subjektsupplösande biografi har det inte blivit. Och i juni 1992 skriver Jerne till en kollega: »I shall write to you again (after my battle next week with TS)«. Dialogen fortsatte till slutet.

Dagböcker, brev, små lappar, manus, protokoll har funnits att tillgå i överflöd, ett utomordentligt material, som kan användas för många ytterligare undersökningar. Ett problem för en granskare är att donationsbestämmelserna utesluter forskning från annan än Söderqvist före 2000; för de anhörigas brev är 2040 gränsen. Inom humaniora är ganska mycket inte tillgängligt förrän efter femtio eller hundra år, t ex har nobelarkiven en femtioårsgräns vilket i detta fall skulle möjliggöra forskning först 2034. Problemet är vanligt vad gäller militära arkiv, diplomaters arkiv, olika säkerhetsarkiv och också arkiv inom t ex företagsekonomi och psykologi. Det betyder att opponenter i det här fallet inte kunnat få se materialet i dess helhet. Men jag har kunnat utnyttja Söderqvists kopior tagna innan donationsbrevet – de innefattas ej av det här förbudet. Också det materialet är så omfattande att bara stickprov kunnat tas. Den traditionella kontrollen är ändå gjord. Jag har t ex funnit på s 295 och s 396f smärre misstag som skulle ha varit värre om Söderqvist hade varit utgivaren av Jernes skrifter eller liknande. Svårare är att utifrån materialet bedöma frågor om vad som ska med och vad ska uteslu-

tas. När det gäller en utomordentligt känslig händelse som Jernes hustru Tjeks självmord har Söderqvist gått varligt fram och avstått från de möjligheter materialet ger. Mitt intryck (med få undantag) är att Söderqvist har varit ganska försiktig i citerandet. Dock förstår jag inte meningen med det okommenterade avsnittet om en homosexinvit från grannen (s. 429).

Söderqvists försiktighet kommer också till uttryck i beskrivningen av Jernes politiska ställningstaganden. Således står det bara att Jerne ändrade uppfattning till Hitler, inte vilken hållning han tidigare intagit. Söderqvists kopiesamling innehåller emellertid flera brev, som kastar ljus över frågan. I ett brev till »Aage«, som antagligen sympatiserat med nazisterna, heter det således (15. januar 1934): »Jeg synes ellers meget godt om der Führer, han taler saa pænt i Radioen at man faar Taarer i Øjnene af Begejstring for om vi skal ha Ordning i Europa og det unge Tyskland skal nok faa Bugt med den Marxistiske Judenbande i Rusland og den degenererede Franske Negerkultur paa den anden Side mellem Congo og Schelde« osv. Några månader senare, den 13. maj 1934, skriver han »jeg flyver ikke i flint ved navnet Hitler« men betonar att en entusiastisk massa är bättre än en liten grupp intellektuella. Män som inte försvarar sitt land är »degeneré« och inte krigare. Hitler har haft en utmärkt inflytande på Europa, förklarar Jerne. Brevet avslutas med »Vær stærk«! Hur utvecklingen sedan förändrade Jerne är inte så lätt att följa, fadern samarbetade med tyskarna (s 250) men utan tvekan spelade Tjeks antityska hållning stor roll. För Söderqvist är Jerne framför allt opolitisk men senare, i intervjun med Sigg, framstår Jerne som i grunden tyskvänlig med kritiska synpunkter på det starka anglosaxiska inflytandet inom vetenskapen – men det är kanske en annan historia.

Om Söderqvists arbets sätt kan också fremhållas att sekundärlitteraturen är väl utnyttjad. En rik vetenskapshistorisk flora har framodlats inte minst av Söderqvist själv med ett tiotal anförda nummer. Men Hans Siggs intervju »Ein Gespräch mit Niels Jerne« (*Roche Magazin* 24. maj 1985) borde ha framhållits efter värde – trots sina drag av idolporträtt. Denna trettioåtta-spaltiga Jerne-monolog är likafullt talande. Vidare borde den färska utgåvan *A Portrait of the Immune System. Scientific Publications of NK Jerne* (ed Ivan Lefkovits, World Scientific Publishing 1996, 877 s) ha uppmärksammas. Utöver Jernes samlade vetenskapliga verk ingår här en fyllig bibliografi. Söderqvists avhandling upptar också en sådan och båda visar god överensstämmelse men med plus för Söderqvists förteckning. Den upptar några inte tryckta men förmerade smärre texter som Lefkovits missat. Lefkovits har å andra sidan tryckt några av de brev som citerats ovan om Jernes samarbete med Söderqvist.

Jernes personlighet og karriere

Jernes personlighet är inte lätt att få ordning på. I ungdomen gick hans intressen både åt Bertrand Russels intellektualism och åt de Sades bejakelse av driftslivet. Han klyver sig i flera personligheter med olika ganska oförenliga namn, roller och identiteter. Det finns därför anledning att ifrågasätta Söderqvists ofta framhållna etikettering av Jerne som en »romantiker«. T ex fastslår baksidestextens rubrik: »En romantiker i den moderne biologi«. Stöd härför sprids ut i framställningen, t ex talas om Jerne som »outsidern« (s 75, n 39) och om hans hållning till litteraturen som ett eko av romantik och modernism (s 122). Han är den romantiske intellektuelle (n 57), och hans missanpassning under studieåren hör också hit liksom bristen på ansvarskänsla – kvinnorna får ta initiativet (s 269). Jerne återvänder till sin romantiska grundinställning (s 300), han visar en romantiserande självförståelse (s 351) och var besjälad av romantisk längtan sedan ungdomsåren (s 557f). Idémässigt stöder sig Söderqvist på litteraturvetaren Morse Peckhams ganska svåröverskådliga författarskap om romantiken och dess förhållande till modernismen för att finna Jernes resonansbotten.

Tolkningskategorin »romantiker« förblir oklar. Avses ett idéhistoriskt, »litterärt« eller »psykologiskt« begrepp? För definitioner kunde gärna Lovejoys gamla essä »Discrimination of Romanticisms« (i: *Essays in the History of Ideas*, 1948) om olika innebörder av begreppet ha använts. Romantiken förhåller sig till det klassiska »som Aanden till Naturen«, säger t ex Heiberg, men handlar också om det disharmoniska eller det »exotiska«. Senare, vid det moderna genombrottet, kommer »romantisk« att betyda det reaktionära (så Brandes) eller en självkaraktäristik (»nationalromantik«). Man kan också skilja mellan »Romantik« (från Tyskland) och »Romantisme« (från Frankrike). Och så vidare. Är då Jerne »romantiker« i samma bemärkelse som t ex Ørsted eller Kierkegaard – som ju ofta framställs som romantiker? Eller hyser han starka känslor men samtidigt distans och kontroll som favoritförfattaren Hemingway? Den upprepade bilden av »båtar som mötas i natten« (s 633) och laboratoriet som en »förbindelse med det sublima« (ingen hänvisning s 415f) ger ingen fast mark; det gäller också Jernes intresse för minnet och Proust (s 585f). Litterära intressen hos en naturvetare är inte lika med »romantik«.

Hos Söderqvist står den psykologiska kategori »romantiker« för att vara misfit, ensam, leva i fantasin, drömmande, hysa ovilja mot ansvar och beslutsångest (s 201), för flyktbenägenhet och liv i minnet, för ego-centriskhet, elitism och det faustiska. Detta förankras i barndomsavsnitten. Jerne är en »ironisk ung romantiker« (s 85), fadern en idealtypisk

upplysningsman medan sonen är en »idealtypisk romantiker och modernist« (s 89). Den unge esteteten har läst Keats och Shelley och när egna författarplaner, han läser också Ossian (s 116) och känner sig som en fremmed (s 166). Utifrån läsfrukter fastläggs att Jerne är en romantiker och en estet med intresse för konst (s 235), en demonisk ung man (s 244) som dras åt sadomasochism (och går på kurs i jitterbug!) Också Jerne's intresse för seksualkriminologi passar in; den romantiske intellektuelle har en tendens till »de mest brutala selvobservationer og vurderingar« (s 205, n 57). Tvära kast och svåra val är typiska för romantikern; i skildringen av valet av framtidsbana – om han ska bli läkare eller forskare (s 258-262) – är romantik-temat centralt. Jerne lockas av att bli målare och ser naturforskningen som dess motsats. Så »upptäcker« han en dag att han »är« naturforskare – och också detta sägs vara ett romantiskt personlighetsdrag (s 274). Jerne har m a o en »romantisk självförståelse« (s 351). Summerande sägs (s 557f) att immunologin hade fast mark under fötterna medan Jerne »som bekendt [min kursivering] lige siden sine unge år [havde] været besjælet af en romantisk trang til at give sig fantasien i vold og gøre sig fri af konventionerne ... for at lade sig gennemstrømme af et hav af lys«.

Frågan är hur långt denna tolkning i termer av främlingskap, alienation och byronskt hjälteideal (s 633f) räcker för Söderqvists förklaring av Jerne's teori om fritt cirkulerande antikroppar (antistoffer). Han hade redan på 1930-talet till sin far skrivit om hur män och kvinnor dras till varandra som molekyler i likviktsrelationer – det låter som han har läst Goethes *Wahlverwandschaften*. Kollisionsfrekvens är »et yndlingstema«, säger Jerne vid något tillfälle. Uppenbart är att Jerne mot slutet av sitt liv verkligen talade för en holistisk och alltså »romantisk« immunologi medan han tidigare snarast ägnat sig åt en reduktionism. Allt detta går förstås att få ihop, men det är ganska styrda resonemang. Holismen kan vara influerad snarare av ekologiska samtidsideer än av en egen grundinställning, vilket Söderqvist också föreslår, å andra sidan kan hans tidigare reduktionism däremot vara en, ska vi säga, forskningsteknisk nödvändighet. Vad gäller temat alienation och undslippande så stämmer det med valet att lämna Harvard medan beredvilligheten att axla ansvar och administration i Basel svär mot flykttesen. I sådana frågor är det svårt att avgöra betydelsen av triviala aspekter som pengar och t ex utrustning.

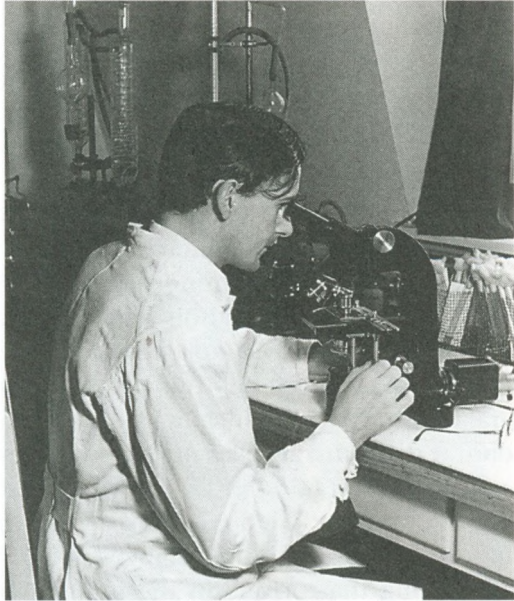
Forskaren kan här, som Jerne och den beundransvärt noggranne Söderqvist följa sin intuition. Söderqvist vill inte förskriva sig till psykobiografen, men någon psykologisk modell skulle ha varit välkommen. Jerne är en internationell rotlös figur. Han är både humanist och naturvetare.

Men att humanistsidan skulle göra honom till »romantiker« innebär nog en vrångbild av humanisten. Ibland får läsaren en sorts typlära à la Kretchmer i tankarna (pykniker, leptosom, atlet osv – och alltså romantiker). Temat tycks höra samman med den vetenskapens passionslära, som Söderqvist och andra fascinerar av. Men det behöver ytterligare stadga och fastare definitioner: betydelsen i beteckningen »romantiker« tillåts växla mellan att ha smak för en viss litteratur och att ha en viss livshållning som flyktbenägenhet och främlingskap. »Romantik« kan också känneteckna en viss sorts vetenskap känneteknad som holistisk. När den ena betydelsen inte stöder den andra så får den tredje göra det.

Ett uppslag: Jerne visar ofta puerila drag. Han kallade sig gärna barnspråksaktigt »Taj«, han var bortskämd och aldrig riktigt vuxen. Han var van vid att alla förlät honom och tillät sig ett odisciplinerat liv. Han promenerar över Knippelsbro till Amaliegade, tar en paus på något café vid Kongens Nytorv. Staden erbjuder både möten, samvaro och anonymitet, möjligheten att försvinna. Detta kan förenas med den jungska beteckningen »puer aeternus« som kännetecknas av benägenheten att inte tänka på framtiden, tron på att vara något speciellt, blandningen av lojhet och energi, tendensen att leva över sina tillgångar, distans till sina medmänniskor, hänsynslöshet, egoism, förmåga att fascinera andra, en sorts änglalik framtoning, våghalsighet (jvf. Marie Louise von Frantz: *The problem of puer aeternus*, 1970). Allt detta har sin chans i storstaden, där många människor bokstavligen medvetet försvinner. Temat kunde ha anknytits till erfarenheter ur den av Söderqvist ederade antologin *Videnskabernes København* (1998). För att få vara en puer aeternus (eller »puella aeterna«) behövs just en stad av Köpenhamns storlek med dess många möjligheter och karriärer. Det räcker inte bara med det inom sina murar slutna universitet. Jerne framhåller i intervjun med Sigg just hur barnslig han är. Denna kreativa barnslighet är ju ett tema också hos Söderqvist men utan att det begreppsliggörs.

Söderqvist introducerar läsaren i Jernes studiegång, hans ganska famlande väg till vetenskapen. Vi tittar in i Jernes verkstad, möter honom t ex på Seruminstitutet där han låg 3-4 timmar per dag och rökte cigaretter och tänkte! (s 437) Ack, den som finge göra det idag! Tillvaron verkar planlös men också så fri. Jerne hade bara én doktorand (s 579) och skälet var rimligen att han ständigt förflyttade sig. Vi får inblickar i t ex det vilda levnet på Caltech med den vulgäre Max Delbrück och den vid jämförelse förfinade Jerne. Särskilt intressant är att följa hur det trend-sättande Basel-laboratoriet organiserades. Det dagliga arbetet belyses också i intervjuerna i *A Portrait of the Immune System* (ovan, ed Lefkovits), där kolleger vittnar om hur man inte ska låta sig luras av Jernes stil. När

Jerne ved mikroskopet på Standardiseringsafdelingen. (Disputatsen, s. 398).

han fått höra något intressant, bad han om upprepning. »I am very slow«, var tricket för att han skulle få tid att tänka efter – vilket skedde blixtnabbt (iflg. Forni och Rajewsky). Hans begränsningar orsakade bl a att elektronmikroskopet inte var tillräckligt utvecklat (iflg. Kellenberger), men å andra sidan punkteras också myten om att Jerne som teoretiker överhuvudtaget aldrig tittade i mikroskopet. Alla är förstås mycket entusiastiska och ger en samstämmig bild av Jerne som öppen och lyssnande. Söderqvist betygsätter inte på samma sätt, han är ute efter forskarens hemligheter.

Söderqvist ägnar de centrala kapitlen åt Jernes eureka-story, selektionsupptäckten 1954-55, som renderade honom Nobelpriset. En rad komponenter måste vägas samman i hur man ska tolka denna viktiga händelse, t ex om idén, på klassisk manér, kom över honom plötsligt, om teorin var det ensamme geniets verk, hur omvärlden reagerade, prioritetsstrider, övermaga anspråk, om Jerne var värd sitt Nobelpris eller ej, ytterst frågan om hur vetenskapen utvecklas. Det finns i det här fallet ett rikt material, låt vara att pusselbitar alltid saknas. Skrifterna i ärendet är Jernes egen officiella version av förloppet i festskriften till Max Delbrück, andra forskares uppfattning, Jernes svar till Söderqvist men också till Arthur Silverstein (nu utgivet i Lefkovits 1996, s 826-839), intervjun med Sigg 1984, samt åtskilliga mer speciella eller generella överbägan-

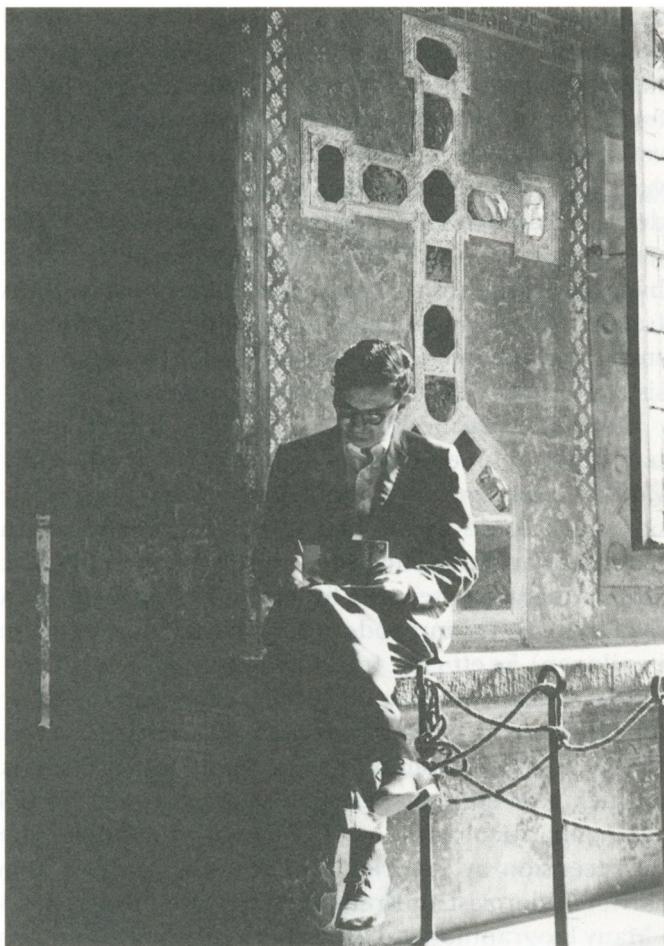
den, knutna till Jerne eller till liknande fall ur vetenskapshistorien. Plötsliga upptäckter är ofta väl förberedda (s 463) och stora män visar ofta en märklig oförmåga att fatta eller komma ihåg föregångare.

I en grundfråga var knappast Jerne och Söderqvist eniga: hur influerad han var av Paul Ehrlich, som även talat i termer av selektion i fråga om antikropparna. Tidigare hade Silverstein hävdad ett beroende, vilket Jerne ivrigt förnekade. Sammanhanget »did not even occur to me«, skriver han. Söderqvist hamnar någonstans mittemellan: Jerne led av en sorts fruktbar förträngning, en kreativ missuppfattning av Ehrlich. I brev till Söderqvist fasthöll Jerne sin uppfattning och för ett resonemang, som Söderqvist kort rekapitulerar. Han utgår dels från sin uppfattning av Zeitgeist och Ludwik Flecks betoning av att ett vetenskapligt »faktum« först blir till när »Denk-Kollektiv« accepterar det såsom sådant. Ett faktum är alltså ett social fenomen (jvf. *Die Entstehung einer Wissenschaftlichen Tatsache*, 1935). Man måste, skriver Jerne, »pay sufficient attention to the deep currents that influence the progress of science« liksom [the] »continous changes in the Zeitgeist and underlying Weltanschauung that prevail in the minds of the scientists«. Jerne är ingen duvunge, han är intresserad av det senaste i branchen. Han exemplifierar med hur t ex vaccination inte var möjlig beroende på omogen Zeitgeist (alltså et argument från Fleck), med debatten över uralstringen, upptäckten av DNA och sin egen teori. I intervjun med Sigg (s 11f) säger han om Denk-Kollektiv: »Eine Idee wird nur wahr, wenn und weil sie von all den anderen, dem Denkkollektiv, akzeptiert wird. Das ist auch meine Überzeugung.«

Det hade varit av intresse med mer fokus på Jernes förståelse av historia och vetenskapsteori. Historieintresset fanns där i hela livet, han var en manisk släktforskare och han planerade att skriva sina memoarer men också immunologins historia. Rentav agerade Jerne opponent på en immunologihistorisk avhandling (av Anne-Marie Moulin i Lyon 1987) och han var också inläst, slumpvis kanske, på aktuell historiografi. Hans läsning av Ludwik Fleck (1886-1961) ligger sålunda före Flecks sena genombrott. Fleck, föregripande Kuhn (och återutgiven av denne i 1979), talade ju om sina »tankekollektiv« och »tankestil« (Kuhns »scientific community« och »paradigm«) som avgörande sanningen. Det är en sociologisk vinkel och något annat än vad Söderqvist söker den här gången.¹ Flecks intresse för masspsykologi och för den karismatiske ledaren hade också ytterligare kunnat berika analysen av Jernes självbild.

Jernes lyckligaste tid var säkert åren i Basel från 1968. Här slutade vandringsen, den flygande holländaren hade landat. Här stannade Jerne i tio år, tog sitt ansvar, vann framgång och behöll sin position även efter

For Jerne var den europæiske kultur en integreret del af hans identitet. Her gør han videnskabelige notater under et ophold i en kirke. (Disputatsen, s. 601).

pensioneringen. Här kom också Söderqvist in i bilden med sin bandspelare och sitt intervju-block. Ångesten upphörde för den skull inte. Jerne lär ha stannat på vägen till jobbet varje dag på ett café, så att säga för att ta sats. Han sköt upp vad han kunde – men när han hade bestämt sig var det desto tydligare. Ensam, kanske blyg, med massor av pengar hävdade han sin integritet mot ägarfamiljen Roche. Och mecenaterna föll för Jernes charm och bildning. Söderqvist framhåller den »horisontella« filosofin vid institutet, hur bara tio procent var permanent members, och hur de små enheterna för att lyckas måste söka samarbete med grannen. Samtalet i den stora och trevliga cafeteria var viktigt. Jerne visste hur folk fungerade tillsammans, och han anställde medarbetare mer efter intellektuell attityd än efter direkta meriter. Kunskap kan man alltid

skaffa sig. Jerne själv intog en trädgårdsmästar-attityd med öppen dörr och lyssnande öra. Anställningen gällde bara på två år och forskaren hann aldrig etablera ett privatliv, forskningen blev allt. Och eftersom forskaren var ung så måste han/hon publicera för att hitta en fortsatt verksamhet. Men stor frihet rådde: »Gör vad du vill«, »Tu, was du willst« var slogan (som i Rabelais Thelème-kloster). Att få göra vad man vill – det tillerkänns bara forskaren och konstnären. »Aber nennt man das, was ich gerade beschrieben habe, organisieren? Nein.« Jerne's position hängde också samman med hans ålder: alla andra var unga och själv framstod han som en fadersfigur. Bilden är positiv och Baselinstitutet en succé »a moveable feast« som hans idol Hemingway skulle ha sagt. (Det sista efter Jerne-eleven Thomas Leandersson, Lund)

Detta låter harmoniskt, men på direkt fråga från reportern Sigg svarar han nekande. Men olyckan är inte privat utan motiveras av tillståndet i världen. Men som sagt, han måste ta sats på cafeet innan dagen började och fortfarande flydde han från ansvaret för sina medmänniskor, arbetet som ansvarig chef. Men vad flydde han till? Kvinnorna, sin vetenskap? Åtminstone senare i livet tycks riktningarna konvergera och bilden flyta ihop. Det namn Söderqvist valt för sin bok (nämnd s 17, sedan först i epilogen) är ett citat från första versen i Keats Ode to a Grecian Urn: »What struggle to escape«. Jerne ogillade titeln eftersom frasen följer efter »What mad pursuit«, använd av Francis Crick för sin självbiografi. Det vore som att komma tvåa, menade Jerne. För läsaren låter den som en suck, som ett livsnederlag. Den anger tonen för boken men hur stark var »smitarideologin« – och därmed romantiken som karaktärsdrag? I en recension av Fredrick Holmes biografi över kemisten Hans Krebs skriver Söderqvist att Krebs alldeles tydligt flyr undan kvinnan till labbet: »Many biographies and life experiences tell about people who fled from the threatening realm of human interaction into managable activity in science. Science is basically disengagement from the ordinary world.« Påståendet anknyter i hög grad till Söderqvists val av utgångspunkt denna gång, den existentiella biografien, men hur långt denna tes om vetenskapens asociala natur kan föras bör ytterligare diskuteras.

Söderqvists Jernebiografi är ett pionjärbete, mycket rikt i detalj och fullt av lockande uppslag. Han lyckas – någon skulle kanske säga alltför väl – att nedmontera den store. Söderqvist har inte velat bli någon Boswell eller Eckermann åt Jerne. Hela avhandlingen är ett jättelikt 750-sidigt collage, myllrande av ideer och lärdom. Den är ett djärvt projekt, både till sin ansats och sitt utförande. Söderqvist visar ett fruktbart experimenterande drag som ofrånkomligen leder till invändningar – en

del har framkommit här ovan. Boken vittnar både om reflexion och rastlös nyfikenhet, som kan kallas romantisk. Den är en fascinerande läsning.

Noter:

1. Men det skulle ha passat i hans *The Ecologists*. Söderqvist avstår i doktorsavhandlingen från de sociologiska svep över skolbildningar och institutioner man annars kunde ha förväntat sig – en tystnad som närmar sig en kritik av den tidigare avhandlingen.

En ny videnskabshistorisk genre?

Af Carl Henrik Koch

Først vil jeg ønske Thomas Söderqvist tillykke med udgivelsen af en interessant, velskrevet og fængslende bog, som er krydret med citater fra litteraturen og med henvisning til kunsten – noget der også synes at have været karakteristisk for bogens genstand: immunologen Niels Kaj Jerne. Men når vi nu er ved kunsten: Hvorfor er det på side 387 ikke oplyst hvilken kunstner, der udformede omslaget til Jernes disputats?

Bogen har som enhver anden bog sine stærke og svage sider. Og skønt jeg finder, at Thomas Söderqvist har skrevet en god bog, har jeg selvfølgelig nogle kritiske bemærkninger til den. Men først til noget positivt.

Metaforer og analogier i naturvidenskab

Jeg finder det meget interessant, når det fx. på side 485 siges, at det emotionelle a priori for Jernes vedkommende blev projiceret metaforisk ud på iagttagelserne i laboratoriet. Også Jernes henvisning til moderne sprogtænkning og til den analogi, som han fandt imellem sprog og immunsystem, er interessant. Brugen af metaforer og analogier inden for videnskaben er jo ikke blot et videnskabshistorisk anliggende, men nok så meget et videnskabsfilosofisk. Der kan i denne forbindelse stilles tre spørgsmål:

For det første: *Kan naturvidenskab formidles uden brug af metaforer og analogier?* For det andet: *Kan naturvidenskaben fremstilles fagligt uden brug af metaforer og analogier?* Den matematisk formulerede naturvidenskab kan det vel, men det ville være interessant i detaljer at få undersøgt, om det er muligt inden for fx. biologien. Er den teleologiske¹ talemåde, der præger en del biologi, blot metaforisk – en »som om«-tale – eller er den uomgængelig? Jeg kan nævne, at den schellingske naturfilosofi netop er blevet aktualiseret på grund af dens metaforiske sprogbrug og ud fra en opfattelse af metaforens nødvendighed. Og endelig for det tredje: *Er den kreative, videnskabelige tænkning betinget af metaforer og analogier, dvs. er det for tanken anskuelige en nødvendig betingelse for videnskabelig kreativitet?*

Thomas Söderqvist har selvfølgelig ikke besvaret disse spørgsmål i sin

afhandling, hvilket også ville være urimeligt at kræve. Men han har fremskaffet et materiale, der muliggør en videre drøftelse af problemstillingen og har dermed strejft en meget væsentlig videnskabsfilosofisk problematik. Specielt har han kunnet fastslå, at for Jernes vedkommende synes metaforen og analogien at have været en væsentlig ingrediens i den kreative proces.

Videnskabsetik

Og nu til de mere kritiske bemærkninger. Jeg skal ikke gøre de videnskabsetiske problemer til genstand for omfattende drøftelse, men jeg vil fremsætte nogle korte bemærkninger om det videnskabsetiske aspekt i forbindelse med Thomas Söderqvists afhandling.

Jeg finder det uheldigt, at der bruges anonymiserede citater fra personer, der ikke har villet være med til projektet, men som må være genkendelige for miljøet. Det kan selvfølgelig også diskuteres, hvilken kildeværdi sådanne citater har, idet de næppe lader sig efterprøve af en kritisk kontrollant.

Jeg finder også, at omtalen af den seksuelle praksis hos personer, der ikke har villet optræde som meddelere for Thomas Söderqvist, er kritisabel. Jeg tænker her på Jernes anden hustru. Det er kritisabelt, at forfatteren slet ikke har overvejet de videnskabsetiske problemer i forbindelse med udnyttelse af et materiale af denne art.

Jeg vil også nævne, at tilladelse fra den biograferede til at inddrage private forhold efter min opfattelse ikke er en tilstrækkelig grund til at inddrage sådanne, hvis ikke det er relevant for projektet, som jo her er at skildre sammenhængen mellem Jernes liv og videnskabelige virke. Hans seksuelle observans synes ikke ud fra Thomas Söderqvists fremstilling at være kædet sammen med hans videnskabelige praksis, og det er på intet sted godtgjort, at den er relevant for forståelsen hverken af imonologiens udvikling eller af Jernes intellektuelle udvikling. Dog skal Söderqvist roses for, at han ikke, som fx. Caroline Mechant i *The Death of Nature* på primitiv måde sammenkæder seksualitet og natursyn eller videnskabsopfattelse. Dertil kommer, at selv om en tilsyneladende meget forfængelig person som Jerne intet ønsker at skjule og åbner adgangen til sine arkiver, som indeholder et stort privat materiale, så bør det alligevel overvejes, om ikke en udnyttelse af disse kilder til at belyse og omtale meget personlige og private forhold, vil få andre forskere til at overveje, om og i hvilket omfang de ønsker at efterlade personligt materiale. Thomas Söderqvist kunne her måske have lært lidt om diskretion af de professionelle samtidshistorikere.

Afhandlingens hovedelementer

Jeg skal i det følgende holde mig til to overordnede problemstillinger, der kan rejses i forbindelse med Thomas Söderqvists afhandling: For det første, om Thomas Söderqvists genre er tilstrækkelig veldefineret, dvs. om det er helt klart, hvad der ligger i betegnelsen »eksistentiel biografi«, og for det andet, om hans intentioner er realiseret, dvs. om han med sit arbejde har realiseret en ny biografisk videnskabshistorisk genre.

Thomas Söderqvists afhandling indeholder tre elementer:

1. En på mange måder dygtigt gennemført og solid, men også traditionel og positivistisk biografi.
2. En udmærket internalistisk beskrivelse af immunologiens udvikling med Jerne som naturlig hovedfigur.
3. Et forsøg på en sammensmeltning mellem liv og værk eller måske især – som i mellemspillet – mellem personlighedsstruktur og værk. Et hovedspørgsmål er selvfølgelig, om sammensmeltningen er lykkedes.

Genrebestemmelse

Intentionen med bogen er at beskrive Jernes liv og videnskabelige virke som et samlet livsprojekt, dvs. beskrive hans vej ind i videnskaben (side 31). Det bevidste og det ubevidste valg er grundkategorier for en sådan genre. Også det private inddrages. Dette vil vel sige, at tanken er at skil-

Jerne – som så ofte med en smøg i munden – i funktion som faglig sekretær ved et af de mange ekspertkomitémøder om biologisk standardisering 1956-62. (Disputatsen, s. 551).

dre en personlighedsdannelse og sammenhængen i dens udfoldelse. Denne form for biografi, en eksistentiel biografi, kontrasteres med, hvad der kaldes psykobiografi. Thomas Söderqvist synes især at opfatte psykobiografien som en dybdepsykologisk genre. Han intenderer angiveligt ikke at dyrke denne genre, men han giver dog en lille prøve på den. På baggrund af mange psykologers afvisning af dybdepsykologien – som i dag snarere er en litteraturvidenskabelig analysemodel og specialitet end en teoretisk og empirisk underbygget teori – er Thomas Söderqvists afstandtagen forståelig. Men den sammenkædning mellem personlighedstræk og videnskabelig aktivitet, som sker i mellemspillet, hvor den videnskabelige kreativitet sammenkobles med personlighedspsykologiske forhold, synes dog også at være en form for psykobiografi.

Hvis min overordnede og noget forkortede gengivelse af den genre, som Thomas Söderqvist har gjort til sin, i det store og hele er korrekt, forstår jeg ikke den udtalelse, som han kommer med på side 30 – og som næsten synes at have status som et princip – nemlig at forskeren »naturligvis alene [er forsker], når han tænker sine videnskabelige tanker eller udfører sine eksperimenter«. I banal forstand er dette selvfølgelig rigtigt. Thomas Söderqvist aflønnes jo ikke for at være videnskabsteoretiker 24 timer i døgnet. Men hvis det ikke blot er en banal og lidt smart bemærkning, ser det ud, som om sammenhængen imellem liv og virke ophæves. Hvilken sammenhæng er det muligt at etablere ud fra et sådant synspunkt mellem på den ene side den personlighed, der er et produkt af arv, miljø, uddannelse, bevidste og ubevidste valg etc., og på den anden side vedkommendes videnskabelige virke. Jeg synes, at Thomas Söderqvist her slår sig selv for munden. At ville søge en enhed mellem videnskabelig praksis og forholden sig til dagliglivets foreteelser og samtidig hævde, at personen er én som forsker og en anden som almindeligt menneske, forekommer at være lidt af en modsigelse. Genrebestemmelsen er derfor diskutabel. Hvis jeg skal være en smule spids, synes det samlende i Thomas Söderqvists afhandling snarere at være en organisme, som er benævnt Niels Kaj Jerne, og hvis forskellige aktiviteter skildres i mere eller mindre udførlig grad, end en person ved navn Niels Kaj Jerne.

Jernes inspirationskilder

Dette fører over til min anden betragtning: Er Thomas Söderqvists intention lykkedes? Har han realiseret en ny videnskabshistorisk genre?

Selve beskrivelsen af immunologiens udvikling har jeg som usagkyndig på området ingen bemærkninger til. Derimod er det nærliggende for mig at beskæftige mig med den måde, hvorpå Thomas Söderqvist i

sit forsøg på at komme rundt om sit emne inddrager Jernes filosofiske interesser. Er der for Jernes vedkommende kun tale om staffage og koketteri – noget der ikke er ukendt hverken blandt naturforskere eller humanister og som antydes side 592? Eller skal hans filosofiske læsning og hans bemærkning om, at Kierkegaard var det vigtigste for ham, tages alvorligt? Og tager Thomas Söderqvist det i så fald lige så alvorligt som Jernes naturvidenskabelige inspiration, hans læsning og hans kommunikation med fagfæller? På den ene side antyder Söderqvist – med kilde i Jernes egne udtalelser – at Kierkegaard-læsningen måske mere var et æstetisk og kunstnerisk anliggende end et intellektuelt. På den anden side antydes det også kraftigt, at Kierkegaard på en eller anden måde har haft betydning for Jernes videnskabelige tænkning uden at dette nøjere underbygges. Den meget generelle bemærkning på side 592 om, at det er en gennemgående tankefigur i Kierkegaards forfatterskab, at det er individet selv og ikke det omgivende samfund, der skal tage vare på dets eget liv, passer vel i højere grad på Nietzsche end på Kierkegaard. I øvrigt synes Jerne på ingen måde kongenial med den forfatter, der skrev *Kjærlighedens Gjerninger*.

Næsten analogt med det berømte 17. kapitel i James Joyce's *Ulysses*, hvor der bl.a. gives en udførlig liste over inventaret i det bloomske hjem, opregner Thomas Söderqvist i sin afhandling Jernes skønlitterære og filosofiske læsning. Den unge Jernes Goethe-læsning omtales side 68, uden at det giver anledning til yderligere bemærkninger. Dette kan undre, da der er tale om en forfatter, der ikke kun prægede sin samtids litteratur, men også satte sine spor i naturvidenskaben. Læsningen af Kierkegaard og Nietzsche omtales side 99, på siderne 121-122 får vi en liste over Jernes litterære erhvervelser. Kierkegaard omtales adskillige steder (især siderne 129, 434, 481, 485, 533, 591-593); også Høffding og Jørgen Jørgensen nævnes. Læsning af Hume, Bertrand Russell og Croce notes, men ofte bliver det kun til name-dropping. Om fx. Humes eller Goethes natursyn har betydet noget for den kommende naturforsker, drøftes ikke. En mulig sammenhæng imellem Kierkegaards personlighedsfilosofi og selektionsteorien nævnes på side 592, men bemærkningen uddybes ikke. Kun den mulige påvirkning fra Bergson er omtalt lidt mere udførligt (siderne 104 og 526), men udelukkende med henblik på betydningen af intuitionen. Derimod står der intet om Bergsons naturbegreb og naturfilosofi, der var baggrunden for, at han lagde så megen vægt på intuitionen som erkendelsens kilde. Bergson var måske den mest fremtrædende modetilosoph i 1920'erne, og han baserede mange af sine overvejelser på naturvidenskabelige og psykologiske studier. En ung intellektuel, der ikke havde læst Bergson, var i 1920'erne nok lidt af

et særsyn. Måske havde det været mere givende at studere Jernes forhold til Bergson end til Kierkegaard. Fx. citerer Thomas Söderqvist på side 535 et brev fra Jerne, hvori han bruger det bergson'ske udtryk *élan vital*. Dog var Jernes naturopfattelse af langt mere positivistisk afstamning og støbning end Bergsons – og for den sags skyld også Humes – så umiddelbart synes der ikke at være tale om nogen større påvirkning. Og der er vel få, der vil benægte, at den fagligt funderede intuitive indsigt er et væsentligt element i enhver form for skaben, videnskabelig såvel som kunstnerisk. En passant vil jeg også nævne, at på side 384 omtales Schrödingers indflydelse på det videnskabelige miljø, som Jerne færdedes i, hvilket måske er mere videnskabshistorisk interessant. Der gøres dog ikke nærmere rede for sagen.

Omvendt, men naturligt nok, diskuteres den immunologiske litteraturs mulige indvirkning på Jerne ganske udførligt. Også den mulige indflydelse fra fagfæller drøftes indgående. På enkelte punkter kunne man måske have ønsket sig lidt mere. Dette gælder bl.a. for statistikerens Georg Rasch, som dog er omtalt adskillige gange. I parentes bemærket: Rasch ragede uklar med Harald Bohr og faldt (ligesom Niels Arley) i unåde hos Bohr'erne, hvilket skulle have medført, at han først sent fik det professorat, som han var selvskrevet til. En videnskabshistorisk undersøgelse af den skæbne, der blev de personer til del, som pådrog sig Bohr'ernes vrede, ville ikke være uden interesse. På side 362 omtales Jernes kritik af gennemsnitskurver ud fra den meget fornuftige opfattelse, at patienter er individer og ikke gennemsnitsmennesker. Var det ikke en hovedtanke hos Rasch, at statistikken skulle udformes således, at det individuelle skulle kunne aflæses eller forudsiges? Det havde været interessant at høre nærmere om forholdet mellem Rasch og Jerne – ikke mindst fordi Jerne i læserens øjne fremstår som noget af en monolit på trods af Thomas Söderqvists detaljerede redegørelse for hans liv og tid. Det er, som om Thomas Söderqvists tvetydige imponerthed og betagelse af Jerne som videnskabsmand og som person har stillet sig i vejen for en forståelse af Jernes liv og virke på baggrund af den tid og de miljøer, han levede i. Når jeg kalder imponertheden og betagelsen tvetydig, er det fordi Thomas Söderqvist både er tiltrukket af og frastødt af personen Jerne, men også indfanget i hans tryllekreds.

Men for at vende tilbage til emnet: Jeg finder ikke, at det er lykkedes Thomas Söderqvist at danne en helhed, hvori Jernes humanistiske interesser og inspiration – som hævdedet – er integreret. De gamle æstetikere skelnede mellem det, der er skønt i sig selv og den adhærerende («afledte») skønhed. De humanistiske elementer i Thomas Söderqvists disputats tilhører den sidste kategori og inddrages undertiden på lidt

tilfældig måde, som når han på side 115 lidt ubegrundet gætter på, at den logiske positivisme skulle have haft indflydelse på Jernes beslutning om at læse fysik i Leiden. At den logiske positivisme, som det her siges, skulle være den fremherskende filosofiske strømning omkring 1930, må vist stå for forfatterens egen regning. Jeg finder således, at det hverken ud fra en skyldig hensyntagen til relevanskriteriet og til videnskabsetiske normer eller set under en kontekstuel synsvinkel er lykkedes Thomas Söderqvist at realisere en ny videnskabshistorisk genre.

Hvis jeg afsluttende skal resumere min opfattelse af Thomas Söderqvists afhandling, vil jeg gøre det på positiv måde. Det er en spændende og fængslende, men traditionel videnskabelig biografi, som uden enhver tvivl vil blive stående som biografien om Niels Kaj Jerne. Den er et resultat af et uhyre stort og grundigt arbejde, som fremtidige forskere i immunologiens historie og i dansk videnskabshistorie vil være taknemmelige for.

Noter:

1. Teleologi er læren om det hensigtsmæssige eller formålsbestemte.

En forførelsens dobbeltkontrakt

Af Birgitte Possing

Thomas Söderqvist har med biografien om immunologen og nobelpristageren Niels Kaj Jerne rekonstrueret et kompliceret menneskeliv og tilblivelsen af en historisk, videnskabelig skikkelses værk. Söderqvists afhandling skaber en på grundlag af grundige kildestudier baseret, kronologisk og tematisk helhed af Niels Kaj Jernes liv og værk. I indledningen skriver Söderqvist, at »den eksistentielle forskerbiografi forsøger at forstå den enkelte og hans eller hendes videnskab som et samlet livsprojekt. Det indebærer ikke en fornægtelse af den sociale sammenhængs betydning, men er snarere en påpegning af, at studier af forskermilieuerne, af den sociale og den kulturelle kontekst eller af den teoretiske og eksperimentelle tradition ikke i sig selv kan give et tilfredsstillende og udtømmende billede af videnskaben. Der findes også en personlig kontekst for det videnskabelige arbejde« (s. 31).

Forfatteren har med andre ord ønsket at analysere sammenhængen mellem Jernes liv og værk og i dette at inddrage de af hans personlige forestillinger og livsaspekter, der har betydning for forståelsen af videnskaben »som et samlet livsprojekt«. Jeg kunne ved første læsning tilslutte mig denne hensigt og dermed også det metodiske anslag i afhandlingen og slugte bogens første del. Da jeg ydermere, både som videnskabelig, biografisk forfatter og som leder af Det kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling, hvortil Niels Kaj Jernes papirer kom i 1992, havde fulgt Söderqvist-Jerneprojektet siden 1991, var min begejstring stor. Imidlertid fik jeg under læsningen af den 722-siders lange disputats blandede følelser over for udførelsen af Söderqvists forskerbiografiske hensigtserklæring. Disse blandede følelser kan udmøntes i følgende kritiske overvejelser:

Hvor er Söderqvists faglige fikspunkt?

Indsamlingen af Niels Kaj Jernes papirer og mundtlige erindringer, ordningen og registreringen af hans arkivmateriale og udarbejdelsen af biografens problemstillinger er foregået over en årrække og i et løbende samtaleforløb med Niels Kaj Jerne. Om dette skriver Söderqvist: »I vore samtaler overhørte Jerne ofte mine spørgsmål. Han bestemte suverænt, hvad han ville berette om, og i hvilke vendinger, det skulle formuleres.

Jeg har på min side bevaret kontrollen over, hvorledes de mundtlige beretninger er blevet udvalgt« (s. 38, note 34). Mere skriver Söderqvist ikke om det komplicerede felt, som anvendelsen af interviews i humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning er. Dette betyder for det første, at Söderqvist ikke klarlægger sit videnskabelige ståsted i forhold til sin hovedperson, til fortolkningen af hans udsagn, til en analyse af forholdet mellem Jernes hukommelse og hans erindring, til overføringsproblemet mellem biograf og biograferet eller til en kildekritisk analyse af samtale- og interviewforløbene. For det andet afslører Söderqvist ukendskab til eksisterende, videnskabelig litteratur om brugen af mundtlige kilder og interviews som kildegrundlag i humanistisk videnskab. Dette betyder, at det i løbet af afhandlingen forbliver uklart, hvem der egentlig har fortolket de mundtlige beretninger, som Niels Kaj Jerne leverede til Söderqvist bog. Jerne selv eller Söderqvist?

Dette kan sine steder føre til rent mekaniske argumentationer, som f.eks. på bogens helt centrale sted i analysen af Niels Kaj Jernes opdagelse af selektionsteorien for antistofdannelsen: På samme måde som organismen byggede på viden, der allerede var i kroppen, når den dannede antistoffer, på samme måde synes Söderqvist at være i overensstemmelse med sin hovedperson, når denne mente, at sandheden om selektionsteorien allerede eksisterede latent i ham selv (s. 481). Han opdagede således ikke teorien, fordi han var inspireret af Delbrück, nogen anden eller byggede på forskermiljøets erfaringer (s. 462). For at understrege, at han i sin opdagelse havde været ganske uafhængig af nogen påvirkning udefra, parafraserede Jerne i et selvbiografisk tilbageblik over indledningen til *Philosophiske Smuler*, hvor Kierkegaard henviste til den sokratiske doktrin om »dyden som en genkaldelse i erindringen af en allerede eksisterende kundskab«. Det man vidste, kunne man ikke lede efter, eftersom man vidste det i forvejen, og det man ikke kendte, kunne man heller ikke lede efter, fordi man ikke vidste, hvad man skulle søge efter. Söderqvist diskuterer ikke denne Jerne'ske selvopfattelse kritisk, men placerer den i sin egen analyse som et faktum, som »et emotionelt apriori« og et Jerne'sk syn på selvet, der blev »den sidste brik i det kognitive puslespil, der førte frem til selektionsteorien« (s. 479-81).

I kapitlet »Hvordan fanden de bliver dannet, de her antistoffer« (s. 454-466) og det følgende centrale »Mellemspil« (s. 466-491) er det ganske uigennemskueligt, om Söderqvists argumentationsform er hentet fra en naturvidenskabelig eksakt tradition eller en humanistisk-hermeneutisk tradition. Dette betyder, at begge traditioner bliver misbrugt i den ellers fine hensigt at søge en forståelse af en mulig sammenhæng mellem opdagelsen af selektionsteorien og opdagerens personlige liv.

Det er uklart, fra hvilken faglig, videnskabelig disciplin der argumenteres: Hvilken videnskabelig disciplin ville uantastet godtage Niels Kaj Jerne's egen overbevisning om, at han a priori havde besiddet en indre viden om selektionsteoriens sandhed? Det gør det ikke klarere, at læseren stadig står tilbage med det ubesvarede spørgsmål: Kunne Niels Kaj Jerne have fået den geniale idé, der siden indbragte ham Nobelprisen, hvis ikke han havde bevæget sig i de videnskabelige og sociale miljøer, som han gjorde?

Hvor er Söderqvists moralske fikspunkt i forhold til Niels Kaj Jerne?

Jerne bestemte suverænt, hvordan han ønskede at berette om sit livsprojekt. Söderqvist foretog til gengæld suverænt udvælgelsen af Jerne's beretninger. Den ultrakorte beskrivelse af biografens og hovedpersonens årelange samtaleforløb antyder et magtforhold mellem de to. Som jeg læser *Hvilken kamp for at undslippe*, er den på den ene side udtryk for en dyb fascination og fejring af den berømte nobelpristager. På den anden side beskrives denne noble videnskabsmand som sadist, overdreven egocentriker og narcissist, arrogant mandschauvinist og iskold kyniker i forhold til sine børn, hustruer og kolleger. Der er ingen tvivl om Söderqvists udlægning af Jerne's (u)menneskelige egenskaber. Forfatteren fælder en dom over hovedpersonens menneskelige skæbne og understreger dette med et voldsomt statement lige før epilogen: »Måske var det denne optagethed af sit eget liv og sin egen skaben, der gjorde Niels Kaj Jerne ude af stand til at vise kærlig omsorgsfuldhed. Han blev flere gange forelsket, nogle gange på grænsen til besættelse. Men han nåede aldrig frem til den indsigt, at den evige længsel kunne brydes, hvis han overgav sig selv i kærlighed til en anden« (s. 649).

Lad mig først sige, at mit indtryk af Niels Kaj Jerne's personlighed (et indtryk som stammer fra kontakten med Jerne i forbindelse med overleveringen af hans papirer til Det kongelige Bibliotek) slet ikke svarer til Söderqvists: Jeg havde at gøre med et mand, der nok var selvbevidst, men også ydmyg, nok alkoholiseret, men også klarhjernet og inspirerende, nok selvberoende, men også generøs, lyttende og varm. Og hvis han havde besiddet de egenskaber, som Söderqvist understreger som dominerende, havde det så underkendt hans videnskabelige indsats? Og havde de forklaret den? Hvad er den egentlige grund til, at de skal beskrives så indgående?

Uanset hensigten med denne blotlæggelse af Niels Kaj Jerne er det uladsiggørligt at identificere, hvad Söderqvist egentlig selv mener om dette menneske: Bryder han sig om ham? Beundrer han ham? Tager han afstand fra ham? Eller regner han med, at hans billede af Jerne er

værdifrit? Det er i teksten ikke muligt at se, hvilken betydning Söderqvist tillægger de beskrevne menneskelige egenskaber i forhold til videnskabsmandens fortjenester. Det er her, man igen må spørge til Söderqvists metode: Har den løbende dialog i den eksistentielle biografi været en samtale med klare præmisser eller en magtkamp mellem to personligheder, der begge suverænt ville udlægge Jerne's livsprojekt?

Det er min påstand, at Söderqvist har ladet sig forføre af en dobbeltkontrakt, nemlig den at han som videnskabelig, biografisk forfatter har indgået to helt modsatrettede aftaler med sit publikum: Den ene, at alt hvad der står i afhandlingen om Niels Kaj Jerne er en historisk velovervejet (i betydningen pålidelig) rekonstruktion af hans liv og værk, som kan belægges kildemæssigt (med et overvældende antal citater og kildehenvisninger), og som er et resultat af forskerens nøgterne analyse. Den anden, at alt hvad der står i denne bog, er billedet af Niels Kaj Jerne's trang til udødelighed og selvoptagede behov for en iscenesættelse, som forskeren Söderqvist har været pennefører for. Problemet med denne dobbeltkontrakt er, at det først meget sent i forløbet synes at være gået op for Jerne, at han har ladet sig forføre af Söderqvist. Og så var der ingen vej tilbage: To måneder før sin død erfarede Jerne, at titlen på bogen ville blive *Hvilken kamp for at undslippe*, hvilket er anden linie i et digt af Keats. Dette digts første linie lyder »Hvilken vanvittig stræben«, som blev titlen på en bog om Francis Crick, og Jerne ønskede ikke at være nummer to i forhold til Crick, sagde han (s. 657-58). Men havde han også opdaget, at Söderqvist ikke blot havde hyldet ham som én af de ypperste videnskabsmænd, men også blotlagt hans livs traume, *nemlig hans kamp for at undslippe sit menneskelige ansvar?* Havde Jerne gerne villet denne forførelse, så tabte han i hvert fald kampen om, hvem der suverænt bestemte over iscenesættelsen af hans livsprojekt.

Hvordan er Söderqvists opfattelse af forholdet mellem privatlivets fred og forskningsetik?

Næppe nogensinde tidligere har så mange millioner sind verden over været optaget af den klassiske debat om, hvorvidt man kan eller skal adskille en offentlig persons private og offentlige gerninger. Optagetheden er ikke sket på grund af Söderqvists udgivelse – men på grund af afsløringen af, at den amerikanske præsident i 1998 løj om sit intime liv over for offentligheden. Løgn eller ej: Dét spørgsmål, som offentligheden over hele verden stillede, var: »Skulle man eller skulle man ikke adskille den offentlige og den private Clinton«. Den type spørgsmål blev i løbet af 1990'erne også et spørgsmål i den videnskabeligt-biografiske offentlighed: »Skal man eller skal man ikke adskille den offentlige og den

private personlighed, der biograferes i en nøgtern, videnskabelig biografi?«.

Dette spørgsmål har været diskuteret i mange år, ikke blot i medier og journalistik, men også inden for den humanistiske videnskab – og ikke mindst dén, der beskæftiger sig med den videnskabelige biografi og den historiske personlighed. I mere end et århundrede har lærde skrevet biografier om lærde, om politikere og om statsoverhoveder. Det blev i den biografiske litteratur i begyndelsen af århundredet legitimt at inddrage psykologien i forståelsen af offentlige personers værk. Men først i anden halvdel af århundredet blev »det private«, i betydningen menneskets indretning af sin private og intime tilværelse uden for offentlighedens øjesyn, forstået som noget, der kunne kaste lys over eller bidrage til at forstå og forklare det offentlige værk. Dermed rejstes den væsentlige og uundgåeligt-løbende diskussion om grænsen for privatlivets fred over for såvel levende som historiske skikkelser.

En forunderlig historisk alliance har ironisk nok givet biografiske forfattere grønt lys til at gå over den private grænse: Det 20. århundredes alliance mellem to ellers uforenelige fløje: På den ene side 1970'ernes venstrefløj og kvindebevægelse, der hævdede at det private var politisk og derfor offentligt. På den anden side 1990'ernes puritanske højrefløj, der hævder, at det private er moralsk og derfor offentligt. Opfattelsen af det private som politisk satte sig væsentlige spor i den humanistiske og samfundsvidenskabelige forskning gennem kvinde- og kønsforskningens udvikling af begreber som den sociale ordens patriarkatsstrukturer, køns- og genussystemer.

Man blev på den ene side klar over, at der var noget om snakken, nemlig at den kulturelle opfattelse af, hvad der var skellet mellem privat og offentligt, varierede verden over, og at forholdet mellem de to køn var organiseret i en social orden, der flyttede sig historisk, geografisk og kulturelt. Derfor måtte det private med, hvis man inden for samfundsfag og humaniora ville forstå ændringen i menneskers adfærd, kultur og sociale systemer. Derfor måtte kønsforholdet tematiseres.

På den anden side blev man gennem firserne stadig mere klar over, at menneskelige følelser på det individuelle plan ikke kunne generaliseres. At det med andre ord kunne udvikle sig til det bizarre at skulle afkræve nogen den rette politiske platform for privat livsførelse.

I halvfemserne har den mest puritanske og til det McCarthyistisk-drejede højrefløj fra USA taget den gamle parole om det private som politisk til sig og drejet det til, hvad der netop forekommer bizart: Det private er blevet moralsk og dermed offentligt. Det har resulteret i, at offentlige personer kan risikere at skulle bekende deres privatliv for hele den

nationale og internationale offentlighed. Spørgsmålet er, om denne politiske dagsorden nu er begyndt at smitte af på forskningen på højt videnskabeligt niveau sådan, at den biografiske del af forskningen afkræves en lignende opløsning af grænserne for det, som offentligheden bør vide om enkelte, historiske personligheder?

Det er vanskeligt at afgøre nu, men Söderqvists bog aktualiserer denne problemstilling. Hvor langt kan biografen tillade sig gå i forhold til sin hovedpersons intimeste privatliv i et offentligt tilgængeligt værk? En enkelt sandhed om dette findes ikke. Min anke er, at Söderqvist ikke diskuterer og tematiserer den grænseoverskridelse, som han i mine øjne foretager over for Jerne selv.

Söderqvist overskrider ligeledes den etiske grænse over for Niels Kaj Jernes anden hustru, Adda. Hun har ifølge ham selv (jf. s. 702-03, note 3) konsekvent undgået Söderqvist efter hans første besøg. Det forhindrer ham ikke i at citere fra hendes breve til Jerne eller at udpensle detaljer om hendes personlige konstitution og intime liv med Jerne (f.eks. s. 539, 553-54 og 560). Jernes amerikanske elskerinde og moder til hans tredje barn bliver også brevciteret, men forbliver til gengæld anonym (s. 617-18). Hvorfor denne forskelsbehandling? Af hvilke grunde vil han

Adda Jerne før afrejsen til USA i sommeren 1954. (Disputatsen, s. 492).

beskytte elskerinden og ikke den anden hustru, der har frabedt sig deltagelse i forarbejdet med bogen? Det går helt galt, hvor Söderqvist kommenterer sin brug af Niels Kaj Jernes efterladte papirer. Han skriver: »Ifølge overdragelseskontrakten skal hoveddelen af samlingen gøres offentligt tilgængelig for forskning i år 2000. Dokumenter, der stammer fra familiemedlemmer, der stadig er i live, bliver dog først tilgængelige år 2040 og opbevares derfor adskilt fra den øvrige samling« (s. 696).

Når Söderqvist her så klart udtrykker den indgåede aftale, bliver kontrasten til hans tilsyneladende misbrug af kilderne endnu større. Söderqvist har efter aftale med både Jerne og Det kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling selv stået for ordning og registrering af Jernes arkiv, efter at det blev indlemmet i bibliotekets samlinger. Han er således blevet overdraget et tillidshverv, der normalt forbeholdes professionelle arkiv- og biblioteksansatte med tavshedspligt. Han er orienteret om generelle klausulerings- og ophavsregler. Det må derfor undre, at han ikke undervejs over for biblioteket har rejst tvivlsspørgsmål om behandlingen af klausuleringsproblemerne. Det må også undre, at han i anvendelsen af breve fra Jernes nærtstående ikke synes at have haft almindelig tæft for beskyttelse af nulevende eller nyligt afdøde i tilfælde, hvor han har haft adgang til disses breve. På trods af Söderqvists store viden og belæsthed afslører han dermed et alarmerende ukendskab til almindelige arkivlovsbestemmelser med hensyn til beskyttelse af privatlivets fred. De fleste videnskabelige biografer ved, at det ikke er alt, som kilderne fortæller, der bør bringes videre af hensyn til de samme kilder.

Hvordan er Söderqvists opfattelse af det biografiske forskningsmiljø?

Söderqvist og undertegnede startede i 1988 på fælles initiativ en såkaldt »Biografisk salon«. Den bestod af en række fremtrædende humanistiske forskere fra forskellige fag, primært fra litteratur- og historiefagene, men også et par stykker fra videnskabshistorie. Deltagerne kom fra Københavns, Odense og Roskilde Universiteter samt fra Det kongelige Bibliotek. Fælles var, at alle arbejdede med videnskabelige biografier eller med problemstillinger inden for denne genre. Denne »salon« fortsatte over et par sæsoner, simpelthen fordi der var brug for et forum, hvor det var videnskabeligt legitimt at debattere den historiske biografi. Hvor der var fokus på de metodisk-teoretiske problemstillinger inden for den videnskabelige biografi, og hvor man tog biografien som videnskabelig genre inden for og på tværs af fagene seriøst. Ikke blot i Danmark, også internationalt havde biografien fået en renaissance, men den var stadig kontroversiel som en videnskabelig genre.

Salonen holdt op efter et par sæsoner efter at have udrustet deltager-

ne til at gå videre ad egne stier gennem diskussionerne om Leon Edel, J.-P. Sartre og W. Dilthey – efter at have diskuteret vore egne hel- eller halvfærdige biografiske manuskripter og udsat dem for intens, men frugtbar kollegial kritik og efter at have overvejet den eksistentielle, den typologiske, den marxistiske, den dialektiske og den excentriske biografi. Forskellige af deltagerne publicerede vort arbejde, både som almindelige videnskabelige monografier og for nogles vedkommende også som disputatser eller ph.d.-afhandlinger. Siden fortsatte debatterne inden for de enkelte fag. Nogle af deltagerne mødtes senere på forskellige konferencer i de nordiske lande. På én af disse konferencer – i Umeå i 1994 – resulterede diskussionerne i antologien *All skriva människan* (1997) med bidrag fra både danske og svenske forskere.

I forlængelse af dette må det undre, at ingen af den biografiske salons deltageres publikationer optræder i Söderqvists bibliografi. Hvorfor har han fundet anledning til at usynliggøre en Grethe Jensen, en Henrik Wivel, en Bodil Wamberg, en Kjeld Zeruneith, en Johnny Kondrup, en Birgitte Possing og deres værker? Værker, som dog repræsenterer et dansk, tværfagligt miljø, der var initierende i den hjemlige forskningsdebat om den videnskabelige biografi? Söderqvist påviser flere steder (s. 463, 471 og 695-96), at Niels Kaj Jerne var præget af angst for påvirkning fra andre. Man fristes til at konkludere, at Söderqvist lægger sig op ad Niels Kaj Jernes selvopfattelse, nemlig at al hans indsigt og videnskabelige nytænkning skulle være ham selv iboende og udspringe fra hans eget indre uden påvirkning fra samtid og tidsånd. Vil Söderqvist mon vise, at forskeren Th. Söderqvist også har været uden påvirkning fra sine videnskabelige omgivelser?

På Det kongelige Bibliotek og i Niels Kaj Jernes chateau i Castillon du Gard i Frankrig krydsedes også vore veje. Söderqvist formidlede kontrakten med Niels Kaj Jerne om indlemmelse af hans papirer i samlingerne. Jeg selv besigtigede og hjemtog Jernes papirer til Danmark. Da både papirer og Söderqvist var tilbage i landet, udarbejdede Det kongelige Bibliotek en særlig ordning, hvor Söderqvist kunne sidde i et særligt sikret rum og ordne/registrere Jerne-arkivet i tæt forbindelse med skrivningen af hans biografi. Dette var en unik og enestående tillidsaftale til fordel for begge parter, en forsøgsordning, som bibliotekets direktør i dette særlige tilfælde gav sin tilladelse til. Mit sidste spørgsmål skal være: Hvorfor har Söderqvist ikke fundet anledning til at bemærke og takke Det kongelige Biblioteks direktør og personale for denne enestående forskningsadgang og dette særlige arbejdsprivilegium, som kun er og har været ganske få forundt?

Svar til kritikerne

Af Thomas Söderqvist

Det var fysisk set meget anstrengende at stå i seks stive timer på talerstolen i det store auditorium på RUC og lytte til opponenterne. Som timerne gik, var det mindre og mindre af det, der blev sagt, der sivede ind, og endnu mindre, som fæstnede sig i hukommelsen. Derfor har det været en nyopdagelse at læse de skriftlige versioner bagefter. Indlæggene indeholder både rosende bemærkninger og principielle kritiske indvendinger – jeg vil bruge pladsen her til kun at svare på de sidstnævnte. Mine kritikere siger tingene uden omsvøb, og jeg vil bruge samme direkte skrivemåde overfor dem.

Er det historiske håndværk i orden?

Det er selvfølgelig rart, at ingen af kritikerne har haft særlige indvendinger imod mit historiske håndværk. Søren Kjørup prøver i og for sig efter bedste evne at finde divergenser mellem interviewudtalelser og arkivkilder og mener, at han har fundet et eksempel, nemlig at jeg ikke kommenterer diskrepansen mellem en interviewoplysning fra Tove Olafsson og Jernes retrospektive dagbog. Det ser slemt ud, men det er det faktisk ikke; det er et eksempel på, at man kan blive nødt til at skære nogle af de ligegyldige detaljer væk, for at bogen ikke skal svulme op til helt uhåndterlige proportioner. Forklaringen ligger i datoangivelserne (som Kjørup ikke gør læseren opmærksom på). Den 30. oktober 1945 ringede Jerne (både ifølge Olafsson selv og ifølge en anden af Jernes retrospektive dagbogsoptegnelser) til Olafsson og bad hende tage en dødsmaske. Det ville hun ikke, det var altfor sindsoprivende, men hun ville gerne hjælpe ham med at finde en anden, som de så fandt dagen efter, den 31. oktober. Interviewudtalelsen og dagbogen er således ikke i modstrid med hinanden. I den indledende sætning i kapitel 16 fremhæver jeg det væsentlige i situationen, nemlig at Jerne allerede nogle få timer efter hustruens død var opsat på at få lavet en dødsmaske. At dette ikke lykkedes for ham med det samme, men først den efterfølgende dag, og ved hjælp af en anden person, er mindre væsentligt i denne sammenhæng. Det er jo Jernes biografi jeg skriver, ikke Olafssons.

Er intentionen lykkedes?

Nok om håndværket. Hvad med tesen? De fleste af mine kritikere mener, at intentionen med bogen – at beskrive Jernes liv og videnskabelige virke som et samlet livsprojekt – er interessant og vigtig. De fleste synes også, at det er lykkedes mig at indfri den. Johnny Kondrup er f.eks. enig i, at »selektionsteorien er et udtryk for Niels Jernes personlighed«; han synes endda, at sammenhængen mellem liv og værk er »overbevisende«. Det synes Carl Henrik Koch derimod ikke. For at begrunde sin påstand gør han en for mig at se ejendommelig begrebsglidning ved at indskrænke Jernes liv til dennes filosofiske og litterære læseerfaringer. Derigennem kan Koch konkludere, at jeg ikke har kunnet integrere Jernes filosofiske og humanistiske interesser i helheden, underforstået at intentionen ikke er lykkedes. Jamen, det var jo ikke sammenhængen mellem filosofi og litteratur på den ene side og det videnskabelige virke på den anden, som skulle påvises, men sammenhængen mellem *liv* (livspraksis, bios), selvforståelse og videnskabeligt virke. Her mangler jeg stadigvæk et argument fra Kochs side.

Det pudsig er dog, at Koch et andet sted i sin opposition alligevel, omend indirekte, anerkender, at Jernes livspraksis og videnskabelige virke hænger sammen. Jeg hævder i kapitlet »Mellemspil«, at Jerne metaforisk projicerede sin livserfaring og selvforståelse ud på iagttagelserne i laboratoriet. Dette anerkender Koch, når han skriver, at jeg har vist, »at for Jernes vedkommende synes metaforen og analogien at være en væsentlig ingrediens i den kreative proces«. Men det virker ikke, som om Koch har indset, at han hermed har accepteret, at videnskaben hænger sammen med livet (i metaforisk udtryksform).

Og jeg synes heller ikke, at Carl Henrik Kochs mere begrænsede påstand – at det ikke er lykkedes for mig at integrere Jernes humanistiske interesser i helheden – holder ved en nærmere granskning. Koch nævner ikke, at min omtale af Jernes litterære interesser indgår i et mere omfattende mønster, nemlig hans store interesse for sproget. For Jerne var litteraturen ikke primært en samling idéer (som det måske er for filosoffer). Nej, han læste bøger, fordi de gav ham sproglige oplevelser. Han kunne lide forfattere, som leger med ordene og sætningerne. Han sagde f.eks. en gang, at han elskede den hollandske forfatter Multatuli på grund af dennes sprogbehandling. Sproget er, som jeg viser adskillige steder i bogen (se »Jerne, sprog, interesse for« i indeks), et tema, der gang på gang vender tilbage i Jernes videnskabelige tænkning. Således holder ikke en gang Kochs påstand, at det ikke er lykkedes mig at integrere skildringen af Jernes humanistiske interesser og videnskabelige virke.

Har jeg misforstået den metaforiske baggrund for selektionsteorien?

Søren Kjørup har en anden indfaldsvinkel til at kritisere indfrielsen af min intention, nemlig at min rekonstruktion af opkomsten af selektionsteorien er »åbenlyst« fejlagtig. Han bygger sin konklusion på, at Jerne's »Englischer Schlüssel« ikke kan være en metafor for selektion, som jeg påstår, men for instruktion. Det skulle altså, ifølge Kjørup, være instruktionsteorien, som »tænker sig organismens immunberedskab som en svensknøgle, der indstilles til det konkrete antigen der måtte dukke op«. Selektionsteorien derimod, fortsætter Kjørup, ser immunberedskabet »som et helt nøglesæt; dukker der et antigen op, vil der altid være en nøgle, der passer«.

Det lyder besnærende. Men – det er vigtigt at skelne mellem på den ene side, hvad Kjørup og jeg mener med en »Englischer Schlüssel« og på den anden side, hvad Jerne kan have ment. Kjørup og jeg ved godt, at en svensknøgle ikke er et sæt af faste indstillinger. Men det var ikke sådan, den upraktiske Jerne forstod værktøjet. For Jerne var det afgørende ikke, hvorvidt værktøjet har et bestemt antal indstillinger (et

»Ich fühle mich wie ein Englischer Schlüssel«. Indledningen af et brev til Tjek, skrevet i oktober 1935. Jerne beskrev sig selv som en person, som havde et lager af opfattelser, der passede til de personer, han mødte. (Disputatsen, s. 484).

nøglesæt) eller kontinuerlige indstillingsmuligheder (en svensknøgle). Det afgørende for ham var, at indstillingsmulighederne er nedlagt i organismen på forhånd, og at antigenet lokker en af disse indstillingsmuligheder frem. Det er denne beredskab, Jerne lidt upræcist beskriver som, at han føler sig som en »Englischer Schlüssel«.

Desuden leder Kjørups metafor for instruktionsteorien (»en svensknøgle som indstilles til det konkrete antigen der måtte dukke op«) tanken på afveje. En bedre metafor for instruktionsteorien ville være at se antigenet som en maskine, som presser et stykke uspecifikt metal (uspecifikke gammaglobuliner) til en skrue (specifikt antigen).

Var Jerne virkelig en romantiker?

Gunnar Broberg bruger en hel del plads i sin opposition til at vise, hvordan min fortolkning af Jerne som romantiker er uklar. Det er muligt, at Brobergs kritik har ladet sig påvirke af den sammenfatning af romantikbegrebet, som jeg indleverede som et resumé, men som jeg senere trak tilbage, og som derfor ikke er kommet med i den trykte udgave – tilbage er kun spredte hentydninger til Jerne som romantiker. Det er vel netop denne spredte og usystematiske fægtning som er den væsentligste grund til Brobergs kritik på dette punkt. Alligevel er jeg tilbøjelig til at give Broberg ret i store træk, og jeg synes også, at hans karakteristik af Jerne som en »evig dreng« er tankevækkende. Det vil jeg ikke gå nærmere ind på her – hele spørgsmålet om det betimelige i at karakterisere Jerne som romantiker ville kræve et mere udførligt svar, som der ikke er plads til i denne tidsskriftskommentar.

Er jeg ubevidst om billedets rolle som kilde?

Søren Kjørup sætter fingeren på et af de svage punkter i min bog (og i min biografiske og historiske bevidsthed overhovedet), nemlig at jeg, på én undtagelse nær, ikke har udnyttet billederne som kilder. Kjørup giver to eksempler på, hvordan en forholdsvis enkel billedanalyse ville kunne bidrage til forståelsen af Jernes forhold til sin første hustru. Jeg kan kun være enig: ligesom jeg nyder godt af en guide, når jeg går på kunstmuseum, suger jeg til mig af Kjørups evne til at læse billeder. Jeg kan godt se tingene, når jeg får dem forklaret, men så snart guiden er gået, står jeg der med blinde øjne igen. Min metier er tekstanalyse, ikke billedanalyse. Det er måske en evne, der kan trænes op? Kjørups kommentar minder mig om, at det under alle omstændigheder ville være spændende at studere portrætkunstens og den biografiske genres gensidige udvikling op gennem videnskabernes historie. Det er, såvidt jeg ved, ikke blevet gjort

tidligere – Ludmilla Jordanova er dog ved at arrangere en konference om »Scientific Portraiture« ved National Gallery i juni 2000. Så vi kan få anledning til at vende tilbage til sagen.

Har jeg undladt at udnytte dialogen med Jerne fuldt ud?

Til forskel fra Carl Henrik Koch har Johnny Kondrup som allerede nævnt ingen problemer med min rekonstruktion af enheden mellem Jernes liv/personlighed og videnskabelige virke. Kondrups indvendinger ligger hovedsagelig på et andet plan, nemlig forholdet mellem mig og Jerne.

For det første mener Kondrup, at jeg ikke rigtigt benytter mig af Jernes selvbiografiske stemme i bogen – at Jerne aldrig bliver en fuldgyldig dialogpartner. Han giver fire eksempler på, hvordan jeg undgår at benytte mig af divergenser, f.eks. mellem Jernes selvbiografiske udtalelser og mine egne konklusioner eller mellem Jernes selvbiografiske udtalelser indbyrdes. De fire eksempler er velvalgte og rammer stort set plet. Jeg har dog faktisk været bevidst om problemet; som Kondrup også gør opmærksom på, løfter jeg i fodnoterne nogle tilsyneladende divergenser frem og kommenterer dem. Men det sker måske ikke så tit, som man kunne ønske. I de fleste tilfælde stopper jeg halvvejs og løfter kun divergenserne frem så meget, at læseren kan få øje på dem, men jeg fører ikke diskussionen af dem til ende, i hvert fald ikke i hovedteksten. Mit eneste forsvar herfor er, for det første, at jeg ikke ville bryde rytmen i hovedteksten med metabiografiske kommentarer og derfor foretrak at flytte dem ned i fodnoterne, og, for det andet, at jeg trods alt har ladet være med at skjule modsigelserne for Kondrups og andre kritikeres øjne – jeg kunne sagtens have lukket alle hullerne og ladet som om disse divergenser ikke forekom. Men ved at åbne lidt for posen og samtidig ikke tage skridtet fuldt ud, så blotter man sig selvfølgelig for kritik af den kondrupske slags.

Har jeg undgået at reflektere over mit personlige udgangspunkt?

Johnny Kondrups andet kritikpunkt – at jeg undgår at reflektere over mit personlige udgangspunkt for biografien, »fikseringspunktet« i freudiansk sprogbrug – er meget vanskeligere. Det er nok det kritikpunkt af alle, der er rejst i dette temanummer, som jeg har sværest ved at afvise. Selv om jeg ikke er freudianer, så giver jeg Kondrup ret i, at »der skal en særlig tilknytning til for at bruge ti år af sit liv på at skrive en biografi om et andet menneske«. Okay, det var »bare« syv-otte år, men også det kræver en særlig tilknytning. Og hvorfor har jeg så ikke medreflekteret dette i min bog?

Det ville være en dårlig (men alligevel faktisk korrekt) undskyldning at sige, at disputatsgenren ikke indbyder til den slags reflektoriske øvelser. En lidt bedre undskyldning er, at næsten ingen andre biografiforfattere gør disse refleksioner. En af de få gode undtagelser er Myron Sharaf (*Fury on Earth: A Biography of Wilhelm Reich*, New York, 1983). Sharaf var ikke bare elev til Reich, han blev også på det groveste ydmyget, da mesteren løb af med hans kone. Disse forhold medreflekterer Sharaf i et indledende kapitel (»My Relationship with Reich«), hvori han tilsyneladende ærligt gør rede for sit »emotional-subjective involvement in Reich's work and person«, inden han går over til at gøre sit bedste for at lege flue på væggen.

Jeg havde læst Sharafs biografi, allerede inden jeg mødte Jerne, og jeg var meget optaget af den. Den indgik mere eller mindre bevidst i mine overvejelser, da jeg ti år senere skrev introduktionskapitlet til Jerne-biografien. Men det blev altså ikke mere end nogle få uforpligtende og abstrakt formulerede linjer og uden henvisning til netop Sharafs bog (måske var der tale om »anxiety of influence«, jfr. neden for). Nogenlunde samtidig, i sommeren 1994, holdt jeg også et foredrag med titlen »After the 200th Hour: The A/Effects of Long-Term Interviewing for Science Biography« ved en konference om problemer med interviews i nutidsvidenskabshistorien. Heri berørte jeg også problemet med emotionelle bindinger, men kom heller ikke her ind på mit »fikseringspunkt«.

Jeg fortæller alt dette for at sige, at jeg har været mig Kondrups kritiske pointe bevidst. Men én ting er at være bevidst om vigtigheden af et problem, noget andet er at kunne gøre noget ved sagen. Her kræves mere end teoretisk bevidsthed, der kræves også praktisk erfaring. Det er nok ingen tilfældighed at Sharaf er dybdepsykolog og terapeut. Det er de fleste biografiforfattere ikke, heller ikke jeg.

Er jeg ubevidst om den faglige tradition?

Birgitte Possing har en række kritiske indvendinger. For det første mener hun, at jeg ikke udvikler mit videnskabelige ståsted, herunder at jeg ikke har kendskab til litteraturen om brug af mundtlige kilder og interviews som kildegrundlag i humanistisk videnskab. Ja, sådan kan det umiddelbart se ud. Men som den opmærksomme læser kan se, henviser jeg i litteraturfortegnelsen til ti af mine tidligere publicerede artikler, hvoraf flere behandler netop denne problematik.

For det andet synes Possing, at det er svært at afgøre, hvorvidt jeg i kapitel 24 og i kapitlet »Mellemspil« bruger argumenter fra en eksakt naturvidenskabelig eller fra en humanistisk-hermeneutisk tradition. Jeg

forstår ikke indvendingen. Selvfølgelig er argumenterne ikke naturvidenskabelige – det er jo menneskelig handling, der diskuteres. Muligvis mener Possing, at det er uklart hvilken humanistisk tradition, jeg læner mig op ad, når jeg søger at påvise en sammenhæng mellem Jernes livserfaring og selvforståelse på den ene side og hans selektionsteori på den anden. Hertil kan der siges, at jeg i noterne til »Mellemspil« henviser til en række forfattere, som har beskæftiget sig med metaforer og de emotionelle forudsætninger for skabelsen af videnskabelige begreber (Lewis Feuer, Mark Johnson, Ronald Giere og Eugene Gendlin). Der er ikke tale om én faglig tradition (der findes ikke nogen veldefineret humanistisk disciplin, som beskæftiger sig med den emotionelle baggrund for den metaforiske dannelse af videnskabelige begreber). Hvis man alligevel vil have den slags »én-disciplinære« henvisninger, kan man se i note 79, hvor jeg nævner Nancy Nersessians forskning omkring kognitive processer (kognitionsforskning, hvis man ønsker at sætte en faglig etikette på).

Jeg undrer mig også over, at Birgitte Possing så ivrigt efterlyser en argumentation ud fra »en faglig, videnskabelig disciplin«. Jeg er en varm tilhænger af, at 1.-delsstuderende på universiteterne bliver indskolet i faglige traditioner. Men når man er ude at vandre ved forskningsfronten, er det tit lidt svært at finde støtte i etablerede discipliner. Det hører ligesom til øvelsen, at disciplinmønstret ikke er så fastlagt endnu.

Har jeg fejlvurderet Jernes personlighed?

Al form for biografi indebærer en eller anden form for karakter- og personlighedstegning. Det kan gøres på et mere eller mindre godt empirisk grundlag. Birgitte Possing skriver, at hendes indtryk af Jernes personlighed »slet ikke« svarer til mit. Hendes indtryk bygger kun på nogle få timers artig frokostkonversation sammen med Jerne en varm sommerdag (jeg var selv med ved bordet), men alligevel har hun et så klart indtryk af denne begivenhed, at hun uden tøven karakteriserer »denne noble videnskabsmand« som »generøs, lyttende og varm«. Hvor er den kritiske holdning blevet af, hvis man for alvor tror, at nogle timers overfladisk samvær omkring spisebordet kan opveje flere hundrede timers samtaler og læsning af titusinder af breve og dagbøger?

Jeg må også indrømme, at Birgitte Possings mangel på konsekvens forstyrrer mig. På den ene side mener hun, at jeg har været en forført pennefører for »Jernes trang til udødelighed og selvoptagede behov for en iscenesættelse« (hvor blev hendes billede af den ydmyge, inspirerende, generøse og lyttende personlighed nu pludselig af?). Men nogle lin-

jer længere nede er det pludseligt mig, der »suverænt bestemte over iscenesættelsen af hans livsprojekt«. Possing må bestemme sig – hvem forfører egentlig hvem?

Var det overhovedet nødvendigt at nævne Jernes private forhold?

Hvad med min forskningsetik? Hvor tæt kan man gå på sin hovedperson? Forholdet mellem det offentlige og det private er et tilbagevendende tema inden for biografigenren; det har givet anledning til de mest diametrale synspunkter, sandsynligvis afhængigt af kritikerens egen berøringsangst overfor det private. Carl Henrik Koch hører til de mere sarte, når han mener, at jeg ikke burde have nævnt Jernes seksuelle observans, da jeg ikke har godtgjort, at den er relevant for forståelsen af immunologiens udvikling eller for Jernes intellektuelle udvikling.

Det er værd at lægge mærke til, at Koch på dette punkt er uenig med bedømmelsesudvalget, der også rejste problemet, men konkluderede at »Söderqvist har brug for alt hvad han bringer frem for at give det afrundede billede af Jernes karakter som danner kernen i afhandlingens fremstilling af helheden af liv og værk« (fra Indstilling af den 8. december 1997). Hertil kommer to andre aspekter. For det første kan en forskerbiografi ikke skraves ned til kun at omfatte forhold, der er relevante for forståelsen af det videnskabelige arbejde. Så skulle jeg sandelig også have skåret meget andet væk, f.eks. Jernes interesse for musik og hans manglende politiske praksis – for at nævne to forhold, som hverken har særlig relevans for immunologien eller for Jernes intellektuelle udvikling. Hvorfor slår Koch kun ned på min (for øvrigt ganske beskedne: knap nok én side ud af i alt 756) omtale af Jernes seksuelle observans, men ikke på mine beskrivelser af hans musiske eller politiske observans?

For det andet – og det er måske den principielt mest interessante indvending – virker det, som om Carl Henrik Koch ser bort fra, at denne biografi også behandler Jernes moralske udvikling i plutarchsk forstand – dvs. den ånd, i hvilken Plutarch skrev sine biografier. Det er svært at komme udenom, at den måde, hvorpå Jerne behandlede sine kvinder, er en væsentlig puslebrik i forståelsen af hans karakter. Kochs fejltagelse er principielt interessant, fordi det er en ganske almindelig opfattelse blandt idéhistorikere med filosofisk baggrund, at biografier over videnskabsmænd kun bør behandle de rent intellektuelle sider af forskerens liv, eventuelt også det, som Aristoteles kaldte de intellektuelle dyder, men ikke de moralske dyder og laster.

Carl Henrik Koch har også andre moralske indvendinger. F.eks. finder han – ligesom Birgitte Possing – min korte omtale af Adda Jernes seksuelle praksis kritisabel. Men her skal vi huske på, at Adda Jerne var

Den private Niels Kaj Jerne. På vej hjem fra sin transamerikanske selektionsturné var han »i Mormonernes Tabernakel og i Vandet i Saltsøen« – iflg. brev til Adda Jerne, d. 11. juli 1955. (Disputatsen, s. 522).

død, da bogen udkom (jeg mener ikke, at vi har tavshedspligt over for de døde), og at hun heller ikke har efterladt sig nære slægtninge, som kan blive såret (dermed bortfalder også Possings kritik af mit angivelige misbrug af kilderne). Koch mener også, at jeg burde have ladet være med at bruge anonymiserede citater. Man kunne tro, at det er et tilbagevendende problem i bogen, eftersom Koch skriver »citater« i pluralis, men dels drejer det sig faktisk kun om ét eneste citat ud af flere tusind (på side 354), dels vil citatets ophav ikke være let at identificere, selv for forhenværende nære kolleger ved Seruminstittet.

Endelig ser Koch en fare i, at omtale af private og intime forhold i biografier kan få andre forskere til at overveje, i hvilket omfang de vil afgive personligt materiale til arkiverne. Jeg er enig med ham i, at der foreligger en sådan risiko. Men den kan gøres mindre, hvis man oplyser potentielle arkivdonatorer om deres ret til at klausulere hele eller dele af materialet.

Dyneløfteri?

I *Politikens* kronik dagen før forsvaret (den 3. september 1998) brugte videnskabsjournalisten Tor Nørretranders et lignende argument som Carl Henrik Koch, da han karakteriserede min bog som rent og skært dyneløfteri. Nørretranders har trods opfordring hertil ikke villet gentage sine synspunkter i *Personalthistorisk Tidsskrift*. Men jeg vil alligevel bruge lidt plads på at diskutere dem, for dels nævner Birgitte Possing problemet omkring privatlivets fred, dels rejser de nogle spørgsmål af mere almen interesse.

For det første udviser Nørretranders forskellen mellem biografier, som er skrevet med hovedpersonens samtykke, og biografier, som ikke

er det. De sidste kan udarte til dyneløfteri. Men Jerne var fra første øjeblik åben over for at få de private sider af sit liv inddraget i biografien. I et udkast til selvbiografi fra et år før jeg kom ind i billedet, skrev han: »inden jeg diskuterer mit liv i immunologien, lad mig da afklare de afgørende spørgsmål: sex, krig og ... Gud, ensomhed« (se Introduktionen, s. 33). Og i løbet af vores næsten ti år lange samarbejde stillede han alle sine private papirer til rådighed og læste kritisk flere kapiteludkast igennem. Han satte ikke en eneste gang spørgsmålstegn ved, at jeg skrev om både hans private og offentlige liv.

For det andet definerer Nørretranders det private i livet på en måde, der gør det muligt for ham at hævde, at den, der skriver om det private, kun beskæftiger sig med det almene og banale, og dermed kommer til at skygge for det offentlige, politiske og erkendelsesmæssige. I Nørretranders' forståelse handler det private i livet nemlig kun om det, der er fælles for alle mennesker, f.eks. »afføring« og »fodsved«.

Ved at reducere det private til det almindelige og banale ser Nørretranders imidlertid bort fra, at der findes en hel række meget mere interessante private forhold. Han udelukker således hele det domæne af et menneskes personlige liv, der er unikt for ham/hende, f.eks. personlige filosofiske overvejelser, privatreligiøse funderinger, menneskesyn og selvopfattelse – kort sagt alle de erfaringer, tanker og følelser, som er karakteristiske for os som unikke individer, og som hverken er fælles for alle mennesker eller kommer til udfoldelse i det offentlige rum. Hele pointen med forskerbiografien som genre er jo netop at vise, hvordan hele dette domæne af private tanker og følelser samvirker med persons videnskabelige virke.

For det tredje har Nørretranders en ganske ejendommelig opfattelse af videnskabelig kreativitet. Hans hovedargument er, at store videnskabsmænd som Jerne og Francis Crick er store, netop fordi de tør tænke uortodokse ideer og tro på dem, når der er bid. »Så snart man har fået ideen, er den tindrende logisk«, sammenfatter Nørretranders. Der foreligger ikke noget »forklaringskrævende forhold«, og den biografiske fortolkning er derfor unødvendig.

Læg mærke til, at Nørretranders behændigt tryller hele problemet væk med de seks små ord: »så snart man har fået ideen«. Han tror øjensynlig, at forskere af Jernes og Cricks karat er udstyret med en mystisk, intuitiv kraft, som leder dem på rette vej. I forskerverdenen og blandt videnskabsjournalister finder man tit en sådan naiv opfattelse af videnskabelig kreativitet. Derimod vil det være svært at finde en professionel videnskabshistoriker eller kognitionsforsker, der vil hævde, at store videnskabelige opdagelser ikke behøver at blive forklaret.

Man kan, ligesom Nørretranders gør, spørge sig hvad det er, der foregår her. Jeg vil ikke hævde, at hans emotionelle udfald imod min bog kan forklares med henvisning til hans personlighed og private liv. Det er sikkert noget meget mere banalt på spil, nemlig tidsånden. Nørretranders' forsvar for forskergenet, der agerer hinsides sin personlighed (som om forskning var grundlæggende anderledes end andre menneskelige aktiviteter!), opviser påfaldende ligheder med én af positionerne i de såkaldte »science wars«, som i øjeblikket forgifter den angelsaksiske diskussion om videnskaberne. I de seneste fire-fem år er en række naturvidenskabsmænd, anført af bl.a. den amerikanske fysiker Steven Weinberg og den engelske embryolog Lewis Wolpert, gået til hårdt angreb imod videnskabshistorikere og -sociologer, fordi disse sætter spørgsmålstegn ved naturvidenskabernes selvforståelse. Den videnskabelige viden behøver slet ikke at forklares med henvisning til sociale eller kulturelle forhold, mener de; den videnskabelige erkendelse er selvforklarende.

På tilsvarende måde raser Nørretranders mod mit forsøg på at diskutere forskning inden for rammerne af det personlige. De fleste forskere, jeg har talt med, ved udmærket, at personlige og private (dog ikke almene og banale) forhold spiller ind i deres videnskabelige arbejde. Men der findes også mange, der af forskellige forskningspolitiske grunde vil mytologisere forskning og ophæve den til en sfære hinsides »sex, krig og ... Gud, ensomhed«. Til dem hører øjensynlig også Tor Nørretranders. Som om den rationelle tænkning ikke ville kunne overleve, hvis den viser sig at være dybt integreret i vores personlige tanker og følelser og den måde, vi til daglig lever vores liv.

Er jeg bange for anerkende intellektuel påvirkning?

Et andet forskningsetisk kritikpunkt er, at ligesom Jerne fortrængte indflydelsen fra Paul Ehrlich, da han formulerede selektionsteorien for antistofdannelsen, så skal jeg have undladt at anerkende, at jeg er blevet påvirket af andre, der har beskæftiget sig med biografigenren. Er jeg et eksempel på det, som den amerikanske litteraturkritiker Harold Bloom kalder »anxiety of influence« (jfr. side 463-64 og 471-62)?

Gunnar Broberg har mistanke om, at jeg har fortrængt, at idéen om den eksistentielle forskerbiografi kom fra min første lærer i idéhistorie, Gunnar Eriksson (nu emeritus i Uppsala). Brobergs sammenligning mellem Erikssons og mit syn på den eksistentielle biografi giver det indtryk, at jeg mere eller mindre har tyvstjålet idéen. Men lad mig citere fra et brev, jeg sendte til Gunnar Eriksson den 19. maj 1995 i anledning af, at han havde sendt mig et af sine såkaldte »julebreve«, dvs. manuskriptet

til en tale, han havde holdt på sit institut i Uppsala i december 1991: »Tack för 1991 års något försenade julbrev, 'Vad har du gjort av ditt liv?', om den 'existentiella biografien'. Ja, oeniga är vi ju inte, även om jag som vanligt uttrycker mig mera tillspetsat och ogenomtänkt än du gör. I min nattliga ångest fick jag plötsligt för mig att jag hade stulit hela idén om existentiell biografi från dig, men som tur var hittade jag mitt gamla föredragsmanuskript från History of Science Society's konferens i Madison i oktober 1991. Det hette 'Existential Projects in Science'. Lättad andades jag ut, jag hade alltså två månaders prioritet. Å andra sidan var det inga andra svenskar i Madison än jag och Mikael Hård, så troligen har du och jag utvecklat våra tankar parallellt«.

Dette er naturligvis ikke noget entydigt bevis. Men det taler for, at vi har tænkt i samme baner uafhængigt af hinanden. På det pågældende tidspunkt (1991) havde jeg ingen anelse om, at Eriksson havde skrevet artikler om sagen tilbage i 1985 og 1989 – Øresund er nogle gange en mere massiv barriere end Atlanterhavet.

Birgitte Possing gør et stort nummer ud af, at jeg skulle have fortrængt en hel biografisk salon, nemlig den som hun og jeg startede i 1988 (det var nu vinteren 1990-91, men pyt med det). Hun undrer sig over, at salonen og dens deltagere ikke optræder i forordet og bibliografien og spørger, om jeg virkelig tror, at jeg har været »uden påvirkning fra [mine] videnskabelige omgivelser?« Selvfølgelig er jeg blevet påvirket af mine videnskabelige omgivelser – jeg bruger over en side i forordet til at nævne alle de personer og faglige miljøer, jeg står i intellektuel gæld til – men desværre hører salonen ikke med i denne kategori. De få gange, jeg havde mulighed for at deltage, var den primært en hyggelig social foranstaltning, hvor vi chattede lidt med udgangspunkt i deltageroplæg. Nogen »intens, men frugtbar kollegial kritik« fik ihvertfald jeg ikke øje på. Blot et eksempel: den eneste gang jeg selv havde et manuskript op til diskussion,¹ i efteråret 1992, sad en af deltagerne, en lektor i historie ved Københavns Universitet, og trak aftenen ud med at fortælle venstrefløjsspolitiske anekdoter, og da klokken var blevet 22.30 og nogen påpegede, at vi jo faktisk var kommet for at diskutere min artikel, konstaterede vedkommende at »nu var det jo blevet for sent alligevel«!

Er jeg utaknemmelig?

I forlængelse heraf undrer Birgitte Possing sig over, at jeg ikke takker Det Kongelige Biblioteks direktør og personale (og underforstået selvfølgelig hende selv) for en »enestående forskningsadgang« og et særligt arbejdsprivilegium. Det er der to grunde til. For det første besluttede jeg

mig for kun at takke enkeltpersoner og institutioner, som havde ydet ekstraordinær hjælp, men derimod ikke offentlige institutioner og personale, som passer sit arbejde. For det andet var jeg på det tidspunkt simpelthen ikke klar over, at mit arbejde med at ordne og registrere arkivet var et ensidigt privilegium – jeg troede, at jeg også havde gjort Det Kongelige Bibliotek en tjeneste ved at lave ulønnet arbejde for dem (jeg kan for øvrigt ikke huske, at direktøren nogensinde har takket mig for det store arbejde, jeg har lagt i at ordne arkivet og få det doneret til Det Kongelige Bibliotek). Jeg kan ikke slippe for mistanken om, at der bag forskningschefens kritik skjuler sig en øvrighedens forargelse over en forsker, der opfatter kongelige biblioteker og andre offentlige institutioner som det, de er – ganske almindelige skattefinansierede serviceindretninger.

Tak

Kritik og modkritik er blevet udvekslet. Som sammenfatning vil jeg sige, at jeg er meget taknemmelig over, at så mange gode og fagkyndige kolleger med stort engagement og energi har indvilget i at sætte deres kritiske synspunkter på print og give mig mulighed for at svare igen. Hvis jeg til tider har været polemisk, så er det kun fordi mine kritikere har valgt polemikkens sprog. I denne sammenhæng vil jeg også udtrykke min beklagelse over, at en af de inviterede opponenter, Tor Nørretranders, ikke har villet bidrage til denne skriftlige kritikrunde. Til sidst, tak til *Personalhistorisk Tidsskrift* for at have stillet plads til rådighed for denne meningsudveksling og til tidsskriftets redaktør Jørgen Mikkelsen for godt samarbejde.

Noter:

1. Senere publiceret som »Existential projects and existential choice in science: science biography as an edifying genre«, i M. Shortland

og R. Yeo, red.: *Telling Lives in Science*, Cambridge 1997.

Thomas Söderqvist, professor, Afdeling for medicinhistorie, Bredgade 62, 1062 København K. Tidligere forskningsrådsprofessor ved Roskilde Universitetscenter.

Johnny Kondrup, lektor, Soløsevej 10A, 2820 Gentofte.

Søren Kjølrup, professor, Dronningens Tværgade 58, 1302 København K.

Gunnar Broberg, professor, Institutionen för kulturvetenskap, Biskopsgatan 7, SE-223 62, Lund, Sverige.

Carl Henrik Koch, docent, Fredensvej 47, 2970 Hørsholm.

Birgitte Possing, forskningschef, Nationalmuseet, Frederiksholms kanal 12, 1220 København K.

Småstykker

En etterlysning

Af Kåre Hansen

Min slektsforskning har bragt meg til Danmark, men pga avstanden har jeg problemer med å innhente opplysninger fra danske kilder. Jeg håper derfor at leserne av *Personalthistorisk Tidsskrift* kan være meg behjelpelig med noen opplysninger. Jeg har prøvet Riksarkivet i København uten resultat.

Saken er som følger: Jeg forsker på familien Jonstrup i Høland i Norge. Stamfaderen til denne slekt kom til Norge som korporal i Reuters Compani 1682 ifølge militære ruller. Hans navn var Hans Olsen Jonstrup. I oversikt over offiserer i den dansk/norske hær med navnet Jonstrup, finnes 5 stk. opplistet med navnet Jonstrup: Hans Olsen, to av hans sønner Joachim Fredrik og Ulrik Fredrik, og to av hans barnebarn Hans Ulrik og Kjeld Christian.

Hans Olsen Jonstrup giftet seg med Gjertrud Robsahm, sannsynlig svensk. Hvor gifte har funnet sted, er ikke kjent. De fikk tilsammen 9 barn, 4 gutter og 5 jenter, så langt jeg har kunnet finne ut.

Etter hans død sto det i Aurskog kirke en silkestandart med våpen, krone på blått felt med to korslagte sverd og hjelm med fem tvetungede vimpler, den midterste svart, de øvrige med to blå og to svarte felter. Under våpenet stod »Hans Olufsen Ionstrup kongelig maist.s bestalter cornet ved det første nationale regiment dragoner i Norge under velbaarne her obrist Folckerson, død ao. 1704«.

Et annet spor er funnet i *Personalthistorisk Tidsskrift*, 5. rk. bd. 1, 1904, s. 250: Gravskrifter fra Københavns nedlagte Kirkegaard indendfor de gamle Volde. V.: Vor Frelzers Kirkegaard nr. 18: Herunder hviler Brændevinsbrænder Ulrik Fredrik Johnstrup, f. 31. jan. 1775, d. 7. sept. 1834, gift med Elisabeth Johansine Jonstrup, født Petri, f. 26. sept. 1793, d. 16. sept. 1839.

Her er navnbruken identisk (Ulrik Fredrik Johnstrup) med etterslekten etter Hans Olsen Jonstrups bruk av dette navnet i Norge.

Mitt spørsmål blir da: Finnes det spor som fører bakover fra Hans Olsen Jonstrup og finnes det bilde, avtrykk eller tegning av våpenskjoldet.

En rettelse

Af Holger Hertzum-Larsen

I december 1998 udgav jeg bogen *Jydske domme og dokumenter 1440-1700*. På side 190ff refererer jeg til en retssag i 1622 i Sdr. Bork sogn, hvor en Mathias Jørgensen, der i 1602 havde afhændet sin del af en gård til sine brødre, nu benægtede denne handel. Som vidner i 1602 underskrev præsten hr. Claus Mortensen i Bork og hr. Niels Barfoed i Nebel. I 1622 var begge præster døde, og derfor måtte deres efterkommere stå til regnskab. Af Claus Mortensens efterkommere nævnes: Hr. Oluf Clausen i Nr. Bork, Jørgen Clausen, Sindes Clausen, Enevold Clausen, Birgitte Clausdatter, Maren Clausdatter, Else Clausdatter, Mette Clausdatter, anden Mette Clausdatter, Hendrik Nielsen, Jørgen Nielsen, Claus Nielsen, Laurits Nielsen, Albret Nielsen og Ingeborg Nielsdatter.

I min bog har jeg skrevet, at skriveren måtte have glemt at notere, at de sidstnævnte børn med efternavnet Nielsen var børn af Niels Barfoed.

Det har vist sig ved yderligere forskning, at disse var børn af en afdød søn af Claus Mortensen, nemlig præsten Niels Clausen i Henne, der døde mellem 4. maj og 24. oktober 1620.

Desværre er denne fejl kommet med i bogen *Barfod Sagaen*, side 34, hvilket jeg beklager.

Orientering

Generalforsamling 1999

Samfundets ordinære generalforsamling blev holdt den 27. april 1999 kl. 19.30 på Rigsarkivet, Tøjhusgade 1.

Dagsorden:

- Valg af dirigent
- Bestyrelsens beretning
- Regnskab og fastsættelse af kontingent
- Valg
- Eventuelt

Formanden, Finn Andersen, bød velkommen og foreslog på bestyrelsens vegne ambassadør Villads Villadsen som dirigent. Dette blev vedtaget med akklamation. Dirigenten erklærede generalforsamlingen for lovlig i henhold til lovene. Herefter fik formanden ordet for bestyrelsens beretning, som blev indledt med en medaljeoverrækkelse:

I forbindelse med Samfundets 100-års jubilæum i 1979 indstiftedes en medalje, som efter bestyrelsens beslutning kan tildeles som påskønnelse af »En bemærkelsesværdig personalhistorisk indsats inden for forskning, litterær virksomhed eller organisationsarbejde«. Det er en medalje i sølv, som i aversen bærer Thorvaldsens relief af Clio, historiens muse, og rundt i kanten inskriptionen »Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie stiftet 22.9.1879«. På reversen ses inskriptionen: »For en bemærkelsesværdig Personalhistorisk Indsats«, omgivet af en krans af laurbær, og på kanten indgraveres medaljemodtagerens navn og datoen for tildelingen.

Bestyrelsen har besluttet at tildele Hans H. Worsøe nævnte medalje, idet den finder, at Worsøe gennem årtier har udøvet en bemærkelsesværdig personalhistorisk indsats. Motiveringen for at tildele Worsøe medaljen kunne principielt tage udgangspunkt i samtlige de i statutterne nævnte indsatsområder, men vi har valgt at motivere tildelingen med baggrund i den banebrydende og vedholdende formidling af kendskab til de genealogiske og personalhistoriske discipliner og udøvelsen af samme. Hans H. Worsøe er pioner på formidlingsområdet. Det er Worsøe, der gennem årene har lagt grunden til udbredelsen af kendskabet til det genealogiske og personalhistoriske studium gennem undervisning i studiekredse og i aftenskoleregi. Det var Hans H. Worsøe, som i 1962 tog initiativ til sommerkurserne på Køng Folkehøjskole, hvilke uden tvivl blev forbillede for den senere kursusvirksomhed i slægts- og personalhistorie, som mange tusind mennesker har deltaget i.

Du tog initiativ til undervisning, du var den kyndige lærer og leder frem til 1969, og du var den litterære formidler – du udgav i 1962 *Grundbog i slægtshistorie*, som kom i 5. oplag i 1976. Men det var jo kun en begyndelse. I 1965 var du forfatter af en revideret og udvidet udgave af Johan Hvidtfeldts *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. I 1966 tilrettelagde du sammen med Grethe Ilsøe en lysbilledserie (med tilhørende teksthæfte) om slægtshistorisk kildemateriale. Lysbilledserien, der blev udgivet af Dansk Historisk Fællesforening,

dannede i høj grad grundlag for undervisning i studiekredse og aftenskoler. I 1973 forfattede du *Slægtshistorie – en vejledning*, udgivet i Dansk Historisk Fællesforenings håndbogsserie; 3. reviderede udgave udkom i 1982. I 1976 var du forfatter af det af Udenrigsministeriet udgivne Fact Sheet *Denmark Tracing your Danish ancestors and relatives*, i 1983 forfatter af *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning*, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland (2. udgave 1984) og i 1987 forfatter til Politikens håndbog i slægtshistorie med titlen *Find dine rødder* (3. udgave 1997).

Jeg skal ikke her gennemgå dine øvrige formidlende og publicistiske aktiviteter. Jeg har kun nævnt nogle milepæle, men hvis vi ser nøjere efter, kan vi konstatere, at du herudover har ledet utallige kurser, du har holdt et enormt antal foredrag, redigeret adskillige udgivelser og tidsskrifter, ligesom du har skrevet og publiceret et meget stort antal værdifulde artikler af generel formidlende karakter. Du er virkelig århundredets formidler af slægts- og personalhistorisk viden, og derfor ønsker vi at hædre dig med medaljen for en bemærkelsesværdig personalhistorisk indsats. En fremragende indsats.

Hans H. Worsøe blev hædret med klapsalver og holdt en kort improviseret takketale.

Derefter fulgte den egentlige beretning:

1998 har været et godt år for Samfundet. *Personalhistorisk Tidsskrift* er udkommet planmæssigt, arbejdet med den resterende del af navnegistre til de mange årgange af *Personalhistorisk Tidsskrift* er fremmet mere end ventet, og nye udgivelser og idéer trænger sig på. Vores hjemmesider på internettet er vel besøgte og har givet god medlemstilgang.

Personalhistorisk Tidsskrift. Tidsskriftet er udgivet med 2 hæfter indeholdende 290 sider + indholdsfortegnelse og navneregister. Det er jo langt over normal tilstræbt norm, men stoffet har været tilstede og der er ingen tvivl om, at de lidt større hæfter giver redaktionen bedre muligheder for en varieret sammensætning. Trykkeriregningen er ikke steget væsentlig, hvilket må skyldes en absolut kompetent redaktion. Redaktionen er fortsat varetaget af Jørgen Mikkelsen med bistand fra Nynne Helge og med Tommy P. Christensen som anmelderredaktør. Nynne Helge indtrådte i redaktionen i begyndelsen af 1998, og i slutningen af 1998 er det lykkedes Jørgen Mikkelsen og Nynne Helge at udvide redaktionen med endnu et medlem, nemlig Anne Dorthe Suderbo. Velkommen til cand.mag. Anne Dorthe Suderbo. Der er nu samlet et stærkt hold til at forestå en videreudvikling af *Personalhistorisk Tidsskrift*.

Personregister til Personalhistorisk Tidsskrift 1966-96. Ved sidste års generalforsamling kunne vi præsentere første bind af navneregister til 30 årgange af *Personalhistorisk Tidsskrift*, nemlig årene 1966-96, som traditionel bogudgivelse og samtidig i en elektronisk udgave indeholdt på 2 disketter. Poul Steens og Arne Julins arbejde med de resterende 80 årgange har haft vældig fremgang, og vi kunne på dette tidspunkt have udgivet perioden 1930-65, men egentlig er manuskriptet til en endnu længere periode stort set klart, hvorfor vi overvejer, om vi i virkeligheden kunne komme i den situation, at vi kunne udgive resten som et samlet register. Det bliver mange sider i flere bind. Det er selvfølgelig en stor økonomisk satsning, men vi er overbevist om, at investeringen på sigt kan bære sig. Som det vil fremgå af regnskabet, har vi betydelige midler, men samtidig arbejder vi med andre højt prioriterede udgivelser, hvorfor vi også vil undersøge muligheder for tilskud til disse aktiviteter. Det skal nok lykkes.

Udgivelser. De øvrige højt prioriterede udgivelser er genudgivelse af Knud Pranges bog *Mit navn er Jensen*, og det er Ole Degns *Borgere og bybefolkning*, der indeholder en gennem-

gang af kildemateriale til belysning af borgernes og bybefolkningens person- og slægtshistorie samt deres økonomiske og sociale forhold; vi er sikre på, at det vil blive en meget nyttig udgivelse. Manuskriptet er stort set færdigt til trykkeri og vi ser frem til en rimelig hurtig realisation. Højt prioriteret er ligeledes en publikation om slægtsforskning for børn, hvis foreløbige arbejdstitel er *Mig og mine*. Initiativtager og forfatter er Charlotte S. H. Jensen, som har fremlagt et meget spændende projekt, hvis målgruppe vil være børn i alderen 7-12 år. Vi tror meget på projektet – ikke sådan at forstå, at arkivernes læsesale befolkes af de 7-12 årige, men publikationen vil afgjort kunne understøtte den almindeligt forekommende slægtsinteresse, som findes i familien og efterhånden også i folkeskoleklasserne. Egentlig var det planen at genudgive *Mit navn er Jensen* allerede i 1998, men revision af tekst- og billedmateriale har voldt større problemer end forventet, hvorfor vi er lidt bagefter tidsplanen.

Hvem Forsker Hvad, som udgives af Samfundet i samarbejde med DIS-Danmark og Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger, er udgivet planmæssigt, og vi kan ligesom tidligere år konstatere, at der er en fornuftig økonomi, og beholdningen rækker langt i forhold til indeværende års udgivelse. Det reviderede regnskab har været fremlagt på et forudgående bestyrelsesmøde og er således godkendt af Samfundet uden bemærkninger. Regnskab og udsendelse af HFH har efterhånden et stort omfang, og i 1998 er der indgået en aftale med Odense Universitetsforlag om at varetage disse praktiske gøremål. Dette koster selvfølgelig en del penge og vil få indflydelse på prisen for HFH fremover.

Internet. Ved sidste års generalforsamling kunne vi fortælle om etablering af egne hjemmesider på internettet med Elsebeth Paikin som webmaster. Hjemmesiderne udvikles løbende og er godt besøgte. Mange nye medlemmer er kommet via hjemmesiderne, hvorfra man kan foretage en elektronisk indmeldelse, bestille tidligere udgivne publikationer og desuden bruge den information, som foreløbig er lagt ud på nettet. For øjeblikket arbejdes der på at gøre *110 års indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift*, udgivet 1992, tilgængelig via internettet. Der er store formidlingsmuligheder via internettet, men det skal ikke skjules, at udvikling og drift kræver megen tid af vor webmaster.

Nordisk samarbejde. I samarbejde med øvrige nordiske organisationer havde vi planlagt en slægtshistorisk conference i dagene 3-4. oktober 1998 i Saltsjöbaden nær Stockholm. Tilmeldingen var ikke tilstrækkelig, og konferencen blev aflyst. Desværre er det jo ikke første gang, at nordiske konferencer har måttet aflyses, og nu forsøges det så at knytte nordiske indslag til større regionale årsmøder og slægtsforskerdage, som specielt i Sverige er interessante arrangementer. Denne model prøves i forbindelse med de svenske slægtsforskerdage i Karlstad 18.-19. september 1999, jf. omtale og indlæg i seneste hæfte af *Personalhistorisk Tidsskrift*.

Økonomi og medlemmer. Regnskabet for 1998 behandles under et senere punkt på dagsordenen, så her vil jeg nøjes med at fastslå, at Samfundets økonomiske situation fortsat er tilfredsstillende. Medlemstallet steg en smule i 1997 og endnu mere i 1998, så vi er på rette spor. Vi nyder fortsat godt af tilskud fra Undervisningsministeriets tipsmidler, Goods Fond og Kulturministeriets tidsskriftsstøttemidler. Disse tilskud betyder meget for vores økonomi, så vi er taknemmelige overfor de pågældende institutioner.

Til slut vil jeg gerne takke de personer, organisationer og institutioner, som vi gennem året har haft samarbejde med.

Herefter var der lejlighed til at drøfte bestyrelsens beretning. Michael Bach ønskede forøget mødeaktivitet med bl.a. arkivbesøg og biblioteksbesøg og foreslog, at man nedsatte et arrangementsudvalg. Georg Ager-

by foreslog et udvidet tidsskrift ligesom i Sverige – et fælles tidsskrift for alle de slægtshistoriske foreninger. I øvrigt ønskede han, at foreningen var mere aktiv på de nordiske konferencer. Man kunne f.eks. arrangere en bustur til de svenske slægtforskerdage i Karlstad. Beretningen blev godkendt.

Herefter fik kassereren, Birgit Flemming Larsen ordet for gennemgang af det reviderede regnskab. Der var ingen bemærkninger til regnskabet. Kontingentet for 2000 fastsattes uændret til 175 kr. pr. år.

I overensstemmelse med lovene afgik følgende bestyrelsesmedlemmer: Finn Andersen, Hans H. Worsøe, Nils G. Bartholdy, Poul Steen og Ida Dybdal. Formanden, Finn Andersen, genvalgte uden afstemning. På samme vis genvalgte de øvrige afgående bestyrelsesmedlemmer uden modkandidater. Derpå genvalgte revisorerne, Jørgen Stage Larsen og Sigurd Rambusch, og revisorsuppleanten, Bent I. Suurballe.

Under eventuelt redegjorde Georg Agerby for den nye CD fra Dansk Data Arkiv og beklagede kvaliteten. Arne Julin supplerede, at der manglede 10.000 indførsler i 1801-folketællingen. Bestyrelsen har allerede taget kontakt til DDA og gjort opmærksom på nødvendigheden af grundig korrekturlæsning.

Efter generalforsamlingen talte direktør Erik Stig Jørgensen om det nye, kombinerede rigsarkiv og landsarkiv i Ørestaden, som skal stå færdigt i 2003. Det blev et instruktivt og underholdende foredrag om en bygning, som har interesse for de fleste medlemmer.

Referent: Poul Steen

Resultatopgørelse og balance 1998

for Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

			1997	1000
Resultatopgørelse	kr.	kr.	kr.	kr.
<i>Indtægter</i>				
Kontingentindbetalinger			183.481	155
Tilskud ¹			60.000	50
Salg af bøger og hæfter			47.082	12
Renter			7.603	7
Momsrefusion			<u>4.525</u>	<u>1</u>
<i>Indtægter i alt</i>			<i>302.691</i>	<i>225</i>
<i>Udgifter</i>				
Personalhistorisk Tidsskrift				
Trykning	119.104			117
Forsendelse	34.065			21
Adm. aftale OUF	19.556			20
Øvrige omkostninger	<u>10.473</u>			<u>9</u>
		183.198		167
Bøger og hæfter				
Trykning	59.359			
Forsendelse	1.486			1
Køb	14.397			18
OUF	<u>2.250</u>			
		77.492		
Møder og rejser		14.146		18
Administration		5.698		5
Diverse		<u>4.640</u>		<u>8</u>
<i>Udgifter i alt</i>			<i>285.174</i>	<i>217</i>
<i>Årets driftsresultat</i>			<i>17.517</i>	<i>8</i>
Hensættelse til udgivelser			<u>10.000</u>	<u>20</u>
<i>Årets resultat</i>			<i>7.517</i>	

Balance pr. 31. december 1998*Aktiver*

Likvid beholdning	152.476	120
Hensat til udgivelser	163.163	153
Obligationer ²	387	2
Andre aktiver ³	<u>0</u>	<u>0</u>
<i>Aktiver i alt</i>	<i>316.026</i>	<i>275</i>

Passiver

Forudbetalte kontingenter	53.375	31
Skyldige omkostninger	1.114	
Hensættelser		
Saldo primo 1998	153.163	
Overført af årets resultat	10.000	
	163.163	153
Egenkapital		
Saldo primo 1998	90.912	
- Kurstab	55	
Årets resultat	<u>7.517</u>	
Saldo ultimo 1997	<u>98.374</u>	<u>91</u>
<i>Passiver i alt</i>	<i>316.026</i>	<i>275</i>

Aalborg, d. 2. marts 1999

Birgit Flemming Larsen

(sign.)

Samfundets regnskab for 1998 er revideret, hvorved er konstateret, at de i foranstående resultatopgørelse og balance angivne beløb er korrekt overført i overensstemmelse med kassebog, bilag og bankopgørelser.

Ølstykke, marts 1999

Rødovre, marts 1999

Jørgen S. Larsen

Sigurd Rambusch

(sign.)

(sign.)

1. Goods fond kr. 25.000, Kulturministeriets tidsskriftsstøtte kr. 10.000, Undervisningsministeriets tipsmidler kr. 25.000.

2. Nominel beholdning kr. 400.

3. 1 computer, 3 printere, 1 telefax og 1 scanner.

Nyt fra Norden

Af Birgit Flemming Larsen

Sverige

In memoriam Johan von Sydow – en nestor indenfor svensk slægtsforskning
Svensk slægtsforskning har mistet en af sine fædre. Den 1. januar 1999 afgik Johan von Sydow ved døden i sin hjemby Göteborg, 80 år gammel. Interessen for slægtsforskningen fik von Sydow i arv fra sin far, der havde udforsket slægten von Sydow, som i begyndelsen af 1700-tallet indvandrede til Sverige fra Pommern. Johan von Sydow fortsatte faderens forskning, og spændende var det at høre om rejser til Tyskland og Pommern for at spore slægtens aner.

Johan von Sydow involverede sig i organisationsarbejde inden for slægtsforskningen. I årene 1964-1991 var han formand for Västra Sveriges Genealogiska Förening (VSGF). Også i den svenske landsdækkende forening, Genealogiska Föreningen, var Johan von Sydow aktiv som bestyrelsesmedlem i perioden 1971-1987. Da der opstod planer om at stifte et landsforbund for slægtsforskerforeninger i Sverige, var det naturligt, at Johan von Sydow var med i en interimstyrelse, som udarbejdede forslag til vedtægter og handlingsprogram til det, der senere blev til Sveriges Släktforskarförbund.

Efter sin afgang som formand for VSGF fik Johan von Sydow tid til at skrive bøger. I 1994 udkom *Ulf och Kerstin Sparre och deras ätlingar* og i 1996 *Christian Fredrik von Sydows ätlingar*.

I Danmark er vi mange, der husker Johan von Sydow som en yderst charmerende og gæstfri vært, når der blev indbudt til sammenkomst i foreningen i Göteborg.

I *Släkthistoriskt Forum*, 2/99, *Sveriges Släktforskarförbund*, Box 30222, 104 25 *Stockholm* findes en interessant artikel om at udarbejde en slægtsbog. Forfatteren K.G. Junhall, der kalder sig en veteran, kan kontaktes på denne adresse: kgjunhall@mail.bip.net

Finland

Fra Genealogiska Samfundet i Finland har vi modtaget:

Veli-Matti Autio: Helsingin Yliopiston Ylioppilasmatrikkeli 1869-1885. Skrifter utgivna av Genealogiska Samfundet i Finland 53. Saarijärvi 1996. 345 s. ISBN 951-45-7559-8.

og

Herdis Modeen: Kretsen kring Nadine. Skrifter utgivna av Genealogiska Samfundet i Finland 54. Saarijärvi 1998. 162 s. ill. ISBN 952-5130-01-0. (se anmeldelse).

Samfundets nordiske repræsentant

Birgit Flemming Larsen

Klostermarken 13

9000 Aalborg

Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon

Af Sv. Cedergreen Bech

Denne liste indeholder tilføjelser fra perioden 24.12.1997-31.5.1999. Den er en fortsættelse af listen, der blev bragt i Personalthistorisk Tidsskrift 1998:1. Dato i parentes angiver dato for nekrolog. (S) henviser til supplementsbindet for Dansk Biografisk Leksikon.

Andresen, Kaj, d. 26.6.1998
Bindsløv, Laurits, d. 18.2.1998
Birkelund, Palle, hustru Gerda B., d. 6.11.1998
Bramsen (slægt), Mogens B. 1905-98
Bruun, Jonas, enke, Sybille B., d. 21.8.1998
Bræstrup, F. W., d. 9.2.1999
(S) Bundgaard, Poul, d. 3.6.1998
Caroline Mathilde, dronning. Rett. 4.l (slotsk.) udgår.
Christensen, Bent, d. 24.1.1998
Christiani, Alex., d. 3.8.1998
Clausen, H. P., d. 21.4.1998
Colding, Torben Holck, d. 6.1.1998
Dalsgaard, Sven, d. 22.1.1999
Damgaard, Mads Eg, d. 25.5.1999
Danstrup, John, hustru, l. ægteskab, Benedicte, d. 5.3.1999
Danø, Steen, d. 1.1.1998
Danø, Sven, d. 10.3.1998
Deurs, Jan Arent van, enke, Birgit Schönheyder v.D., d. 23.6.1998
Dragsted, Ove, 26.4.1999
Ellegaard, France, d. /4 1999 (26.4.)
Elling, Christian, hustru, l. ægteskab, Else E., d. 5.2.1998
Eyben, W. E. von, hustru, Ragna, d. 23.12.1998
Fink (slægt), Dan F., 1908-98
Friis, Henning, d. 1.3.1999
From, Franz, d. 3.4.1998
Gandil, Chr., d. 15.1.1999
Garff, Alex, enke, Estrid Margrethe G., d. 27.1.1999

Gauguin, Jean, hustru, 3. ægteskab, Hedvig (Sys) Poulsen, d. 11.2.1999
Gregaard, Peer, d. 17.7.1999
Hansen, K. G., d. 21.5.1998
Havsteen-Mikkelsen, Sven, d. 14.2.1999
Heerup, Henry, hustru, 1. ægteskab, Emilie H, d. 25.1.1999
Henrik, prins, far, André de Montpezat (1907-98)
Hjorth, Poul Lindegaard, d. 21.5.1998
Hofman-Bang, Niels, hustru, Esther H.-B., d. 4.3.1999
Hvidtfeldt, Arild, d. 17.2.1999
Hæstrup, Jørgen, d. 12.4.1998
Hørup, Jacob, d. 20.2.1999
Jacobsen, Egill, d. 21.4.1998
Joensen-Mikines, S., enke, Karen J.-M., d. 12.8.1998
Jordan, Vilhelm Lassen, d. 3.2.1982, hustru, Ebba Stenild, d. / 1982
(S) Juul-Jensen, Palle, d. 26.12.1998
Jørgensen, Eiler, d. 7.5.1998
Kirketerp Nielsen, Grete, d. 18.7.1998
Koppel, Herman D., d. 14.7.1998
Kruuse, Jens, hustru, 1. ægteskab, Annabeth K., d. 9.3.1999
Køie, Mogens Engell, hustru, 1. ægteskab, Aase K., d. 7.2.1999
Lange, Morten, hustru, 2. ægteskab, Bodil L., d. 9.5.1998
Lange, Per, hustru, 1. ægteskab, Rigmor Thor, d. /1 1999 (7.1.)
Lind, Nathalie, d. 11.1.1999
Lund Christiansen, Asger, d. 31.8.1998
Lütken, Per, d. 10.2.1998
(S) Macholm, Niels, d. 5.11.1997
Martensen-Larsen (slægt), Florian M.-L. 1911-98
Munk, Kaj, enke, Lise M., d. 9.9.1998
Nørregaard Rasmussen, P., d. 1.1.1998
Olsen, Th. Hagedorn, enke Dagny H.-O., d. 14.2.1998
Oxenvad, Erik, enke, Fanny O., d. 24.12.1997
Petersen, Teddy, d. 19.4.1991
Piø, Iørn, d. 16.2.1998
Ralov, Kirsten, d. 30.5.1999
Rask-Nielsen, Ragna, d. 19.5.1998
Rastenni, Rachel, d. 17.8.1998
Restrup, Ole, d. 9.1.1998
(S) Richter, Johan, d. 18.4.1998
Rode, Ebbe, d. 23.5.1998
Roos, Jørgen, d. 13.9.1998
Saxov, Svend Erik, d. 9.6.1998

Schmidt, Erik Ib, d. 5.12.1998
Schram-Nielsen, Erik, d. 26.3.1998
Schultz, Svend S., d. 6.6.1998
-- , enke, 3. ægteskab, Kirsten S., d. 16.10.1998
Schur, Axel, d. 13.12.1998
Seeberg, Peter, d. 8.1.1999
Seidelin, Anna Sophie, d. 6.8.1998
Sejr, Arne, d. 23.7.1998
Simonsen, Thorkild, mor Anna S. (1897-1998)
Skrubbeltrang, Fridlev, enke Maria S., d. 21.3.1998
Skytte, Karl, enke, Dagny S., d. /3 1999
Stangerup, Henrik, d. 4.7.1998
Starcke, Viggo, enke, Lis S., d. 12.12.1998
Steensberg, Axel, d. 3.3.1999
Stief, Carl, d. 20.3.1998
(S) Stiesdal, Hans, d. 2.9.1998
Sørensen, John Kousgård, d. 10.1.1999
Thamdrup, H. M., d. 13.11.1998
Thestrup Pedersen, Ebbe, d. 12.9.1998
Thorvildsen, Knud, enke, Elise T., d. 17.11.1998
Tikjøb, Jette d. 29.4.1999
Tornehave, Hans, d. 13.6.1998
Torpe, Jørgen, enke, Dagny T., d. 12.9.1998
Udsen, Bodil, ægtefælle, Jens Therkildsen, d. 7.3.1999
Vanggaard, Thorkil, d. 8.2.1998
Wendt, Frantz, d. 16.12.1998
Westenholz (slægt), Peter W. 1937-98
Vibe, Christian, d. 23.6.1998
Vibæk, Jens., enke Ruth V. d. 14.3.1998
Ørum, T. P. A., d. /3 1999

Anmeldelser

Ved Tommy P. Christensen

Heini Madsen: Ordbog for slægtsforskere. Forlaget Súvanes, Vadum, 89 s., hft., ISBN 87-983134-3-6. Pris: kr. 75,-

Bogen falder i to dele. Den første del består af ordbogen, og anden del på 7 sider indeholder en tællekalender med en fortegnelse over påskedagene siden år 1500. Tællekalenderen skulle gøre det muligt at tælle sig frem til en hvilken som helst dato i et givet år.

Ordbogen er tiltænkt slægtsforskere, der har brug for et hurtigt opslag. I forordet gør Heini Madsen opmærksom på, at der til de fleste ord kun følger én forklaring. Derudover lægges der vægt på, at der er anvendt moderne stavemåde, hvilket betyder, at aa bliver til å, og navneord, der tidligere blev skrevet med stort, er her forsynet med lille begyndelsesbogstav. Mange slægtsforskere har formentlig erfaret, at man tidligere stavede ganske tilfældigt. Heini Madsen har valgt kun at medtage gamle stavemåder, når der er tale om ord, hvor man ikke umiddelbart kan gætte betydningen – som f.eks. rouffe, der betyder roe. En anden spidsfindighed, som der gøres opmærksom på i forordet, er at man eksempelvis i 1500-tallet anvendte th som begyndelsesbogstaver, hvor man i dag vil bruge d.

Ordbogen vil formentlig kunne være en hjælp i situationer, hvor slægtsforskeren har læseproblemer, men dog er i stand til at tyde begyndelsen på et ord. Andre situationer, hvor ordbogen vil kunne finde anvendelse, er når man søger en hurtig forklaring. Der er medtaget mange spændende ord og forkortelser. Det er f.eks. interessant at erfare, at »svikhul« er et lufthul i en tønde. Navnlig er der mange forklaringer på begreber fra lægdsruller.

Bogen fylder ikke ret meget og er derfor let at medbringe på landsarkiver og andre steder, hvor slægtsforskere befinder sig. Man skal blot huske på, at der ikke er tale om et leksikon med fyldige og mere eller mindre fuldstændigt dækkende beskrivelser, men »blot« en ordbog.

Stella Borne

Det står skrevet i kirkebøger, skøder, skifter, folketællinger og mange andre arkivalier. Samlet og bearbejdet 1990-1998 af Jens Peder Skou. Udgivet af SLÆGTEN 1998, 366 s., ill., hft. Pris: kr. 175,-

Under ovenstående titel, som egentlig er både altsigende og intetsigende, har Jens Peder Skou fået udgivet frugten af 8 års intenst arbejde med slægtsforskning i sit otium efter et virksomt arbejdsliv i naturvidenskabernes tjeneste. Når jeg kalder titlen altsigende skyldes det, at samme titel uden videre kunne anvendes om ethvert slægtshistorisk arbejde, intetsigende, fordi en henvisning til den i en bibliografi intet siger om, hvilken slægt – eller hvilke slægter – der her er behandlet. Men jeg kan godt forstå forfatterens valg, fordi der er tale om en slags reduceret slægtskabstavl, som behandler de forskellige slægter, som har bidraget til forfatterens anetavle uden derfor at bringe fuldstændige efterslægtstavler for de enkelte anepar. En titel som Slægterne bag Jens Peder Skou, ville måske nok sige lidt mere, men absolut heller ikke være fyldestgørende.

Bogen er som den første egentlige slægtsbog udgivet af SLÆGTEN, som jo ellers bedst kendes som udgiver af bladet af samme navn, de fortræffelige temanumre og et par kildeudgivelser. Et tilløb til en form for slægtsudgivelse var der gjort med Birgit Øskov og Anton Blåbjergs: *Er du i familie med bryggerne? Slægterne bag J.C. og Carl Jacobsen på Carlsberg* fra 1997, hvor de enkelte slægter inden for probandens anetavle blev behandlet hver for sig. Jens Peder Skou springer i første omgang anetavlen over og starter ved den ældst kendte forfader i den af de fædrene slægtsrækker, der kan føres længst tilbage, hvorefter den følges fremad, idet de slægter, der så at sige mødes undervejs frem mod nutiden, knyttes til og skildres. I alt 12 tavler hjælper på overskueligheden, inden Skou efter knap 200 sider når frem til sine farforældre. I anden del behandles moderens familie på 100 sider og 7 tavler, og endelig behandler det afsluttende kapitel forældrene. Hele værket rundes af med den særdeles nyttige oversigt »Forældrenes børn«, hvor anetavlen opføres i den normale rækkefølge med angivelse af hvert enkelt anepars samlede børnefolk, noget man kunne ønske sig i enhver publiceret anetavle.

Ovenstående kan måske lyde lidt forvirrende, og forfatteren råder da også læserne til at læse bogen bagfra (!) hvilket ganske givet i første omgang kan være en hjælp, men når man først har skaffet sig det nødvendige overblik, bør bogen absolut læses forfra. Det særlige og det, som gør denne bog til en spændende nyskabelse inden for slægtslitteraturen, er jo netop det, at man starter længst tilbage i tiden og følger linjernes udvikling og sammenknytning frem til i dag. Det er spændende læsning, og selve metoden, som kræver et stort overblik og megen logisk sans af sin forfatter, kan anbefales, hvis man ønsker at efterlade sig sit indsamlede stof i en form, som man kan håbe på, at nogen vil interessere sig for. Det er bl.a. det, der har drevet Skou til at søge nye veje. Bogen kan derfor anbefales til et nøjere studium.

Om selve indholdet kun så meget, at det er ret imponerende, hvilken fylde af oplysninger det er lykkedes forfatteren og de folk, der har bistået ham, at finde frem om danskere på landet i de forudgående tre århundreder. Med bogens titel in mente kunne man have ønsket sig en systematisk fortegnelse over de benyttede kilder ud over kirkebøger og folketællingslister, selvom kildehenvisningerne nederst på siderne tit giver en god hjælp. Der er grund til at tage hatten af for det stykke forskningsarbejde, som forfatteren har udført, og for det arbejde, som Ole Bech Knudsen har udført for ham, og som loyalt nævnes. Det drejer sig bl.a. om en af de få grene, der ikke er lutter bønder, nemlig den yngre slægt Sadolin, hvis tilknytning til Nordbypræsten Jørgen Dinesen Høfding, det er lykkedes at påvise. Samtidig er forbindelsen mellem den ældre og den yngre slægt Sadolin endeligt afkræftet. Selvom allerede Albert Fabritius i sin slægtsoversigt i *Dansk biografisk Leksikons* 2. udgave skrev, at den yngre slægt »næppe tør antages at have forbindelse med den ældre«, er det alligevel væsentligt, at teorien om en forbindelse, som bl.a. blev støttet af Th. Hauch-Fausbøll, nu er modbevist. Og i slægtsforskning kommer det som bekendt an på beviserne ...

Hans H Worsøe

Nancy Ruth Bartlett: A guide to the North American Collections of The Danish Emigration Archives. Aalborg 1997. 369 s., indb., ill., ISBN-87-98912-8-9. Pris: kr. 185,- (inkl. moms, ekskl. forsendelse) ved henvendelse til Det dansk Udvandrerkiv, Arkivstræde 1, Boks 1731, 9100 Aalborg. Telefon 9931 4221, fax: 9810 2248.

Den amerikanske arkivar Nancy Ruth Bartlett tilbragte seks måneder på Det danske Udvandrerkiv i Aalborg, finansieret af United States Information Agency/The American Library Association. Det imponerende resultat af hendes arbejde er et trykt register over

637 private personarkiver, 39 foreningsarkiver, og 82 dansk-amerikanske aviser og tidskrifter, som er den nordamerikanske del af det samlede arkiv. Bogen har 63 sider tekst, og resten er register-oplysninger.

Idéen med projektet var at gøre arkiverne tilgængelige for udenlandske forskere, så søgeværktøjerne i databasen, som ligger til grund for bogen, er på engelsk. Der er opstillet forskellige søgemuligheder for at gøre materialet let tilgængeligt; man kan søge efter navn, udvandringsår, bopæl i Danmark og USA eller Canada, fødsels- og dødsdato, og beskæftigelse, men desværre har ikke alle arkiverne alle disse oplysninger. Databasen angiver størrelsen og indholdet af de forskellige arkiver og fortæller om der findes et register til det enkelte arkiv, og den har også et felt, der hedder »yderligere oplysninger«, som kan være biografiske data og krydshenvisninger. Materialet i Udvandrerarkivet er uensartet – nogle arkiver består af et enkelt stykke papir, mens andre er meget omfattende. Arkivet har ikke været opbygget systematisk, men blev fra starten indsamlet sporadisk i USA og fra mennesker her i Danmark og i USA, som har skænket breve og andet materiale; så tilfældigheder spillede en stor rolle for, hvad der kom med i arkivet, der i øvrigt stadigvæk får tilført nyt materiale.

Forfatteren gennemgår indledningsvis Udvandrerarkivets omtumlede historie og foreslår nogle forskningsemner, hvor materialet kunne anvendes. For mig at se kan dette være lidt problematisk, idet det på forhånd kan virke begrænsende. Det er først, når man stiller nye spørgsmål til en kilde, at man kan forvente nye svar.

En god ting ved bogen er, at den har en alfabetisk fortegnelse over personnavne, omend det næppe kan erstatte et besøg på arkivet. På den anden side kan bogen måske forhindre forgæves besøg.

Mæve Dreusen

Dansk historisk bibliografi 1990 - En vejledning. Udarbejdet af Henrik Horstbøll m.fl. Specialhjælpe midler 36, Det Kongelige Bibliotek 1998. 41 s. hft. ISSN 0105-8215. ISBN 87-7023-536-8. Pris kr. 50,-

Ved udgangen af det 20. århundrede har Det kgl. Bibliotek benyttet lejligheden til at hake op i et mere end hundredårigt projekt; – udarbejdelsen og udgivelsen af *Dansk historisk bibliografi*. Den Danske Historiske Forening var initiativtageren i forrige århundrede, og *Historisk tidsskrift* det oprindelige publiceringssted. I 1929 udkom *Dansk historisk Bibliografi. Bidrag til Danmarks Historie til Udgangen af 1912*, og siden da er tiden frem til og med 1947 samt perioden 1967-76 publiceret (se litteraturlisten herunder). I erkendelse af projektets langsomme udgivelsestakt har Det kgl. Bibliotek, der siden 1970'erne har været involveret i udgivelsesplanerne, besluttet at foretage en løbende ajourføring af bibliografien fra og med 1990, men vel at mærke ikke med henblik på en bibliografi i bogform, men som Dansk Historisk Biografi On-line. Den såkaldte onlinebibliografi rummer nu mere end 17.000 indførsler (poster), og flere kommer til måned for måned. For den slægtsforsker, der måtte sværge til den håndgribelige håndbogslitteratur må der altså fremover henvises til SSF's årlige litteraturfortegnelser, der siden 1987 er blevet publiceret i *Hvem Forsker Hvad*. De baserer sig ganske vist kun på optagne titler fra *Dansk Bogfortegnelser* kvartalfortegnelser indenfor decimalklasserne 02.9 (Arkivvæsen), 46 (Danmark), 99 (Personalhistorie) samt enkelte titler fra 99.4 (Biografier af enkelte personer), ligesom de ikke inddrager historiske årbøger og årsskrifter. At alene den sidste udeladelse gør en betydelig forskel bliver klart, når man ser fortegnelsen over bibliograferede tidsskrifter (s. 34-41) til *Dansk historisk bibliografi* (DHB) 1990ff. Alene årsskrifterne udgør 27 – samt en håndfuld, hvor fra der kun er optaget artikler frem til 1993/94. Specielt hvad angår personalhistorie

hedder det om afgrænsningerne i DHB: »Som hovedregel medtages ikke biografier/nekrologer på mindre end 2 normalsider/spalter. Doktorvitæ er udeladt. Diskussioner af forfatteres værker medtages i reglen ikke, hovedvægten skal altovervejende være på persons liv og ikke kun være præsenterende i forhold til værkerne ... Festskrifter til enkelte personer medtages kun, hvis der reelt står noget om den biograferede (f.eks. en bibliografi). Enkelte artikler i festskrifter medtages efter de almindelige regler.« På den anden side bemærker man, at DHB 1990ff udelader såvel *Slægten* som *Slægtsgården – tidsskrift for dansk slægtsgårdsforening* samt diverse slægtsforeningers periodiske udgivelser, så der vil altså stadig være muligheder, også efter en søgning på DHB On-line. Årsagen til udeladelserne kan man kun gisne om, men sandsynligvis skal forklaringen søges i en kvalitetsbedømmelse. Herom hedder det nemlig bl.a. (s. 6): »Udeladelserne bygger i sagens natur på et individuelt fagligt skøn.«

Tommy P. Christensen

Litteraturliste:

- B. Erichsen & Alfr. Krarup: *Dansk historisk Bibliografi. Bidrag til Danmarks Historie til Udgangen af 1912*. Bd. I-III. Kbh. 1929.
 Henry Bruun & Georg Simon: *Dansk historisk Bibliografi 1913-1942*. Bd. I-VI. Kbh. 1967-1977.
 Henry Bruun: *Dansk historisk Bibliografi 1943-1947*. Kbh. 1956.
Dansk historisk Bibliografi 1948-1966 er endnu ikke udgivet.
 Bente Pedersen: *Dansk historisk Årsbibliografi 1967, 1968, 1969*. Kbh. 1972-1974.
 Ann R. Welling & Erland Kolding Nielsen: *Dansk historisk Bibliografi 1970-73*. Bd. 1-2. Med supplementer til *Dansk historisk Årsbibliografi 1967-69*. Kbh. 1993.
 Ann R. Welling & Erland Kolding Nielsen: *Dansk historisk Bibliografi 1974-1976*. Kbh. 1986.
Dansk historisk Bibliografi 1977-89 forventes påbegyndt af Det Kongelige Bibliotek omkring år 2002.

Nils Ahlberg: *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar*. Riksantikvarämbetets förlag, Stockholm 1998, 139 s., ill., indb. ISBN 91-7209-092-8.

Stadens mönster er en vejledning i at arbejde med bykort. Målgruppen beskrives ikke eksplicit, men det er tydeligt, at især byplanlæggere og lokalhistorikere har været i tankerne. Personalhistorikere, der ønsker at illustrere deres arbejde med kortmateriale, kan dog også hente megen inspiration i denne bog.

Bogen belyser tre hovedemner. Først er der en fyldig præsentation af de skiftende tiders syn på byplanlægning og de spor, som dette har sat i det svenske bylandskab. Dernæst følger en forholdsvis kort redegørelse for pålideligheden af ældre svenske bykort. Til sidst gennemgår forfatteren en række visualiseringsmetoder – bl.a. forskellige grafiske redskaber, man kan tage i brug til at vise udbredelsen af bevaringsværdige ejendomme i en by. Bogens første del har vel nok den bredeste interesse. Her giver Ahnlund en god karakteristik af fem hovedepoker i byplanhistorien, nemlig middelalderen, den førindustrielle periode (ca. 1550-1850), slutningen af 1800-tallet, begyndelsen af 1900-årene samt modernismens tidsalder (fra og med ca. 1930).

Ahnlunds fremstilling er lettilgængelig og fyldt med gode eksempler. Den suppleres med en lang række fortrinlige kort og fotografier, der i mange tilfælde er forsynet med lange, pædagogiske billedtekster. Flere steder er der tale om hele kortserier, der belyser den topografiske udvikling i bestemte byer – eller de planer, der har eksisteret for udviklingen af de pågældende byer. Nogle af kortserierne vedrører byer i Skåne, Halland og Blekinge.

Jørgen Mikkelsen

Historiske meddelelser om København 1998. Redaktion Henrik Gautier og Torben Ejlersen. Udgivet af Københavns kommune, København 1998. 260 s., ill., indb. ISBN 87-89457-12-9.

Et godt dansk motto lyder: Hvad du ikke ved, kan der skrives tykke bøger om – og det er ikke helt forkert. Den, der tvivler, kan blot åbne *Historiske meddelelser om København 1998*. Her gik man rundt og troede, at en losseplads var et ulækkert, rottebefængt sted, som ikke var en historisk ekskursion værdig. Men med John M. Eriksens og Susanne Boiesen Petersens artikel om Københavns lossepladser og opfyldinger bliver man hurtigt klogere – og ikke så lidt mere nysgerrig. Lossepladsfolket, som boede på pladsen og ernærede sig af den – foruden lossepladssvinene, som her havde kronede dage – toner frem af den historiske glemsel. For slet ikke at tale om latrinkørslen fra først Lersøen og siden med den nu nedlagte Amagerbane. Hårrejsende er det at tænke på, at det først var omkring 1968, at kommunen begyndte at gøre sig seriøse overvejelser omkring de miljømæssige belastninger. Det fik som bekendt betydning for de mange haveforeninger, som blev placeret på gamle lossepladser, og som op igennem 1990'erne fik forbud både mod at røre jorden – og dyrke grøntsager.

Så var livet trods alt bedre i de gode gamle dage, da vinhandler Frederik Wilhelm Raaschou (1800-1875) i 1830'erne og 1840'erne havde arbejdet sig op til at blive een af Københavns fineste vinhandlere. Sortimentet fejlede ikke noget – og kunder var der nok af, både i hovedstaden og i provinsen. Helt fra Norge og Island sendte kunder bud efter Raaschous vine. I Torben Ejlersens strek bliver dette til en fortælling om hvordan vin burde behandles, hvordan og i hvilke rammer kunderne skulle betjenes – og ikke mindst om, hvad der burde drikkes – og spises. Torben Ejlersens kyndighed udi vinens og vinhandlens historie kan ikke bestrides, men den meget detaljerede gennemgang kan indimellem blive for meget af det gode – i hvert fald for denne anmelder.

Ejlersens artikel tegner et billede af et selvbevidst byborgerskab, der nok vidste at sætte pris på bordets glæder, og som det fremgår af Kirsten Rykind-Eriksens artikel om juveler- og sølvvarefabrikant Vilhelm Christesen (1850-1900), var det ej heller helt ligegyldigt, hvad man omgav sig med af service eller pyntegenstande. Men til forskel fra tidligere var industrielt fremstillede genstande en mulighed, og Christesen kunne den kunst at forene det serielle med det individuelle præge. Motiverne til de mange ornamentter på lysestager, sovseskeer, punchebowler eller smykker hentedes fra den historiske oldtid og middelalder – og på denne måde blev Christesen's produkter et element i opbygningen af hverdagens nationalisme.

Foruden en artikel om Københavns kirkebyggeri i 1870'erne af Carl Trock samt et bidrag om Københavns barberlav 1561-1862 af Jan Ingemann Sørensen rummer *Historiske meddelelser om København 1998* et større erindringsfragment fra 1830'ernes Nyboder. Erindringerne er redigeret af og forsynet med et forord af Egil Skall. I erindringerne fortæller den senere assistent og regnskabsfører ved Søkortarkivet Christian Petersen (1822-1909) om sin barndom. Om den lillebitte lejlighed med bilæggerov og sand på gulvet, hvor familien boede sammen med bedstemoderen; om børnenes færden på gader og stræder, alt imens forældrene havde travlt med hver sit. Skolegangen startede som 5-årig hos en privat lærefar og lærerem i Haregade, afbrudt af en tid, hvor Christian måtte holdes hjemme for at pleje sin syge bedstemoder. Endnu en privatskole fulgte – hos en spanskroers-svingende flådemester Richter, hvor skolestuen også fungerede som kornloft. Endelig kom Christian i Holmens skole og antoges i 1832 som »rugdreng« med henblik på engang ad åre at kunne trække i kongens klæ'r.

Som sædvanlig indeholder *Historiske meddelelser om København* en gennemgang af årets

gang på Københavns Stadsarkiv samt en række anmeldelser af årets bøger. Endnu engang må man forbløffes over, hvor meget stof hovedstadsregionen rummer – og hvor herligt at vide, at man bare kan grave, hvor man står.

Ning de Coninck-Smith

Sønderjyske årbøger 1998. Redaktion: Lars N. Henningsen. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 1998. 328 s., ill., indb. ISSN 0106-4452. Kan købes ved henvendelse til: Ekspeditionen, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa.

Bogen indeholder 7 artikler, 21 anmeldelser, et afsnit om arkiver, museer og forskningsinstitutioner samt et afsnit: Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1997. Den første artikel, Maria Wilhelmine Bay: »Min barndom i Toftlund«, giver et interessant billede af livet i Sønderjylland fra begyndelsen af århundredet og op til genforeningen i 1920. Det ville have været morsomt, om Maria Bay havde fortalt om Toftlund lidt længere end til 1920 og havde beskrevet, hvordan der var, da hele genforeningspostyret var overstået.

Den anden artikel, Hans-Friedrich Schütt: »St. Marie-handelspladsen i Flensborg«, handler om Flensborg bys opståen, og den tredje artikel af Jesper Thomassen om »Kirker og godsejere i Vestslesvig i 1500-1600-tallet.«

Den fjerde artikel, Gerret Schlaber: »Modernisering eller stagnation?« handler om reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864. Mellemkrigsårene 1850-1864 var en periode, hvor den dansk-tyske modsætning blev yderligere skærpet. Det kan i dag undre, at man ikke ofrede energien og pengene på en modernisering af hæren. Man må jo have kunnet se, hvor det bar hen. Vi tabte Nordslesvig, og så var arbejdet med forvaltningsændringer spildt. Den femte artikel er Kaj Sørensens: »Om Ernst A. Kiørboe. Lektor ved Tønder Statsgymnasium og komponist til den vestslesvigske Hjemstavnsang »For en fremmed barsk og fattig«.«

Den sjette artikel er specielt interessant for dem, der interesserer sig for danskhedens vilkår i Syd- og Nordslesvig fra 1938 til 1940. Det er Axel Johnsen: »»Front og bro«-løsenet under nazismens pres – Ernst Christiansen og Flensborg Avis 1938-1940.« Her får man virkelig indblik i de vanskelige forhold, *Flensborg Avis'* chefredaktør Ernst Christiansen havde. Det var en balancegang, og det forstod man vist ikke rigtigt i »det gamle land«. Navnlig efter 2. verdenskrigs udbrud og Danmarks besættelse blev det umuligt for Christiansen, som jo også blev tvunget bort fra redaktørposten.

Den syvende artikel, Henrik Becker-Christensen: »»Nordschleswig Erwache!!!««, behandler forholdene i Sønderjylland omkring det tyske mindretal og nazismen i 1933. Der var et krav fra mindretallet om en grænserevision, nogle ville sågar have hele Nordslesvig indlemmet i Tyskland. *Sønderjyske årbøger 1998* er en dejlig bog, meget smukt trykt og med gode og interessante billeder, navnlig i de to sidste artikler.

Af anmeldelserne skal jeg blot fremhæve Anders Ølgaards anmeldelse af Erik Jessens bog: *Bare han får sin vilje. Erindringer.*

Jørgen Papsøe

Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844. 293 s. ill. hft. Odense Universitetsforlag og Stadsarkivet i Odense, Odense 1997. ISBN 87-7838-357-9. Pris kr. 200,-

Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1845-1874. 330 s. ill. hft. Odense Universitetsforlag og Stadsarkivet i Odense, Odense 1998. ISBN 87-7838-389-7. Pris kr. 200,-

I 1995 udsendte cirkushistorikeren, forfatter Anders Enevig, det første bind i serien *Cirkus og gøgl i Odense*. Det er 267 sider stort og omfatter tiden 1640-1825. En indledning på 13 sider redegør for tilblivelsen af bogen: Den er et resultat af forfatterens indsamling af basis-

viden om emnet cirkus, bl.a. til brug for hans store værk *Cirkus i Danmark, I-III*, 1981-82. Enevig satte sig ganske enkelt til at gennemblade alle numre af *Fyens Stiftstidende* fra 1772 til ca. 1940. Hertil kom en anden Odense-avis: *Iversens Avis*, der udkom i årene 1780-1868, fra 1837 under navnet *Fyens Avis*. Denne avis indgår dog kun i kildematerialet indtil udgangen af 1850, da besværet med søgearbejdet ikke stod mål med chancen for gevinst.

Forfatteren forestiller sig, at disse bøger skal betragtes som en slags register eller oversigt over, hvad der er sket på forlystelsesfeltet set fra Odense. Eller, som det hedder i slutningen af indledningen til første bind: »Bogen er fra min side tænkt som en materiale-samling, hvor danske og udenlandske interesserede kan finde oplevelse, inspiration og facts. Det er mit håb, at bogen også kan bruges som et stykke værktøj af forskere i det hjørne af kulturhistorien, der beskæftiger sig med de omrejsendes festlige erhverv.«

I 1997 udkom andet bind, omfattende perioden 1826-1844, og året efter det tredje og hidtil sidste bind, der dækker årene 1845-1874. De to nyeste bind er emnet for denne anmeldelse, men det er rimeligt også at inddrage det første bind, ikke mindst fordi den fyldige indledning til dette lægger grunden til alle de følgende.

Teksten i alle tre bind består simpelthen af forlystelsesannoncer og småartikler, der er skrevet direkte af og bragt i kronologisk orden. Det har været et kæmpearbejde og er typisk for forfatterens velkendte energi og engagement samt hans insisteren på dokumentation. Man kunne forestille sig, at Enevigs minutøse gengivelse side op og side ned af små og store annoncer, plakater og redaktionelle omtaler ville virke kedsommelig i længden. Men det gør den ikke. Har man blot den mindste interesse for disse omrejsende folk og deres præstationer, bliver man let hængende, også fordi man fanges af sammenhængen, den historiske tråd. Enevig oplyser da også i forordet til andet bind, at flere har læst første bind i ét ryk som en spændende roman!

Hvert bind er forsynet med en indledning. Bindet vedrørende 1640-1825 indledes med en mere generel og principiel gennemgang af mange forskellige aspekter af emnet of-fentlige forlystelser: *Begrebet gøglere*, herunder ikke mindst udviklingen i forholdet mellem befolkningen og myndighederne på den ene side og de omvandrende gøglere på den anden, belyst ved forordninger og politivedtægter (med eksempler ført helt op til vor tid), *begrebet marked* (de store årlige markeder i Viborg, Århus, Hundslund (Hjallerup), Odense, Egeskov etc.) og i tilknytning hertil udviklingen på vort ældste forlystelsessted, Dyrehavsbakken, *rejsemulighederne* (skibsfart, jernbane, forhindringer såsom krige og epidemier).

Vi får præsenteret de mange forskellige slags gøglere: Akrobater, linedansere, tryllekunstnere, kunstberidere, dukkegøglere, pantomimikere, ballonskipperere, fyrværkere, ejere af menagerier, panoramaer, vokskabinetter, karuseller og luftgynger. Alle blev betegnet som gøglere og anset for en art halvkriminelle, man skulle vogte sig for. En ting, der slog Enevig ved udarbejdelsen af det første bind var, at alle gøglere var udlændinge, især fra Tyskland, Frankrig og Italien. Først hen i 1800-tallet begynder danskere at gøre sig gældende.

Andet bind (1826-1844) har den korteste indledning. Men til gengæld giver Enevig her en nyttig sammenfatning af den historiske udvikling i begreberne cirkus og gøgl: De første mange år op til omkring 1800 kan beskrives som de omrejsende forlystelsers barndom, præget af små selskaber med linedans, balancekunster, spring og kraftpræstationer. Hertil kommer små teaterstykker af italiensk oprindelse med det siden så kendte og elskede persongalleri som Harlekin, Columbine og Pjerrot. Næste periode er årene fra 1800 til ca. 1850, der betegnes som de omrejsende forlystelsers ungdomsår, læreår og lømmelalder. Her var det magikerne, illusionisterne, der løb med gevinsten, når de viste deres visuelle kunster, gerne med bevægelige figurer. Det første egentlige cirkus kom til Danmark med Jean Lüstre, der i 1799 oprådte i Odense. Ved samme tid kom den italienske gøgler Ca-

sorti med sit selskab til Dyrehavsbakken, og takket være dette selskab udbredtes pantomimen til andre selskaber. Enevig understreger, at han omhyggeligt har noteret navnene på samtlige pantomimer, han har fundet omtalt i Odenses aviser.

Tredje bind (1845-1874) har som det første bind en længere indledning. Her er meget stof om den politiske udvikling, hvilket er ganske rimeligt, da det var i den periode, Danmark fik både grundloven og den skæbnesvangre krig i 1864. Som noget særligt afsluttes tredje binds indledning med en grundig behandling af to store, men i dag næppe ret kendte skikkelser: Gøgleren Jean d'Abis og magnetisør Carl Hansen. Se mere nedenfor.

Hvert bind afsluttes med registre. Først er der en oversigt over litteratur- og kildehenvisninger. Derefter kommer et register over billedplancher med personnavn og dato. Til sidst er der et omfattende personregister over samtlige i teksten nævnte »personer, som har beskæftiget sig med folkelige forlystelser i det omrejsende miljø«. I indledningen til det andet bind nævner forfatteren, at nogle har udtrykt ønske om et sagregister og et stedregister. Hertil siger Enevig på sin bramfri facon: »Jeg savner skam også et stedregister og et sagregister, men ... jeg vil ikke spille min kostbare tid på at nørkle med registre, som enhver på et senere tidspunkt kan stille sammen.« Det er altså bare om at gå i gang!

Det er overordentlig værdifuldt, at man her kan finde alt, hvad der i de pågældende epoker har stået i Odense-pressen om omrejsende folkelige forlystelser og de mennesker, der foranstaltede dem. Ikke nok med det; de odenseanske aviser berettede udførligt om, hvad der skete på forlystelsesfronten i andre provinsbyer og navnlig i hovedstaden. Det gør bøgerne langt mere anvendelige, end titlen lader ane. De rummer en guldgrube af facts vedrørende hele Danmark. Dette kan dog ikke opveje savnet af tilsvarende fuldstændige og offentligt tilgængelige oversigter for andre byer. Der må være meget stof at finde frem endnu. Man må derfor håbe, at Enevigs forbilledlige indsats kan opmuntre andre til at gå i hans spor!

Men det er også spændende at følge udviklingen gennem de mange år, som Enevig gør det i indledningerne til navnlig første bind (1640-1825) og tredje bind (1845-1874). Her kommer også hans egne kommentarer til en række forhold. Enevig har altid interesseret sig meget for de rejsende, lige fra sigøjnere til de store cirkusselskaber, og forholdet mellem de fastboende og de rejsende har ikke altid været harmonisk. Enevig påpeger mange gange den urimelige strengthed, hvormed myndighederne forsøgte at kontrollere de mange »taskespillere«, men han ved også, at de ikke var engle. Formålet med forlystelserne var naturligvis at trække penge ud af publikum, og man var ikke altid kræsen med midlerne.

Bøgerne giver en god fremstilling af gøglernes liv og færden i bred forstand. Men også den almindelige historie og kulturhistorie er stærkt tilgodeset. De naturvidenskabelige og tekniske fremskridt i forrige århundrede satte også deres præg på forlystelserne. Anders Enevig lægger vægt på at se sine gøglere i deres tidshistoriske og kulturhistoriske sammenhæng. Derfor kunne han f.eks. ikke bare sig for at medtage en del stof om de slesvigske krige.

Illustrationerne består hovedsagelig af annoncer og plakater. En del af navnlig de ældre er ren tekst, men efterhånden kommer billedmaterialet med i form af enkle træsnit, senere endda metalklicheer. De gengivne plakater er ofte hentet uden for Odense, men de omtalte artister har optrådt i den fynske hovedstad, og illustrationerne hører hjemme i den tid, det pågældende bind dækker. Også litografier og enkelte fotografier bruges som illustrationer.

Den eksplosive udvikling i brugen af billeder, som skete i løbet af det 19. århundrede, afspejler sig helt klart i disse bøger, hvor antallet af illustrationer fordobles fra bind til bind! Første bind har 39, andet bind 73 og sidste bind 145 illustrationer.

Set fra et personalhistorisk-genealogisk synspunkt er der meget godt stof i bøgerne. Man kan følge en række rejsende og deres familier gennem adskillige år. Det er ellers et af de store problemer for genealoger, der arbejder med rejsende familier, at det kan være næsten umuligt at finde frem til sted og dato for fødsler, vielser og dødsfald i disse ikke bo-faste familier. De bevægede sig over det meste af Europa, fra Norge til Balkan, og fra Frankrig til Rusland. Men genealogien og forlystelseshistorien kan her gensidigt befrugte hinanden. Når man, ved egen forskning eller f.eks. gennem værker som Anders Enevigs, finder frem til, hvor en given familie har optrådt, kan det betale sig at eftersøge kirkebøgerne for de pågældende steder. Der kan let være en fødsels- eller dødsnotits med tilknytning til familien. Hvis man omvendt kender dato og sted for en fødsel, kan man med fordel gå til den lokale presse fra tiden omkring fødselsdatoen. Der vil hyppigt kunne findes noget om, at netop den familie har givet forestillingen i byen.

Forfatteren har gjort særlig meget ud af en række enkeltpersoner og deres mere eller mindre lykkelige historie. Det gælder som nævnt ovenfor gøgleren Jean d'Abis (1807-1875), hvis liv og virke får et særligt, meget indholdsrigt afsnit i indledningen til tredje bind. Det fransksprægede, »adelige« navn optræder hyppigt i de danske avisers forlystelsesannoncer i perioden ca. 1835-1865. I virkeligheden var Jean d'Abis en tjekkisk skomagersøn ved navn Johann Nepomuk Diabis, og som Enevig bemærker: »kunstnernavnet Jean d'Abis er ualmindelig flot og velkomponeret i forhold til døbenavnet.« Han begyndte som rytter og jonglør, gik siden ind i pantomimekunsten, hvor han komponerede, arrangerede og medvirkede i komiske pantomimer, ikke mindst i Tivoli, hvor han optrådte sammen med den senere så berømte Pjerrot Niels Henrik Volkersen. Jean d'Abis var i flere sæsoner leder af teatret i Tivoli og var derved med til at befæste den enestående kunststart, vi stadig kan glæde os over i den gamle have. I sine senere år rejste d'Abis navnlig rundt og fremviste »mærkværdigheder« såsom afrikanere, aber og løver.

Jean d'Abis blev 1839 gift i København med Marie Werning (1798-1871), som indtil 1837 var solodanserinde ved Det Kgl. Teater. Begge blev begravet på Holmens kirkegård.

En anden person, Enevig gør til genstand for grundig behandling, ligeledes i indledningen til tredje bind, er scenehypnotisøren Carl Hansen (født i Odense 1833). Hans levnedsløb giver forfatteren anledning til en større omtale af begrebet scenehypnose, altså hypnose brugt som folkelig underholdning. Hypnose har været kendt i århundreder og blev i begyndelsen kaldt »dyrisk magnetisme«. Den blev anvendt som redskab i behandling af patienter med forskellige lidelser, med *Mesmer* som det store navn. Pudsigt nok optræder samme Mesmer i en aktuel film (*Magnetisørens femte vinter*) og en ny dansk opera (*Bo Holtens Maria Paradies*).

Enevig mener at være den første, der beskriver hypnosens anvendelse som underholdning på scenen i Danmark, og han giver en udførlig og godt dokumenteret gennemgang af udviklingen. Den begyndte med, at »professor, magnetisør« Carl Hansen på scenen i Odense Teater den 6. november 1863 afviklede den første offentlige forestilling i genren og derved skrev forlystelseshistorie. Hans baggrund var efter læretid hos en købmand uddannelse på såvel Polyteknisk Læreanstalt som Københavns Universitet. Han opholdt sig en årrække i udlandet, hvor han havde en række kommercielle beskæftigelser, men samtidig arbejdede med sin store interesse: magnetisme.

Det var altså denne interesse, Carl Hansen bragte videre til det danske publikum ved sin urpremiere i Odense i efteråret 1863. Annonceringen af forestillingen opererede med tre centrale begreber: 1) Oplysende foredrag om magnetisme. 2) Eksperimenter med frivillige på scenen. 3) Morsom og uskadelig underholdning. Initiativet belønnedes med succes, der naturligvis rygtedes i København, hvorfra man hentede magnetisøren til Folketeatret med premiere den 20. december 1863. Carl Hansens livsløb afrundes i et bebudet næste bind.

Alle bindene i serien om »Cirkus og gøgl i Odense« kan anbefales på det bedste. Der er ikke af undertegnede fundet væsentlige fejl, bortset måske fra den lidt skrøbelige indbinding, som næppe tåler meget slid. Hvert bind er et fund for den, der har bare nogen interesse for de rejsende forlystelser og familier. Men desuden er de absolut læseværdige og givtige for enhver, der ønsker at øge sin almindelige viden om en spændende del af dansk kulturhistorie. Endelig har de underholdningsværdi i sig selv, for Enevigs måde at fremstille historien på er alt andet end kedelig.

Didier Gautier

Ivar Berg-Sørensen og Per Jørgensen, red.: »*En Time Dagligen*« – *Skoleidræt gennem 200 år*. Odense Universitetsforlag, Odense 1998. 304 s., ill., hft. ISBN 87-7838-390-0. Pris kr. 275,-

Det værste, den danske stat – og dens reformatorer – har kunnet forstille sig, er en befolkning overladt til sig selv. Bare tanken om, hvad almindelige mennesker uden kontrol kan finde på af udisciplineret, usund og kaotisk livsudfoldelse, har altid fået det til at løbe koldt ned af ryggen på enhver velmenende, engageret og idealistisk indstillet samfundsreformatør. En konstant bekymring over befolkningens fysiske og åndelige tilstand synes på mange måder at have været hoveddrivkraften bag statens politik på skoleidrætsområdet. Det er i hvert fald det indtryk bogen *En time dagligen – skoleidræt gennem 200 år* efterlader.

For første gang er skoleidrættens historie blevet beskrevet af fagfolk. Seks forfattere giver her på 304 sider et imponerende rids over skoleidrættens historie i 200 år med hovedvægten lagt på dette århundrede. Selv om anledningen for bogen er hundredåret for oprettelsen af den første videregående idrætsuddannelse i Danmark, og selv om forfatterne har været underlagt snævre rammer for emne og omfang, er det lykkedes at skrive en idrætshistorie, der ikke kun får sagt noget væsentligt om skoleidrætten, men også – som i al god historieskrivning – noget væsentligt om det samfund, vi lever i. Dermed er et af de formål, forfatterne har sat sig opnået. Periodiseringen og de valgte synsvinkler er relevante, ligesom den kronologiske fremstilling gør, at man slipper for trættende gentagelser.

Bogen beskriver fint nuanceret, hvorledes alle bestræbelser på at give den almene befolkning dannelse og uddannelse, altid har været en konfliktfyldt og tornet vej. Samfundets toneangivende idrætspædagoger har aldrig været enige om mål og middel hertil, og endelig har den befolkning, bestræbelserne var rettet imod, langt fra altid haft forståelse for de nogle gange vidtløftige initiativer. Især i de fire første kapitler dykker forfatterne ned i kildematerialet og undersøger, hvordan initiativer rent faktisk blev modtaget i skolestuen. Det er både underholdende og lærerig læsning.

Ofte var der meget langt fra ideal til virkelighed. Med skoleloven af 1814 kom gymnastikken ind i almue- og borgerskolen. Dette tiltag var et dannelsesprojekt hvilende på oplysningstanken og fremført af præster og filosoffer. Men manglen på faciliteter, uddannede idrætslærere og elendige sociale forhold på landet i 1800-tallet spændte i stor udstrækning ben for de gode intentioner.

Omkring århundredskiftet trådte nye aktører med lægerne i spidsen ind på arenaen og begyndte at prædike sundhed og hygiejne. Bogen giver her en meget interessant analyse af, hvilke samfundslag disse toneangivende borgere kom fra.

I kapitlet om perioden 1898-1940 fortælles under den meget sigende titel »ikke at more, men at opdrage« om bestræbelser på at opdrage ungdommen til sundhed, hygiejne og selvdisciplin. Meget grundigt bliver der gjort rede for de diskussioner, der lå bag indholdet i idrætsundervisningen. Til sidst i kapitlet udfoldes en meget spændende forklaring på, hvorledes borgerskabets idealer overførtes til den jævne befolkning. Jeg mener, at den-

ne forklaring med fordel kunne have været præsenteret tidligere i bogen. Nu står den ligesom lidt for sig selv.

Hele denne dannelses- og civilisationshistorie peger frem mod velfærdsstatens udfoldelse efter anden verdenskrig. De økonomiske muligheder var nu tilstede for at realisere de gode intentioner om det gode liv. Nu blev der råd til uddannelse og idrætsfaciliteter. I dette kapitel gøres der solidt rede for den voldsomme ekspansion indenfor skoleidrætten. Disse fire kapitler danner en helhed, uden at man dog kan tale om, at de teoretisk er helt synkroniseret – det havde næsten også været for meget forlangt.

Perioden efter 1975 er på mange måder en utaknemmelig opgave at skulle beskrive, hvad bogens forfattere jo er udmærket klar over. Det er næsten for tæt på vores egen tid. Problemet har man løst ved at lade det ene kapitel hovedsageligt handle om den kritik af velfærdssamfundet, som voksede frem i perioden. En kritik, der mandede ud i krav om personlig frigørelse. Det andet kapitel beskriver, hvordan idrætsundervisningen har forsøgt at tilpasse sig tidens krav om fleksibilitet og livslang læring.

Denne fokusering på dobbeltheden i udviklingen af idrætsfaget, nemlig på den ene side samfundets krav om disciplinen og tilpasning og på den anden side reaktionen herpå i form af civilisationskritik, havde også været interessant at have fået tydeligere belyst i beskrivelsen af perioden før 1975.

Bogen er ikke kun et historisk værk, men også ment som et engageret indlæg i nutidens debat om idræt i skolen. Bogens titel kan læses som en indirekte kritik af nutidens timeantal i idræt. Udviklingen af idrætsfaciliteter og lærernes uddannelse står nærmest omvendt proportionalt hertil. Bogens epilog er da også et forsøg på at give nogle visioner på fremtidens idrætsundervisning. På trods af det velmenende i at give et sådant fremtidsbud virker epilogen malplaceret og underligt tam efter de forudgående kapitlers meget veldokumenterede beskrivelser af idrætsundervisningens historie.

Morten Mortensen

Karen Hjorth: Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat. Told- og Skattehistorisk Selskab, København 1998. 120 s., ill., indb. ISBN 87-87796-27-9. Pris kr. 198,-

Forfatteren har her lavet en prosopografi – en kollektiv biografi af kvinder, der har været ansat i toldvæsenet, som defineres som en gammel mandspræget etat. Perioden, der beskrives, går fra ca. 1900 til 1950 med særlig fokus på tiden 1897-1921, hvilket har at gøre med kildematerialets tilgængelighed. I denne periode var 211 kvinder ansat i toldfaglige stillinger, og undersøgelsen viser, at kvinderne overraskende udgør 28% af periodens ansatte. En del af kvinderne startede som kontormedhjælpere og fik så siden chancen for at få en toldfaglig uddannelse på lige fod med mændene. Indtil 1904 var det de lokale toldstedschefer, der ansatte personalet, men herefter var det Generaltolddirektoratet i København, som behandlede alle ansøgninger og udvalgte de bedst egnede. Det lod til, at det var en kvalifikation i sig selv, hvis ansøgeren var datter af eller nært beslægtet med en toldmedlemmand, idet det af ansøgningerne fremgik, at over 26% af fædrene var beskæftiget indenfor toldvæsenet. For at blive toldassistent skulle man stå i lære på et toldsted, og afslutte med et kursus på toldskolen før den endelige eksamen, der kvalificerede til ansættelsen.

Teoretisk set var mulighederne for advancement indenfor toldtaten for mænd og kvinder helt identiske, men ganske anderledes var det i praksis. Ligestillingen på området var helt formel. Det faktum, at der ikke blev gjort forskel på mænds og kvinders uddannelse, tager forfatteren som et udtryk for, at kvinder på dette særlige arbejdsområde kunne gøre udmærket fyldest. Der fremvises dog en række eksempler på, hvordan holdningen var til

kvinderne, dels fra de mandlige kolleger, som så kvinderne som alvorlige konkurrenter ved avancementer, dels fra de enkelte toldforvaltere, der havde mange indvendinger mod at have kvinder ansat. Nogle af disse indvendinger grænser til ren chikane.

Lønningsskommissionen af 1917 skulle undersøge kvinders og mænds ansættelse og beskæftigelse bl.a. i toldvæsenet. Blandt de 16 spørgsmål, der skulle besvares, var spørgsmålet, om der var stillinger, som kvinder var udelukket fra. I svarene på dette kommer forskellene frem. Der er stillinger, kvinder ikke er egnede til, bl.a. i opsynstjenesten, som tager sig af opsyn ved skibes lossen og laden samt vagthold ved skibe og gods. Her vil man »skåne« kvinderne, men det er efter forfatterens mening måske ikke blot af ridderlige årsager. For at kunne avancere til overordnede stillinger var det nødvendigt at gøre tjeneste i opsynet med de egentlige toldbehandlingsopgaver. Så faktisk var der tale om en udelukkelse fra avancement og dermed en forbedring af mulighederne for de mandlige tjenestemænd. At så mændene yderligere ved opsynet havde en god ekstraindtægt i form af diæter og gebyrer, skal også med. Undersøgelsen viser, at kvinderne der søgte ind ved toldtaten kom fra den brede middelklasse. For disse kvinder var første prioritet ægteskab og ikke arbejdet. Det er en vigtig faktor at få med. Forfatteren mener, at kvinderne burde have sluttet sig sammen og støttet hinanden i kampen for ligestilling og karrieremuligheder. Så havde meget måske set anderledes ud. Nu sejrede mændene og beholdt toldvæsenet for sig selv.

Det er en fin lille publikation, som bærer præg af stor grundighed. Selvom det er tørt stof, er der underholdning at hente i forfatterens små personlige sidebemærkninger. Endvidere er bogen meget smukt illustreret. Som afslutning bringes en alfabetisk liste over kvindelige toldere i perioden 1897-1953 med angivelse af tid og sted for kvindernes første ansættelse. Af listen fremgår at kun én kvinde i perioden opnåede at blive toldforvalter.

Birgit Flemming Larsen

Niels Jensen: For Dannebrog's ære. Danske frivillige i Estlands og Letlands frihedskamp 1919. Odense Universitetsforlag, Odense 1998. 190 s., ill. hft. ISBN 87-7838-377-3. Pris kr. 175.-

Historien om de danske frivilliges indsats i Estlands og Letlands frihedskamp i 1919 er et emne, som kun i beskednen målestok har påkaldt sig interesse på denne side af anden verdenskrig. Imidlertid har de baltiske staters generhvervelse af deres selvstændighed i 1991 ført til en øget interesse for Baltikums historie, og som et eksempel herpå kan nævnes den skildring, som Vello Helk gav af Estlands historie i 1993 (*Estlands historie – kort fortalt*); heri indgår en kort omtale af den militære og humanitære indsats, som fra dansk sides ydedes i første række i Dansk-Baltisk Auxiliærkorps (DBAC) i 1919. Hertil kan lægges Vello Helks bidrag til festskrift til Tage Kaarsted fra 1988, hvori førstnævnte i afsnittet »Dansk militær og humanitær indsats i Estland 1919« gennemgår omstændighederne omkring hvervningen og afsendelsen af korpset, den indenrigspolitiske situation i Danmark samt den personkreds, som stod bag de frivilliges indsats.

En militærhistorisk gennemgang af de danske frivilliges indsats har hidtil manglet; det har Niels Jensen, som er journalist ved *Børsen*, nu rådet bod på med sin redegørelse *For Dannebrog's ære*. Bogen beskriver DBAC's oprettelse og indsats i Estland og senere i Letland – fra ankomsten til Tallinn i april 1919, hvor korpset havde en styrke på ca. 210 mand, og til korpsets hjemsendelse i september samme år. Endvidere omtales de andre frivillige enheder, som danskere gjorde tjeneste i, d.v.s. Korps Paludan i Estland og Den Danske Legion, som blev indsat ved Arkhangelsk og Murmansk i borgerkrigens Rusland. Endelig omtales »Valdemar Sejr ambulancen«.

Skildringen er stærkt fokuseret på det militærhistoriske hændelsesforløb, og kilde-

grundlaget er de optegnelser, som de ledende personer bag DBAC, d.v.s. kaptajn Iver de Hemmer Gudme, Aage Westenholz og kaptajn Richard Borgelin har efterladt i Rigsarkivet, suppleret med et mindre udvalg af sekundærlitteratur om emnet. Skildringen er engageret og giver en godt indblik i de problemer, som var forbundet med opstillingen og føringen af et korps, hvis menneskemateriale kun kan betegnes som uhomogent – ledet af reserveofficerer og personer med baggrund i »Akademisk Skyttekorps«, suppleret med idealister og eventyrene, repræsenterende et bredt udsnit af befolkningen – og under forhold, som unægtelig afveg stærkt fra de hjemlige. Den stærke vægt på det militære hændelsesforløb gør imidlertid, at den overordnede baggrund for de danske frivilliges indsats underbelyses. Således skabte den russiske revolution og de bolsjevikiske styrkers indtrængen i Estland og Letland, sammenbruddet i Tyskland, kombineret med selvstændighedserklæringerne i Estland og Letland og tilstedeværelsen af en britisk flådeeskadre i Østersøen en ret kompliceret politisk og militær situation, som den danske regering måtte tage hensyn til ved fastlæggelsen af sin holdning til de britiske forslag om militært at bistå Baltikum og hvervekampagnen omkring DBAC. Oveni skal så lægges de indenrigspolitiske forhold, herunder forholdet til Socialdemokratiet, som var modstander af dansk intervention i Baltikum. Her kunne en stramning nok være på sin plads. Hvad disse forhold angår, kan bogen med fordel suppleres med de relevante afsnit i Bent Jensens disputats fra 1979 om Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924.

Bogen giver et indtryk af de personer, som stod for den daglige ledelse af korpset – især Gudme og Borgelin – i det halve år, hvor DBAC var aktivt, men desværre intet om, hvordan deres liv havde formet sig både før og efter tiden i DBAC. Ikke mindst i lyset af, at de ikke er omtalt i *Dansk Biografisk Leksikon*, havde en kort præsentation været nyttig. Fremstillingen kommer kun perifert ind på de strømninger, som gjorde, at nogle kredse i den danske befolkning engagerede sig så stærkt i de baltiske folks kamp, at de var villige til at kæmpe for det. »Akademisk Skyttekorps« nævnes samt de kredse, som delvis med baggrund i Det Konservative Folkeparti bistod Aage Westenholz med at få rejst de fornødne midler til opstillingen af korpset. Det fremgår endvidere af styrkelisten, der indeholder oplysning om fødested for officerer og underofficerer, at en stor del af disse kom fra landet eller fra provinsbyerne. Hvad angår korpsets ledelse, d.v.s. reserveofficererne og de, der havde en baggrund i de danske frivillige korps, forekommer det rimeligt at antage, at i hvert fald disse var motiveret af en stærk nationalfølelse kombineret med en voldsom afsky mod bolsjevismen.

Et andet spørgsmål, som melder sig efter læsningen af bogen, er, hvad blev der af de frivillige efter krigen. Hvad foretog de sig efter hjemsendelsen i efteråret 1919? Disse spørgsmål lades desværre ubesvaret, og interesserede må i stedet ty til Vello Helks bidrag til festskrift til Tage Kaarsted; det fremgår heraf, at mens nogle fortsatte i andre frivillige korps i borgerkrigen Rusland, vendte andre hjem til Danmark. Siden hen, da det var Danmarks tur til at blive besat i 1940, kom nogle af disse til at stå på hver sin side af skillelinien: Iver de Hemmer Gudmes lillebroder, løjtnant Peter de Hemmer Gudme, gik ind i modstandsbevægelsen og begik selvmord efter anholdelsen i 1944, mens løjtnant Max Arildskovs antikommunisme via DNSAP førte ham ind i »Landstormen«, for hvilket han efter krigen blev dømt.

Uanset disse forbehold er der tale om en velskrevet bog, som afdækker de militære sider af et mindre kendt kapitel af Danmarks forhold til de baltiske stater. I denne sammenhæng bør også de fortrinlige fotos, som indgår i beskrivelsen af korpsets indsats i Estland og Letland, nævnes. Bogen afsluttes med en fortegnelse over de danskere, som blev dekoreret med Det estiske Frihedskors – 49 ialt, startende med Kong Christian X og den danske gesandt i Tallinn.

Peter Hertel Rasmussen

Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog – Danskere i Waffen-SS*. Aschehoug's forlag, København 1998. 521 sider, ill. hft. ISBN 87-11-11256-5. Pris kr. 299,-

Det må siges at være bemærkelsesværdigt, at det først var i 1998 – 53 år efter krigsafslutningen – at der udkom en undersøgelse af de danske østfrontfrivillige. Det forhold, at der skulle gå så længe, før der forelå en undersøgelse af et problemkompleks fra en periode i Danmarkshistorien, som i øvrigt har været genstand for en mere intens udforskning end så mange andre perioder, gør det naturligt at indlede med en kort forskningsmæssig overblik over dette problemkompleks' behandling siden 1945.

De fire store fremstillinger af Danmark under besættelsen, som udkom i sidste halvdel af fyrrerne, var stort set enige i deres negative bedømmelse af de østfrontfrivillige; klarest kom dette til udtryk hos Vilhelm la Cour, som i sin *Danmark under besættelsen* (1) betegnede de frivillige som 1) officerer med manglende dømmekraft, 2) kriminelle, 3) sociale udskud og mindre begavede og 4) eventyrnaturer. Et skildring af, hvordan de danske nazister – og pårørende til de østfrontfrivillige – oplevede krigen blev gjort af modstandsbladet *Informations* redaktør, Børge Outze, som i sit bidrag »Vore hjemlige nazister« (2) i samme værk med udgangspunkt i egne iagttagelser beskrev dette miljø på en måde, som blev central for forståelsen af det, for så vidt som et vigtigt afsnit blev citeret i Henning Poulsens disputats om de danske nazister fra 1970 (3). Outzes overordnede synspunkt var, at alle nazister bevidst eller ubevidst var landsforrædere, et synspunkt, som han gentog i sit stort anlagte 4-bindsværk, *Danmark under den anden verdenskrig* fra 1962-68 – det eneste store værk om besættelsen, som fulgte efter de første efterkrigsårs store udgivelser (4).

Retsopgøret og fængslingen af flere tusinde landssvigere gav kriminologen Karl O. Christiansen mulighed for at foretage en sociologisk undersøgelse af denne gruppe, og hans resultater forelå allerede i 1950 i bogen *Mandlige landssvigere i Danmark under besættelsen*; undersøgelsen blev fulgt op i 1955 med *Landssvigerkriminaliteten i sociologisk belysning*. Han konkluderede, at de umiddelbare efterkrigsårs opfattelse af landssvigerne som psykisk abnorme, ingen bund havde i virkeligheden, og at denne gruppe frembød langt færre psykiske abnormiteter end almindelige kriminelle (5).

Den opmærksomhed, som Outze og Christiansen fra hvert deres udgangspunkt viede de danske nazister og dermed også de østfrontfrivillige som personer, blev ved dannelsen af Udgiverselskabet for Danmarks Nyere Historie (DNH) erstattet af en interesse for de overordnede linier i besættelsestidens forløb. Således blev de danske nazister i Henning Poulsens allerede nævnte disputats fra 1970 om besættelsesmagten og de danske nazister undersøgt med henblik på at nå til klarhed over »de indbyrdes relationer mellem på den ene side danske nazistiske kredse, på den anden side de tyske myndigheder, der var ansvarlige for besættelsesstyret...« (s. 11). Et kapitel var viet opstillingen af Frikorps Danmark, og netop spillet mellem de tyske interessenter, regeringen og DNSAP omkring opstillingen af frikorpsen blev bedømt som væsentligt ved forståelsen af den politiske historie i besættelsen første år. En anden afhandling, som fremkom under DNH, var Palle Roslyng-Jensens undersøgelse af hæren og marinen under besættelsen, hvor spørgsmål om hvernævningen af danske officerer til tysk krigstjeneste blev belyst (6).

Den første historiske undersøgelse af Waffen-SS blev givet af amerikaneren George H. Stein, som i *The Waffen-SS – Hitler's Elite Guard at War 1939-1945* fra 1966 i afsnittet »The West European SS« også redegjorde for oprettelsen af Frikorps Danmark, korpsets nedlæggelse og de danske frivilliges videre indsats på østfronten frem til 1945 (7). Måske i kraft af Steins nationale tilhørsforhold kunne han nærme sig dette emne på en uhildet måde, og hans fremstilling af de danske østfrontfrivillige som en del af Waffen-SS var den

første videnskabeligt funderede undersøgelse heraf. I denne sammenhæng bør også den tyske SS-frivillige Wilhelm Tiekies to bøger om de danske frivillige nævnes; Tieke, som gjorde tjeneste i Regiment »Nordland« og i kraft af sin tid i denne enhed bl.a. fik indblik i, hvordan de danske frivillige betragtede deres tjeneste på tysk side, udsendte i 1968 *Tragödie um die Treue*, hvor han beskrev III. (germ.) SS-Panzerkorps fra opstillingen i sommeren 1943 til undergangen i maj 1945; denne blev fulgt op med *Im Lufttransport an Brennpunkte der Ostfront* fra 1971, som redegjorde for Frikorps Danmarks historie. Begge bøger er skrevet med bistand fra danske østfrontfrivillige, og uagtet at de indeholdt den første militærhistoriske beskrivelse af de danske frivilligformationer, var de begge i deres overordnede politiske og mentalitetshistoriske tilgang ganske apologetiske. I denne sammenhæng bør en anden SS-apologet, nemlig Peter Strassners divisionshistorie om Division »Wiking«, som regiment »Nordland« var en del af indtil foråret 1943, nævnes (8).

Den grundopfattelse af de østfrontfrivillige som landssvigere, der havde bundfældet sig i den brede danske offentlighed under besættelsen og under retsopgøret, stod i de følgende årtier som nævnt uantastet; det var først i 1970'erne, hvor en ny generation, som ikke havde oplevet besættelsen, var vokset frem, at de første tilløb til en bredere interesse for de østfrontfrivillige voksede frem. Her må Erik Aalbæk Jensens roman *Kridtstregen* fra 1976 nævnes; bogen beskrev her to frivilliges desertering i vinteren 1944-45 – med flashbacks til østfelttogets begyndelse, Frikorps Danmarks første indsats og endelig retsopgøret.

Samme år udsendte også den tidligere SS-officer O. Krabbe en militærhistorisk gennemgang af de frivilliges indsats på østfronten, kronologisk opbygget omkring indsatsen af de enheder, hvor danske gjorde tjeneste, d.v.s. Division »Wiking«, Frikorps Danmark og Regiment »Danmark«; fremstillingen udgjorde den første danske militærhistoriske undersøgelse af de østfrontfrivillige (9). Men i sin fortolkning af, hvorfor de frivillige meldte sig, var bogen apologetisk: den videregav forfatterens og de frivilliges selvforståelse heraf – bygget op omkring antikommunisme, national oprejsning efter 9. april, ønsket om at medvirke ved nyordningen af Europa samt endelig medlemskab af en nazistisk organisation. Bogen blev ikke modtaget venligt i dagspressen. At bogens fremkomst på den anden side opfyldte et udækket behov for oplysning om de østfrontfrivilliges militære indsats, forekommer uomtvistelig, og den blev da også genudsendt i 1998. Sammen med Tiekies to bøger må den rent militærhistoriske side af de formationer, hvor de danske frivillige kæmpede, siges at være dækket fyldestgørende ind; hvad der derimod manglede, var en belysning af disse formationers rolle i den udryddelseskrig mod den russiske befolkning, som var en integreret del af det tyske østfelttog.

Læsningen af bl.a. *Kridtstregen* gav afsæt for litteraten Søren Schous mentalitetshistoriske undersøgelse fra 1981 af de frivillige på basis af et mindre antal erindringer, som da var udkommet. Udover en fortolkning af disse indeholdt bogen en række oplysninger om de frivillige, herunder deres efterkrigshistorie. I denne forbindelse må også Ole Ravns undersøgelse af *Dansk Nationalsocialistisk litteratur 1930-45* fra 1979 nævnes; denne fremstilling indeholdt bl.a. en undersøgelse af den nazistiske lejlighedsdigtning under krigen, herunder tekster, som relaterede sig til de frivilliges kamp på østfronten. Ravns undersøgelse blev ført videre i afsnittet om nazisternes sange om danskheden i bind 4 af *Dansk identitetshistorie* (10).

Et populært bidrag til de frivilliges historie kom imidlertid også fra anden side: således udsendte journalisten Erik Haaest i 1975 på basis af interviews med ca. 150 frivillige sin trilogi om Frikorps Danmark; den journalistisk anlagte fremstilling var ledsaget af et omfattende og på daværende tidspunkt ganske ukendt billedmateriale (11). Trilogien savner imidlertid et videnskabeligt apparat, og en senere forsknings mulighed for at udnytte det-

te materiale er derfor stærkt begrænset. Ligesom Krabbes bog opfyldte også trilogien et udækket behov, og den blev da også genudsendt i 1995.

I denne forbindelse kan der være grund til at pege på, at allerede i 1950'erne var de frivillige begyndt at udsende deres erindringer fra krigen; som nævnt blev seks af disse analyseret af Schou i dennes arbejde fra 1981. Selvom disse erindringer ikke tåler sammenligning med Haaests trilogi i henseende til publikumsinteresse, blev der med mellemrum udsendt nye erindringer: i 1983 udkom således Sv. Aa. »Sværdborg«s Jensens erindringer, og i 1998 udsendtes de breve, som den sidste chef for Regiment »Danmark«, Per Sørensen, under krigen sendte til sine forældre (12).

Selvom væsentlige aspekter (men ikke alle) af de østfrontfrivilliges historie med disse udgivelser var dækket ind, er det interessant, at denne gruppes omtale i de stort anlagte Danmarkshistorier, som startede med *Politikens Danmarkshistorie* i 1960'erne, ikke bevægede sig meget udover den ramme, som var etableret op til 1970, og det syn på de frivillige, som etableredes i befolkningen i de første efterkrigsår under retsopgøret. De frivilliges optræden i disse fremstillingers omtale af besættelsen var koncentreret om hvervningen til Frikorps Danmark, orloven i 1942 og retsopgøret. Dette var for eksempel tilfældet i bind 7 af *Gyldendals Danmarkshistorie* (»Heerups«) fra 1988 og i bind 13 af *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* fra 1991. Dette kan forklares ved, at disse fremstillinger netop var Danmarkshistorier, og at kun de ovenfor nævnte begivenhedsforløb ansås som væsentlige ved belysningen af besættelsestidens historie. Hertil kommer, at en undersøgelse af de danske frivillige på østfronten nødvendigvis også måtte blive en militærhistorisk undersøgelse, hvilket i sig selv var problematisk: militærhistorie står ikke i så høj kurs indenfor faget, hvilket i dette tilfælde tildels kan begrundes med en tøven overfor, hvad en militærhistorisk undersøgelse af de østfrontfrivillige egentlig kunne bringe af relevant nyt om besættelsen. Men selv med disse forbehold i mente er det tankevækkende, at ca. 6.000 danske statsborgeres frivillige tjeneste i den nazistiske erobring- og udryddelseskrig i Rusland ikke er blevet fundet vægtig nok til at begrunde en nærmere undersøgelse.

De danske frivilliges gerninger i Sovjetunionen er således blevet betragtet som liggende udenfor den snævrere nationalhistorie; man kunne gå et skridt videre og sige, at de frivilliges historie som en del af Waffen-SS' historie ikke længere var dansk historie. Med et lån fra Aalbæk Jensen kan man sige, at navlestrengen for de frivillige til Danmarkshistorien brast ved det første Frikorps-kontingents afrejse fra Hellerup station i juli 1941. Og det er tankevækkende, at de frivilliges tabstal stort set ikke optræder i disse fremstillingers opregning af de danske, som omkom under krigen.

Det må på denne baggrund hilses velkommen, at Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith (i det følgende forf.) med bogen *Under hagekors og Dannebrog – Danskere i Waffen SS* har fremlagt standardværket om de danske østfrontfrivillige. Bogen er i sit forlæg et speciale, udarbejdet i 1994-95 ved RUC med lektor Therkel Stræde, der har forsket i de danske tysklandsarbejderes historie, som vejleder. På baggrund af arkivstudier i Danmark, Tyskland, Rusland og Tjekkiet, anvendelse af den eksisterende sekundærlitteratur kombineret med læsning af ca. 1.500 feltpostbreve og adskillige dagbøger samt interviews med 12 tidligere frivillige har forf. kunnet fremlægge en omfattende og vægtig fremstilling, som kommer ind på mange væsentlige forhold omkring de frivillige. Forf. bringer væsentligt nyt om emner, som hidtil ikke er blevet undersøgt, eksempelvis de frivilliges ideologiske skoling, officersuddannelsen, deres forhold til disciplinen i SS, herunder involvering i retssager i SS-justitsystemet og deres deltagelse i krigsforbrydelser og i »Endlösung«. Ikke mindst anvendelsen af ca. 1.500 feltpostbreve må betegnes som en afgørende landvinding, som for første gang gør det muligt at få et indblik i, hvordan de østfrontfrivillige selv opfattede deres situation under krigen. Der er her tale om

primære kilder – i modsætning til de frivilliges erindringer fra efterkrigstiden, som prægedes af et forståeligt ønske om bl.a. at retfærdiggøre beslutningen om at gå i tysk krigstjeneste.

Bogen er opdelt i fire dele, hvor den første behandler baggrunden for de frivilliges historie, anden del indsatsen på østfronten, mens tredje del omhandler forskellige emner af direkte tilknytning til de frivilliges historie (ideologisk skoling, disciplinen, forholdet til den danske befolkning og regeringen, retsopgøret samt endelig de frivillige fra det tyske mindretal). Bogens fjerde og sidste del rummer et antal portrætter af danske frivillige. Som appendiks bringer fremstillingen et antal grafiske opstillinger, som bl.a. belyser de frivilliges erhvervsbaggrund, indmeldelsesfrekvensen frem til 1944 og aldersfordelingen. Forf.s beregninger af det samlede antal frivillige, deres tabstal, vurderingen af den ideologiske skoling, af Waffen-SS' rolle på østfronten – både ved fronten og i udryddelseskrigen bag fronten – er stort set overbevisende. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at der ikke findes upræcise og diskutabile formuleringer, og det er interessant, at disse fortrinsvis optræder i forbindelse med de frivilliges forhold til regeringen og det danske samfund, d.v.s. emner, som må siges at være godt behandlet i den eksisterende litteratur.

Netop en central problemstilling som offentlighedens syn på de østfrontfrivillige beskrives på en måde, som stundom er upræcis; på s. 47 anfører forf., at »store dele af det danske højre anså det nemlig som landsforræderi at melde sig til tysk krigstjeneste.« Så venstrefløjen anderledes på det? Og på s. 349 anføres det, at det »ser ud til«, at store dele af befolkningen så med »mishag« på hvervningen til tysk krigstjeneste. Det må vist være en underdrivelse, som forf. dementerer allerede på s. 351 og 352. Men på s. 363 når de frem til den rigtige konklusion, at befolkningen ikke så med »sympati« på dem, som meldte sig hos Waffen-SS. Et klarere udtryk for de stemninger, som gjorde sig gældende i sommeren 1941, blev givet af Outze, som i sit værk om Danmark under 2. verdenskrig beskrev det første frikorpskontingents afrejse i juli 1941 som følger: »de fleste ikke-nazistiske tilskuere følte en blanding af foragt, skam og medlidenhed ... vi var et par stykker på pressepladserne, som følte et tungt medansvar, fordi det ikke havde været muligt at påvirke disse unge til forståelse af, at de meldte sig hos Danmarks fjende for at bekæmpe, hvad der nu var at betragte som vore allierede – undtagen på den finske front« (13). Det er jo klar tale.

Efter et krast billede af den danske politiske scene i 30'erne, som ikke altid yder de politiske partier fuld retfærdighed, diskuterer bogen, hvem de frivillige var, hvor mange der var nazister og DNSAPs rolle i hvervningen. Det anføres, at ca. 75% af samtlige hvervede skønmæssigt var nazister, en vurdering, som er i overensstemmelse med hidtidig forskning. Men med hensyn til hvervepropagandaen og de ikke-nazistiske kredse når forf. frem til det overraskende synspunkt, at »nogle hundrede tidligere Finlandsfrivillige« meldte sig (s. 47 og note 81). Som kilde anføres en forhørsrapport af en person, som efter at have været Finlandsfrivillig i Vinterkrigen havde meldt sig til Frikorps Danmark i den tro, at han ad den vej ville blive indsat på den finske front. Det blev han ikke. Under et forhør hos Københavns politi i november 1945 »mente« han, at »omkring. 60% af samtlige tidligere Finlandsfrivillige« havde meldt sig til krigstjeneste, denne gang i Frikorps Danmark, da muligheden for at komme til Finland var udelukket (14). Der er således tale om et i situationen forståeligt postulat, men det er uforståeligt, at forf. tager dette postulat for gode varer. Sagen er, at »Dansk Finlands Bataillons« historie ikke er ordentligt undersøgt; et nyere bidrag er dog givet af den tidligere Finlandsfrivillige Niels Tingleff i en artikel i *Krigshistorisk Tidsskrift* (15), og her fremgår det, at kun to Finlandsfrivillige meldte sig til østfronttjeneste på tysk side: Schalburg (som forf. selv nævner) og

fændrik Just Nielsen, der som den første af Frikorpsets officerer faldt i maj 1942. Der kan i sagens natur have været flere.

En ting, man savner, er en opgørelse af de frivilliges regionale herkomst; forf. anfører på s. 51, at den typiske frivillige »er vokset op på landet, men drager som ung ind til byen«. Eftersom skellet mellem de forskellige landsdele og mellem by og land var langt mere udpræget i 1930'erne end i dag, ville det have været interessant at få fordelingen belyst. Af de fire officerer, som forf. portrætterer sidst i bogen, kom Kryssing fra Kolding, Schalburg fra Skt. Petersborg, Per Sørensen fra Vrå i Vendsyssel og K.B. Martinsen fra Sandved vest for Næstved. Det kan tilføjes, at af de tre danskere, som blev dekoreret med Jernkorsets Ridderkors, kom én (Søren Kam) fra København, mens to var sjællændere (Egon Christoffersen fra Strøby på Stevns og Johannes Hellmers fra Allerslev) (16). Hvad angår disse portrætter kunne man have ønsket sig en stramning ved anvendelse af de faktuelle oplysninger, som foreligger i nyeste udgave af *Dansk Biografisk Leksikon*, hvor Hans Chr. Bjerg har givet penneportrætter af Schalburg, Kryssing og Martinsen. Således som de fremstår nu, er portrætterne lidt for vage. Men sælsomt er det at læse om Per Sørensen og om »Oluf«, som åbenbart befandt sig ganske vel på østfronten.

Hvad angår DNSAPs rolle i hvervningen, ophørte denne i realiteten i 1943, da partiet begyndte at gå i opløsning. Hvervningen fortsatte imidlertid, ja, kunne endog registrere en pæn fremgang i oktober 1943 (s. 496), og man savner en diskussion af, om andre organisationer herefter spillede en rolle som transmissionsremme i hvervningen. Man kunne pege på Nationalsocialistisk Ungdom (NSU), som forf. kort nævner på s. 306. En anden mulighed var den nazistiske studenterorganisation, National Studenter-Aktion (NSA), som forf. ikke omtaler; NSA eksisterede frem til december 1944 og udsendte bladet *Akademisk Aktion*. Bl.a. i lyset af nødvendigheden af at erstatte de store officerstab, hvor NSA qua studenterorganisation sås at have en rolle, ville en undersøgelse heraf være interessant.

Et andet forhold, hvor fremstillingen ikke helt har udnyttet den eksisterende litteratur, er retsopgøret, hvor en diskussion af blandt andet princippet om straffelovstillæggets tilbagevirkende kraft og de østfrontfrivillige kunne trænge til en uddybning. Når forf. på s. 397 anfører, at frifindelsen af tre frikorpssfolk den 18. juli 1945 i henhold til straffelovstillæggets § 1 (hvor der taltes om »anvisning«) medførte et »ramaskrig i pressen«, er der tale om en underdrivelse: ifølge den fremtrædende modstandsmand Jørgen Røjels bog *Da freden brød ud* kom det til demonstrationer og optøjer ved Domhuset i København. I Aalborg satte en frifindelse nogle dage senere af en Gestapo-tolk, som blev gennemtvævet af mængden, byen »på den anden ende«. Dette affødte igen demonstrationer og protesttog til Christiansborg, inden frifindelsen blev anket til Højesteret, som ved sin fængselsdom i en spændt situation satte normen for behandlingen af de østfrontfrivillige under retsopgøret. Det er svært at være uenig med Tage Kaarsted, når han under henvisning til den »revolutionslignende tilstand« i disse måneder og faren for lynchjustits, konkluderer, at »af hensyn til den folkelige retsfølelse satte politikerne med ulyst en og anden bag lås og slå, som de hellere havde set ustraffet« (17). Man kunne godt have ønsket sig, at forf. i større omfang havde inddraget synspunkter som disse, så meget mere som bogen ville have vundet ved en afvejning af de forskellige synspunkter på de østfrontfrivillige og retsopgøret; Røjel selv er for eksempel stærkt kritisk på netop dette område.

Om de østfrontfrivillige i efterkrigstiden hævder forf. to steder (s. 32 og s. 400), at den kolde krigs start og det forhold, at den Sovjetunion, som de frivillige havde kæmpet mod, nu stod som den præsumptive modstander, skulle have virket befordrende for et mere gunstigt syn på de frivillige. Tanken er besnærende og indgår da også i de frivilli-

ges selvforståelse (18), men den er ikke overbevisende. Lærum-sagen, som forf. ikke omtaler, er et eksempel herpå: Lærum, som havde været kompagnichef i Regiment »Danmark« og efter krigen blev dømt herfor, blev i midten af 1950'erne opsøgt af fem officerskadetter fra Hærens Officersskole, som gerne ville erfare, hvordan den Røde Hær var som fjende. Da sagen kom til offentlighedens kendskab, gik daværende forsvarsminister Rasmus Hansen (S) frem med betydelig strengthed: kadetternes foresatte mistede deres stillinger, og kadetterne blev smidt ud af hæren for »mangel på karakter og dømmekraft« (19). Såfremt forf.s tese skulle have noget på sig, ville det have været nærliggende at forvente en anden reaktion fra regeringen side på et tidspunkt, hvor den kolde krig var koldest.

Der er få regulære fejl: Gestapo var ikke et »SS-politi« (s. 54), men – som forkortelsen antyder – en statslig indretning; det er ikke rigtigt, at Karl O. Christiansen ikke fulgte op på sin undersøgelse fra 1955 af landssvigerkriminaliteten (s. 400); det gjorde han faktisk i 1970 (20). Og bibliografien kunne trænge til et gennemsyn af en tyskkyndig korrekturlæser. Men uagtet disse få forbehold har forf. fremlagt et uomgængeligt standardværk, som det ikke vil være muligt at komme uden om, når Danmarkshistorien skal beskrives i de kommende årtier. Ikke mindst dette må være en faglig tilfredsstillelse.

Peter Hertel Rasmussen

Noter:

1. la Cour, Vilhelm: Frikorpset og Schalburgkorpset i: samme: *Danmark under besættelsen*, bind 2, Kbh. 1947, s. 508f.
2. Samme værk, s. 449-478.
3. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, Kbh. 1970, s. 12-13.
4. la Cour, op.cit. p. 451, Outze, *Danmark under den anden verdenskrig*, bind 2, s. 150.
5. Karl O. Christiansen: *Mandlige landssvigere i Danmark under besættelsen*, Kbh. 1950 og samme: *Landssvigerkriminaliteten i sociologisk belysning*, Kbh. 1955.
6. Palle Roslyng-Jensen: *Værmenes politik – politikernes værn*, Kbh. 1980.
7. George H. Stein: *The Waffen-SS – Hitler's Elite Guard at War 1939-1945*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, især s. 137-164.
8. Wilhelm Tieke: *Tragödie um die Träne – Kamp und Untergang des III. (germ.) SS-Panzerkorps* (1968) og *Im Lufttransport an Brennpunkte der Ostfront* (1971); Peter Strassner: *Europäische Freiwillige – Die Geschichte der 5. SS-Panzerdivision Wiking*, 1968, alle Osnabrück: Munin Verlag
9. O. Krabbe: *Danske soldater i kamp på Østfronten 1941-1945*, Odense 1976.
10. Søren Schou: *De danske Østfront-frivillige*, Dragør 1981; Ole Ravn: *Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-45*, Kbh. 1979; Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bind 4 – Danmark og Europa 1940-1990, Kbh. 1991, s. 330ff.
11. Erik Haaest: *Frontsvin, Frostknuder, Forrædere*, 1975; se også: *Frikorpsfolk. Frikorps Danmark på Østfronten 1941-1945*, Kbh. 1995.
12. Harly Foged: *SS-frivillig – Sværdborg fortæller*, 1983, Erik Haaest (udg.) *Intet nyt fra Østfronten*, begge: Lyng 1998.
13. Outze, op.cit., bind 2, s. 372.
14. *Den parlamentariske Kommissions beretning til Folketinget*, bind X (bilag), s. 483ff., Kbh. 1949.
15. Niels Tingleff: *Danske frivillige i Finland – krigen 1939/40 og 1941/44 i: Krigshistorisk Tidsskrift*, nr. 1, april 1988, s. 3-19.
16. Jost W. Schneider: *Verleihung genehmigt! Eine Bild- und Dokumentargeschichte der Ritterkreuzträger der Waffen-SS und Polizei 1940-1945*, San Jose, Calif.: R. James Bender Publishing, 1977.
17. Jørgen Røjel: *Da freden brød ud – modbevægelse og retsopgør*, Kbh. 1995, s. 87ff. og Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953*, Kbh. 1977, s. 286ff.
18. Sværdborg, op.cit., s. 186.
19. Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1953-1972*, Kbh. 1992, s. 34.
20. Karl O. Christiansen: Recidivet blandt danske landssvigere, *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*, 58, 1970, s. 302-313.

Anders Bjørnvad: Krigens Monumenter 1940-1945. (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 222). Odense Universitetsforlag, Odense 1999, 526 s., ill. i farver, indb. ISBN 87-7838-409-5. Pris: 350,-

Anders Bjørnvad har tidligere gjort sig bemærket med bøger om beslægtede emner såsom *Faldne Allierede Flyvere 1939-45* (1978/1995) og *Hjemmehæren* (1988). *Krigens Monumenter 1940-45* er den første samlede beskrivelse (og fortegnelse) over danske mindesmærker fra besættelsen. Det drejer sig i alt om ca. 2.100 monumenter og fredede grave, som forfatteren ydermere har illustreret med talrige egne farvefotos. Det er en stor og imponerende opgave, forfatteren her har påtaget sig. Resultatet er en grundig og veldokumenteret bog. Ud over modstandsfolk er soldater, søfolk, politibetjente, grænsegendarmer samt ikke-danske statsborgere medtaget. Befrielsesmindesten fra 1945 og frem til i dag er selvfølgelig også medtaget, i alt omkring 400.

Personalhistorisk er der meget at hente, ikke mindst fra registraturen, hvor monumenter og grave er opstillet amts- og kommunevis i alfabetisk rækkefølge. Man vil således meget nemt kunne finde oplysninger vedrørende den person, man leder efter. For slægts-, lokal-, og personalhistorikeren kan en håndbog som denne kun være en kærkommen håndsrækning. Fødsels- og dødsår samt dato, hvis det er oplyst på monumentet eller gravstenen, medtages. Dog er fødestedet ikke undersøgt på de personer, hvor det er udeladt på mindesmærkerne, men det ville næsten også have været en uoverkommelig opgave at skulle gå dem efter.

Også kunsthistorisk kan bogen have værdi, idet den afspejler de forskellige strømninger i dansk kunst efter 2. verdenskrig. Den vil med fordel kunne bruges til vandreture rundt i landet, hvor disse mindesmærker findes. Det er som om, at det først går op for én *hvor* mange, der egentlig stadig findes, efter at man har læst denne bog.

I undertegnede anmelders lokalområde har Bjørnvad taget billeder af to *meget* forsovmte gravsten. Der kan blot håbes på, at der efter fremkomsten af denne bog vil være røde ører hos dem, der står for vedligeholdelsen. Bjørnvads værk rejser således også en debat, der berører de kommende generationer, nemlig spørgsmålet om den fortsatte bevarelse af disse mindesmærker. En meget anbefalelsesværdig bog.

John Foss

A. Egelund Møller: Klaus Henrik Seidelin. Grundlægger af Maribo Stiftsbibliotek. Forlaget Skovlænge, 1996. 124 s., hft., ill. ISBN 87-89475-25-9.

A. Egelund Møllers bog handler om grundlæggeren af Maribo Stiftsbibliotek, Klaus Henrik Seidelin (1761-1811). Undertitlen er ikke helt dækkende for bogen, idet kun ganske få sider behandler Seidelins betydning for grundlæggelsen af Maribo Stiftsbibliotek i 1795. Dog nævnes det, at kongen, Frederik 6., skænkede biblioteket et eksemplar af det sjældne pragtværk *Flora Danica*. Derimod giver bogen et morsomt billede af perioden fra oplysningstidens sidste årtier og tiden efter Den franske Revolution, og en række af samtidens personligheder skildres på en levende måde, men naturligvis med udgangspunkt i Seidelins familie og hans egen omgangskreds både på Lolland og i København. Egentlig skulle Seidelin i lighed med faderen være præst, men hans livsbane kom til at forme sig anderledes. 14 år gammel sejlede han som skibsdreng til De dansk-vestindiske Øer. Tre år senere afmønstrede Seidelin som styrmand. Derpå begyndte et nyt kapitel i hans liv, nemlig som elev på Nakskov Latinskole med henblik på at opnå studentereksamen og senere gå i faderens fodspor som præst. Det teologiske studium blev aldrig afsluttet, men studietiden

var alligevel værdifuld for Seidelin. Han blev i København introduceret til miljøet omkring professor Baden, og dennes søn, Ludvig, foruden en række af samtidens førende skikkelser som Knud Lyhne Rahbek, Ditlev Ludvig Rogert og F.C. Mynter. Seidelin opgav tanken om at blive præst, men dette førte også til, at hans fader ophørte med at bidrage med økonomisk hjælp til sønnen. I stedet måtte Seidelin ernære sig som »Hus Informator« og manduktør. I 1700-tallets sidste år førte han et beskedent og fattigt liv, og han sluttede også op om samtidens revolutionære strømninger blandt de intellektuelle i hovedstaden. De trange økonomiske kår førte til, at Seidelin endnu en gang måtte rejse udenlands for at virke som privatlærer hos en tolldirektør-familie på De dansk-vestindiske Øer og senere også som lærer ved det kongelige institut i kolonihovedstaden Sofie Amalie. Faderens død hjemme i Gloslunde fik ham til at drage hjem til moderen, og sammen slog de sig ned i Maribo. Derpå fulgte nogle år, hvor Seidelin færdedes blandt de lokale litterater og lærde, og han stiftede som nævnt Stiftsbiblioteket i Maribo. Derpå drog han med moderen til København, hvor han etablerede sig som bogtrykker og stiftede aviserne *Dagen* og *Politivennen*. Hans aktiviteter som bogtrykker og udgiver bragte ham på kant med myndighedernes censurbestemmelser, der begrænsede trykkefriheden. I bogen citeres en række af de læserbreve, som giver et billede af dagliglivet i hovedstaden i slutningen af 1700-tallet og 1800-tallets første årti. Bogens forfatter søger at give et billede af samtiden ved at nævne en række af de begivenheder, som forbindes med perioden, bl.a. Christiansborg Slots brand i 1794 og englændernes bombardement i 1807. Sidstnævnte begivenhed var bl.a. medvirkende årsag til, at den revolutionære Seidelin endte som kongetro royalist. – Bogen er velskrevet og rummer mange interessante detaljer og personschildringer. Den indeholder et »Person-Index«, men desværre ingen kildefortegnelse og litteraturliste til gavn for den læser, der inspireret af Egelund Møllers lille bog gerne vil læse mere om Klaus Henrik Seidelin.

Martin Dyrbye

Et rastløst vækkende liv. Amtsprøvt Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844. Ved Johannes Wendt-Larsen. Udgiverselskabet for Historisk Samfund for Fyns Stift. Udgivet i kommission hos Odense Universitetsforlag, Odense 1998. 88 s., ill., hft. ISBN 87-7838-384-6. Pris kr. 89,-

Johannes Wendt-Larsen og Udgiverselskabet for Historisk Samfund for Fyns Stift har skabt en præstebioografi, som på forbilledlig vis præsenterer sit emne for læseren, den læge såvel som den lærde. Biografien er relevant for læsere ud over det lokalhistoriske miljø, ikke mindst fordi den så fint illustrerer, at en samfunds- og litteraturinteresseret sognepræst i den danske provins for 150 til 200 år siden ikke levede isoleret fra de centrale åndelige strømninger.

Bindets forside viser Niels Moe's portræt af den 79-årige amtsprovst og sognepræst, Peter Wilhelm Lütken (1761-1844), mens bindets bagside viser et udsnit af Lumby strand, en del af P.W. Lützens domæne, malet af hans sønnesøn Mathias Lütken. 27 øvrige illustrationer i bogen viser personer, bygninger og landskaber, der havde betydning for P.W. Lütken. Over halvdelen af bogens tekst udgøres af Johannes Wendt-Larsens indledning, fordelt på 10 kapitler omhandlende alle sider af P.W. Lützens virke og tænkt som en introduktion til Lützens selvbiografiske notater, som udfylder resten af bogen. Johannes Wendt-Larsen er alt for beskedent, når han blot tilkendegiver sit bidrag med »Ved ...«. Uden hans grundige præsentation af Lützens univers ville dennes egne notater ikke give megen mening. Både de 10 indledende kapitler og P.W. Lützens egen tekst er forsynet med bio- og bibliografiske noter, ligesom der er forklaringer til alle ord, der ikke formodes bekendte i dag, hvad enten de er latinske eller hører til landbrugets fagterminologi.

P. W. Lütken ville have sat pris på denne bogs anvendelighed i folkeoplysningens tjeneste. Lütkens egen første publikation handler »Om Popularitet i det offentlige Foredrag« (s. 81), trykt i *Theologen* i 1791, og han skrev i *Minerva* og i *Iversens Avis* om kartoffeldyrkning, pristigninger, Danmarks skove og rugens sygdomme. Oplysning på alle niveauer var det centrale i hans arbejde som sognepræst i Lumby nord for Odense, amtsprovst for Odense amt, som aktør og debattør i moderniseringsprocessen på landet (udskiftningen og tekstilproduktionen); i infrastrukturens udbygning (planer og visioner for Odense kanal), i moderniseringsplaner for det fynske fængselsvæsen, i oplysningen af små og store søgnebørn, og i arbejdet for »sandheds og oplysnings udbredelse og det åndelige livs vækst« (s. 28) i Fyens Stifts litterære Selskab, som han var medstifter af, og i Fyens Stifts Bibelselskab.

P. W. Lütkens egne notater indeholder mange detaljer om sognepræstens praktiske arbejde, snarere end om præstens religiøse funktioner. Lütken klager selv over, at præstens egentlige bestemmelse, at prædike, udgør den mindste del af hans arbejde, men skriver også »... jeg veed at Præken ikkuns udretter Lidet; Faee forstaa den,...« (s. 72). Så P. W. Lütkens notater handler om brandforsikringens organisering på landet; om problemer med at skaffe understøttelse til de mange fattige, der samles i sognet; om hjemmealtergang hos de syge, hvor familiemedlemmerne ønsker at lytte med ved skriftemålet; om problemerne med at skabe et effektivt lokalt skolevæsen; om godhed og ondskab blandt lokale godsejere og embedsmænd; om renoveringen af embedsboligen Lumby præstegård; og om koppevaccinationen som Lütken også påtog sig. I små bemærkninger anes Lütkens psyke: »— Overallt duur jeg ikke til Mediator, jeg kunde ej undgaae at tage alt for levende Partie imod den jeg troede meest skyldig« (s. 50); »... , min Ugavnhed at sno sig efter vanskelige Folk,...« (s. 52); »... , men vandt dog saa mange Kundskaber under Arbeidet [med at renovere præstegården, anml. komm.] at jeg først burde have begyndt den Gang jeg var færdig.« (s. 68).

Ved P. W. Lütkens begravelse i 1844 udtalte Fyns biskop de ord om Lütken, som er brugt til bogens titel: »Et rastløst vækkende liv«. Men Lütken havde selv en klar fornemmelse for, hvordan hans tilværelse skulle beskrives. I optegnelser til brug for *Nyerups forfatterleksikon* (1820) skriver Lütken om sig selv (s. 78): »... – saa hans Liv hengled, eller rettere hendilede under uafbrudt Virksomhed saa kuns liden Tid levnedes ham til litteraire Sysler dog stræbte han stedse at vedligeholde Kendskab til Litteraturen ...«.

Margrethe Brock-Nannestad

Herdis Modeen: Kretsen kring Nadine. Skrifter utgivna av Genealogiska Samfundet i Finland 54. Saarijärvi 1998. 162 s. ill., indb. ISBN 952-5130-01-0.

Forfatteren er ansat ved Riddarhuset i Helsingfors og fattede tidligt interesse for Nadine Eriksson-Avellan-Örnholm, 1818-1907. Nadine er af slægten Eriksson, som præsenteres indgående for læseren. Nadines far var læge, uddannet ved Uppsala Universitet, og fik senere tjeneste i Finland. Her voksede Nadine op. Familien Erikssons piger blev sendt til Sct. Petersborg for at gå i skole. Det var svært at finde pigeskoler i Finland, hvorimod disse var i vækst i Rusland under indflydelse af Katarina II's interesse for pædagogik. Der blev lagt vægt på sprogundervisningen, så Nadine lærte tidligt såvel russisk som fransk og tysk. I skoletiden lagdes grunden til den selvstændighed, som senere i livet var karakteristisk for Nadine. I 1838 vendte Nadine tilbage til Finland til byen Lovisa, nu 20 år gammel. Samme år giftede hun sig med officeren Karl August Avellan, hvis slægt der ligeledes bliver gjort grundigt rede for.

I 1845 efterlyser Avellan sin unge hustru i avisen og meddeler, at hvis ikke hun inden et

år er kommet tilbage, anser han sig for retligt skilt. Inden året er omme, dør Avellan, og Nadine gifter sig kort tid efter med elskerens Johan Leonard Örnholm. Også slægten Örnholm kortlægges. Det nye ægteskab bliver ikke af lang varighed – Örnholm dør allerede i 1850, og Nadine står for anden gang som enke og må forsørge sig selv og sine børn ved hjælp af en pædagogisk karriere. Først som rektor for et pigegymnasium i Kaunas (i det nuværende Litauen). Senere kommer Nadine i kejserlig russisk tjeneste som leder af et institut for unge adelige damer i Orel (: Orjol). Nadine er stærkt påvirket af Rousseau's tanker om indlæring og har altid haft en brændende interesse for ungdommen. I 65 år virker Nadine som lærerinde.

Som bilag følger diverse breve, der tydeligt viser, at Nadine behersker flere sprog. Brevene er dels til forskellige myndighedspersoner og dels til familien. Endvidere bringes der slægtstavler og booptegnelser samt et russisk resumé. Et kort med angivelse af nævnte stednavne er en stor hjælp, hvis man ikke er stiv i den finsk-russiske geografi.

Bogen er et smukt og gedigent stykke genealogisk arbejde. Kredsen omkring Nadine er stor. Herdis Modeen beskriver livet, værket og ikke mindst tiden med stor indlevelse. Men dertil kommer, at læseren får et meget interessant stykke kvindehistorie fra en tid, hvor det ikke var normen, at kvinder udviste den grad af selvstændighed, som Nadine formåede for at kunne overleve i en mandsdomineret verden.

Birgit Flemming Larsen

Egon Eriksen: Edvard Eriksen og Den lille havfrue – liv og kunst. Skippershoved, Ebeltoft 1998. 121 s., ill., indb.. ISBN 87-89224-42-6. Pris kr. 188,-

Hvem kender ikke Den lille havfrue på Langelinie i København? De fleste kender hende fra H.C. Andersens eventyr af samme navn, men kun få kender navnet på kunstneren, der har skabt det så berømte kunstværk. Dette vil forfatteren Egon Eriksen råde bod på. Billedhuggeren Edvard Eriksen – for ham er det – får her en mindebog. Sønnen beskriver sin faders liv og virke i håb om at skabe større kendskab til billedhuggeren og hans mange kunstværker.

Initiativet til havfrueskulpturen kom fra brygger Carl Jacobsen. Den første skitse viste en havfrue med ben i stedet for fiskehale, hvilket ikke faldt i Bryggerens smag; arbejdet gik i stå. Kunstneren bøjede sig dog for mæcenen og lavede en ny skitse af Den lille havfrue med svømmefinner. Det har altid været diskuteret, hvem der egentlig sad model til Havfruen. Kunstneren havde ønsket, at det blev balletdanserinden Ellen Price, som havde legemliggjort Den lille havfrue i en balletopførelse på Det Kongelige Teater. Det blev dog Eline Eriksen, kunstnerens hustru og forfatterens mor. Ellen Price var den åndelige model, for som Ellen Price selv sagde: »en kongelig solodanserinde sidder ikke nøgenmodel for en kunstner«. Den 23. august 1913 fik Den lille havfrue sin plads på sin granitsten på Langelinie. Ifølge en testamentarisk aftale må der aldrig laves kopier eller afstøbninger i fuld størrelse af Den lille havfrue. Derimod er der lavet talrige kopier i mindre størrelser i såvel porcelæn som bronze.

Bogen handler dog ikke kun om det berømte kunstværk. Efter en oversigt over forældrenes familier, som kan føres tilbage til 1700-tallet, går forfatteren over til skildringen af faderens kunstneriske løbebane.

Efter en mislykket læretid hos en optiker kommer Edvard Eriksen i lære hos en billedskærer. Dette viser sig at være den rette hylde, og samtidig med uddannelsen til billedskærer går den unge Eriksen på teknisk skole i aftentimerne. Efter erhvervelse af svendebrev kommer Eriksen på Kunstakademiets billedhuggerafdeling. Han forlader akademiet uden afgangsbrev og får arbejde ved Svendborg Jernstøberi, hvor han skal udføre de-

korationer og relieffer til støbejernskakkelovne. Samtidig får han ansættelse ved den lokale tekniske skole. I Svendborg stifter Eriksen familie, vender tilbage til København for at leve som billedhugger og får i 1902 antaget sin første skulptur på Charlottenborgs forårsudstilling. Det er ikke nemt at leve af at være billedhugger, og Eriksen arbejder tillige som stukkator og gipser. Sin første store opgave får Eriksen, da han vinder en konkurrence om et forslag til kong Christian IX og dronning Louises dobbeltsarkofag, der skal opstilles i Roskilde Domkirke. I samarbejde med arkitekt H. Kampmann udformes et stort nationalmonument med plads til de kongelige kister. Udførelsen af opgaven koster Eriksen mere end beregnet, så for at kunne færdiggøre arbejdet, nødsages han til at sælge sit hus og søge arbejde på Kunstakademiet. Trods anerkendelse blandt sine kolleger indenfor billedhuggerkunsten formår Eriksen ikke at leve af sin kunst. I 1923 beslutter han i desperation at udvandre til Amerika, men vender hjem, inden en måned er gået. Rejsen er en fiasko på grund af manglende planlægning og en for stor optimisme. På vejen hjem via London må han konstatere, at det heller ikke er i England, han skal finde sin fremtid. For at kunne ernære sig selv og familien hjemme i Danmark får Eriksen næringsbrev som stenhugger og starter sit eget firma »Dansk Gravminde Kunst«. Ind imellem udførelsen af de mange bestillinger på gravminder er der også tid til udarbejdelse af en del kirkekunst, bl.a. et krucifiks til Sankt Markuskirken på Frederiksberg. I dag kan man stadig glæde sig over reliefferne på Glyptotekets nord- og sydfacade, der alle er udført af Eriksen, ligesom udsmykningen af Håndværkerforeningens store festsal. I 1930 søgte og fik Eriksen stillingen som konservator ved Thorvaldsens Museum, en stilling han havde til 1953, hvor han søgte sin afsked. I 1958 oplevede Eriksen, at en bronceafstøbning af hans »Klods Hans« figur fra 1942 blev opstillet på den dansk-amerikanske skuespiller Jean Hersholts gravsted i Los Angeles. Året efter døde Edvard Eriksen 80 år gammel.

Bogen er en søns hyldest til sin far. Den bærer præg af en stor beundring for en far, der livet igennem kæmpede for sin kunst. Og det er der vel ikke noget galt i.

Birgit Flemming Larsen

Hans Neerbek: Ridder uden kors. Aage Westenholz og Danmarks Forsvar. Odense Universitetsforlag, Odense 1996. 192 s., ill., indb. ISBN 87-7838-183-5. Pris kr. 225,-

Aage Westenholz (1859-1935) er den tredje i det danske trekløver, der i slutningen af forrige århundrede tjente deres sporer – og formuer – i kongeriget Siam (Thailand). De andre to, H.N. Andersen og Andreas de Richelieu, er tidligere biograferet af henholdsvis Tage Kaarsted og Hans Chr. Bjerg. Nu har også Westenholz fået sin biografi.

Han var godsejersøn fra Matstrup, blev ingeniør fra Polyteknisk Lærestalt 1884, og efter en kort tid i Sankt Petersborg søgte han, 25 år gammel til Siam, hvor han kom til at forestå elektrificeringen af Bangkoks sporvejssystem – på et tidspunkt hvor man endnu i København lod hestene sørge for trækraften. Han var så afgjort den nye tids mand. Med en ukompliceret holdning til ret og vrang deltog han i landets befrielseskrig mod kolonimagten Frankrig.

Med et mod der grænsede til dumdristighed og en »ulægelig trang til at blande sig i (andres) sager«, som H.N. Andersen udtrykte det, var han en farverig personlighed, der kom til at stå blæst om herhjemme. Det var ikke mindst hans fædrelandskærlighed og en glødende forsvarsvilje, der i en årrække gjorde ham til en kontroversiel person i dansk offentlighed. I en tid, hvor regering og folketing opgav at skabe et effektivt forsvar og i stedet søgte at komme på god fod med naboen i syd.

Forfatteren opruller et interessant stykke Danmarkshistorie, omend en parentes i samme, ved skildringen af Westenholz' kamp for modernisering og mekanisering af det dan-

ske forsvar. Med utroligt besvær og rigelig brug af egne midler fik han stablet »Korps Westenholz« på benene, eller rettere motorcyklerne, bevæbnet med de nye rekylrifler. Medlemmerne var frivillige.

Alt andet lige kan Westenholz' bestræbelser vel sammenlignes med Charles de Gaulles i Frankrig, begge forudså før de ansvarlige politikere og militærpersoner den moderne krigsførelse. Men det kan ikke nægtes, at den Westenholzske militarisering i dansk sammenhæng virker som en gang spejderromantik, ikke mindst på grund af forfatteren Walter Christmas' indsats som hans digteriske talerør, bl.a. i drengeromanen *Svend Spejder*.

Aage Westenholz returnerede sit ridderkors i protest mod regeringens appeasement-politik overfor Tyskland i det sønderjyske spørgsmål. Ganske konsekvent. Han døde 1935, og de frivillige korps døde med ham. De kunne heller ikke have standset den motoriserede tyske invasion fem år senere. Men han slap for oplevelsen.

En velskrevet og nyttig bog, der havde fortjent bedre korrekturlæsning.

Su. Cedergreen Bech

Karsten Faurholt: Nina Bang. Mennesket og politikerens. Odense Universitetsforlag, Odense 1997, 192 s., ill. ISBN 87-7838-254-8. Pris kr. 200,-

Nina Bang (1866-1928) var Danmarks – og verdens (!) – første kvindelige minister. Fra 1924, da den første socialdemokratiske regering var en realitet, og til 1926, da den blev erstattet af et Venstreministerium, var hun undervisningsminister. Lovgivningsmæssigt var resultaterne små – men både samtiden og eftertiden har haft blik for, at her var en minister, som var anderledes end sine forgængere. Var hun en heltinde – eller var hun bare almindelig klodset – og måske også en smule naiv? – det har været diskuteret lige siden. Måske var hun slet ikke så anderledes endda, bortset fra, at hun var kvinde – og alene af den grund kom til at opleve sneisevis af personfikserede – og sexistiske angreb. Da den radikale Ove Rode i tidsskriftet *Tilskueren* i 1925 karakteriserede Nina Bang med følgende ord: »I skrap Modsætning til Forsvarsministerens Administration ... staar Undervisningsministeren i langskafede Støvler, stram Frakke og Ridepisk. Her finder ingen Diskussion sted,... men kun en Minister, der besørger alt, udarbejder Lovene, anviser Reformerne, kender alle Enkeltheder i Skole, Universitet og Teater ...«. Parallellen til Københavns Studenterråds plakat over en sadistisk undervisningsminister – ved navn Ritt Bjerregaard – iklædt støvler og pisk fra 1970'erne ligger lige for.

I Karsten Faurholts biografi over Nina Bang er det især den første modsætning, som styrer fremstillingen. Kønnen – og dets betydning for den måde, politik drives og forvaltes på – spiller en mere underordnet rolle. Vi følger Nina Bang fra barndommens Helsingør, over mødet med historiestudiet – og ægtemanden, den socialistiske teoretiker Gustav Bang. Videre til redaktionen af *Socialdemokraten*, hvor Nina Bang startede som skrivende medarbejder i 1897. Hun dækkede økonomiske spørgsmål og udenrigspolitik og opnåede en central placering på avisen.

Gradvist tegnes et billede af en kvinde, som troede på det socialdemokratiske projekt, men som ikke altid forstod, at kompromiser og samarbejde måtte der til, før vejen var banet. De politiske resultater fra tiden som medlem af Københavns Borgerrepræsentation fra 1913-1917 var magre, ligesom de mange år i Landstinget, hvor hun sad fra 1918 indtil sin død i 1928, heller ikke bød på de store politiske landvindinger. Krise og arbejdsløshed i forening med en verden, som var vågnet op til efterveerne efter verdens – på det tidspunkt – mest blodige krig, udgjorde ikke de bedste vækstbetingelser for forestillingerne om et klasseløst samfund.

På den historiefaglige arena oplevede hun, at fagets udvikling indhentede hende. I

1922, da hun udgav andet bind af Øresundstoldregnskaberne, hegledede kildekritikken ned over hende.

Faurholt har, tvunget af omstændighederne, været imponerende langt omkring i sin søgen efter kilder – for Nina Bang efterlod sig så godt som intet personligt kildemateriale. Der trækkes en del veksler på datteren Merete Hansens erindringer fra 1955 uden nærmere diskussion af deres status som partsindlæg i konflikterne mellem ægtefællerne Bang.

Faurholts biografi repræsenterer en solid empirisk fremstilling – men også en fremstilling, som kunne have været kvalificeret yderligere gennem en nøjere diskussion af mere principielle emner som forholdet køn og politik – og udviklingen i den socialdemokratiske lære i løbet af de år, Nina Bang var med i politik.

Ning de Coninck-Smith og Mogens Rüdiger

Bo Lidegaard: I Kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958. Samlerens forlag, København, 1996. 811 s., ill., indb. ISBN 87 568 1377 5. Pris kr. 398,- (2. udg. 1999: 198,-)

Efter, at personlighedens rolle i den historiske forskning ved universiteterne gennem en årrække var blevet nedtonet til fordel for samfundsklassernes og de forskellige køn og aldersmæssigt definerede gruppers betydning for den historiske udvikling, vendte billedet i slutningen af det 20. århundrede.

Den historiske biografi blev – især i 1990-erne – en populær, men også omdiskuteret størrelse. Det hang først og fremmest sammen med fokuseringen på den såkaldte biografiske metode, dernæst på de ideologiske undertoner, der lå i reaktionen mod den dialektiske materialisme, som i en marxistisk-leninistisk udformning havde henholdsvis provokeret og inspireret en hel generation af universiteternes historiestuderende.

Hertil kom det gamle modsætningsforhold mellem den professionelle historieforskning, forstået som de universitetsuddannede historikers produktion inden for historiefagets rammer, og hele den store betydningsfulde restgruppe. De, der i denne sammenhæng var kendetegnet ved ikke at være universitetsuddannede historikere, og som primært beskæftigede sig med lokal- og personalhistorie af lyst og ikke i større grad så det som sin mission at bidrage til en større forståelse af den overordnede samfundsudviklings gang og indhold. Professor ved Københavns Universitet, dr.phil. Niels Thomsen valgte endog det provokerende standpunkt, at moderne dansk historieforskning havde fået et relevansproblem, når universitetsuddannede historikere lod sig forlede til at benytte den biografiske metode og fokusere på personer, der efter hans bedømmelse ikke gav eftertiden større forståelse af samfundslivet i den biograferede persons samtid. Efter Thomsens opfattelse var bl.a. Birgitte Possings disputats Natalie Zahle, *Viljens Styrke* fra 1992, et klart eksempel på en sådan uheldig udvikling.

Midt i denne diskussion fuldførtes endnu et bud på den vægtige, politiske biografi, idet historikeren Bo Lidegaard, der siden 1984 havde været ansat i Udenrigsministeriet, havde taget fat i en af udenrigstjenestens myter. Det var den legendariske Kauffmann, der under besættelsen varetog de danske interesser i USA. Henrik Kauffmann (1888-1963), der som den danske gesandt i Washington efter den 9. april 1940 erklærede sig som kongens og de frie danskes repræsentant. »Den uafhængige gesandt«, der blev på sin post og året efter indgik den aftale med den amerikanske regering, som banede vejen for de amerikanske baser i Grønland, og på sigt var med til at sikre Danmark en plads i de allieredes rækker.

Emnet har været fyldestgørende behandlet tidligere, idet Finn Løkkegaards disputats fra 1968 omhandler *Det danske Gesandtskab i Washington 1940-42. Henrik Kauffmann som uafhængig gesandt i USA 1940-1942 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i*

Amerika. Når Bo Lidegaard alligevel med den foreliggende afhandling – fuldt fortjent – opnåede doktorgraden, hænger det netop sammen med hans evne til at demonstrere den biografiske tilgangsvinkels styrke. Myten Kauffmann er forankret i de afgørende politiske begivenheder, der udspiller sig i forbindelse med anden verdenskrig og Henrik Kauffmanns forvaltning af sine handlemuligheder i denne store sammenhæng.

Bo Lidegaard har valgt at se på det hele liv for derved at søge en forklaring på Kauffmanns opførsel i tiden fra og med 9. april 1940. Udvalgte politiske begivenheder og de involverede aktører forstås sjældent fyldestgørende ved en betragtning, der ikke omfatter aktørernes personlige baggrund og motiver.

Lidegaards biografiske disputats er disponeret som et flerbindsværk, der efter de indledende fire afsnit falder i tre dele (I. Før krigen, II. Krigen, III. Efter krigen), et afsnit betitlet »Konklusion og perspektivering« (s. 561-598) og en kort »Epilog.« Hertil kommer de obligate udenomsværker i form af kildegennemgang (»Dokumentation«), sammendrag på engelsk, noter, navnelister og oversigter samt bibliografi og stikordsregister.

Stikordsregisteret rummer et fint personregister og navnelisten (s. 663-678) er tilmed et biografisk leksikon en miniature, der søger at skildre de biograferede personers relationer til Kauffmann. I parentes bemærket, gives her – nok ufrivilligt – et bevis på den biografiske genres ambivalente forhold til omtalen af bøsser og lesbiske, da det i artiklen om diplomaten, senere direktør i Udenrigsministeriet Jens Rudolph Dahl (1894-1977) anføres: »Hans afgang i 1950 blev begrundet med sygdom.« Kender man til sladderer i ministeriet, kan man nemlig ved læsning af navnelistens artikel om diplomaten, senere udenrigsminister Gustav Rasmussen (1895-1953) få bekræftet, at (s. 674): »Han stod ikke stærkt politisk, fik en ublid medfart på grund af sin forbliven på udenrigsministerposten ved regerings-skiftet i 1947, og svækkedes yderligere personligt, da hans udnævnelse i 1948 af Jens R. Dahl til Udenrigsministeriets direktør rygtevis sattes i forbindelse med begges homoseksualitet.«

De seksuelle drifter, og deres sublimering, ses også at være et vigtigt element i skildringen af den elegante, velplejede verdensmand og charmør Henrik Kauffmann. Han har åbenbart gjort et stærkt indtryk på mange af det såkaldt svage køn, og Lidegaard kan ikke nære sig for at citere fra samtaler, han har ført med Kauffmanns kvindelige venner og bekendte, da de unægtelig virker befordrende for dette indtryk (s. 604): »De må forstå, at Kauffmann var en virkelig charmerende mand. Han virkede meget stærkt på... sine omgivelser. Han var en virkelig elegantier«. Eller (s. 607): »Og han var usædvanlig elegant. Kvinder beundrede ham grænseløst. Også min moder.« En kort pause inden tilføjelsen: »Men ikke på *den* måde ...«

Facaden var dog altid ulastelig og korrekt, således var han fra 1926 gift med Charlotte (1900-1963), datter af den amerikanske admiral William MacDougall. At følelserne kunne være stærke og livsformen bevæget understreges af Kauffmanns endeligt, der skildres således i epilog (s. 607): »I en voldsom og dramatisk gestus dræbte Charlotte tidligt om morgenen den 5. juni 1963 sin dødssyge og forpinte mand i sanatoriets bedste suite med en til formålet indkøbt brødkniv. Kort efter tog hun på lignende måde sit eget liv.« I sine sidste leveår led han af en uheldbredelig kræftsygdom og viste sig kun sjældent offentligt.

Den omfattende skildring af Kauffmanns diplomatiske karriere bringer læseren tilbage til tiden før 1. verdenskrig, hvor Kauffmann ansøgte om ansættelse som volontør i Udenrigsministeriet i 1911 og aftjente sin værnepligt i Den Kongelige Livgarde 1912-13. Derefter var han konsultssekretær ved det danske konsulat i New York under første verdenskrig. Fra 1921 til pensioneringen i 1958 var han uafbrudt udstationeret diplomat og fulgte altså ikke det nyere mønster i ministeriet med en vekslen mellem ude- og hjemmetjeneste. Via Rom, Fjernøsten og Oslo (1932-39) endte han i New York, hvor han forblev til

sin pensionering. Hertil medvirkede ikke kun hans amerikanske ægteskab og de familie-mæssige bånd, der fulgte af dette, men også hans placering af en betydelig formue. Ud over det herskabelige palæ på Woodland Drive i Washington – som han ejede og lejede ud til den danske stat som residens for ambassadøren – og en stor lejlighed på 55 East End Avenue i New York bestod formuen af aktier og værdipapirer i en sådan mængde, at det ved hans pensionering af skattemæssige årsager var mest hensigtsmæssigt officielt at tage fast adresse i Schweiz. Ægteparret var dog i lange perioder bosat i Danmark, enten som Nina Moltkes gæster på Gl. Christiansholm i Klampenborg eller i en suite på Hotel d'Angleterre i København. Det kan således ikke komme som en overraskelse, at nogle kolleger i ministeriet bedømte Kauffmann som »pengegrisk, snobbet og kvindebegærlig«.

Myten Kauffmann, som Lidegaard ønsker at få nuanceret – med risiko for selv at blive forblændet af den elegante aristokrat, der i øvrigt fra 1903 kunne regne sig for optaget i den danske adel – handler dybest set om mandens motiver: Var hans loyalitet overfor det danske kongehus, det højere aristokrati og andre magtfulde personer i den internationale finansverden større end loyaliteten overfor den lovlige valgte danske regering og hans foresatte i Udenrigsministeriet? Kan man helhjertet tjene Danmarks interesser og samtidig tjene på at repræsentere Danmark?

I Kauffmanns tilfælde overskygges problemet delvis af Historiens gang, idet den hasarderede dobbeltpolitik, han førte i det neutrale USA fra 9. april 1940 og frem til USA's indtræden i krigen, gav bonus, da sejrherrene skulle gøre regnskabet op. Eller med Bo Lidegaards ord (s. 589): »Nøgternt set må man spørge, om han var andet end en succesrig diplomatisk kuppetgeneral – der viste sig at holde på den rigtige hest?«

Christian d. X.s afskedigelse af Kauffmann d. 16. april 1941, kontrasteret af udenrigsminister Scavenius, skal holdes op mod hans genudnævnelse d. 8. maj 1945 som Danmarks gesandt i Washington og den efterfølgende kongelige dekoration med storkors d. 11. september 1945, i øvrigt som den første af besættelsestidens danske diplomater.

Tilbage står dog fortsat Kauffmanns ønske om – for egen regning – at drive dansk udenrigspolitik. Det fremgår af Lidegaards afhandling, at dette træk i diplomatens indsats ikke var fremtvunget af de usædvanlige begivenheder i april 1940. Således havde han i sommeren 1928, som den første udenlandske gesandt, besøgt Nanking, hvor Chiang Kai-shek havde udråbt sig selv til leder af det samlede Kina. Dette besøg var af stor betydning for Kuomintang-styret, der søgte at opnå officiel anerkendelse internationalt. Kendetegne for hele denne affære er vel, at Kauffmanns kontaktperson var finansmanden T. V. Soong, der her bar titlen finansminister, og den kendsgerning, at ministeriet i København først efterfølgende blev orienteret om det danske gesandtbesøg. At en sådan indsats også kunne gavne samarbejdsmulighederne for danske virksomheder som ØK og Store Nordiske Telegrafskab hører selvfølgelig med til billedet, og Lidegaard anvender diplomatisk betegnelsen »en erhvervsorienteret kosmopolit« om Kauffmanns geschæftighed. I øvrigt kunne Kauffmann, som kronen på dette værk, i 1930 overvære det første kongelige besøg i Nanking, hvor Chiang Kai-shek tog mod de danske prinser, kronprins Frederik, prins Axel og prins Knud.

At en sådan forståelse for dansk erhvervslivs interesser og behov også kunne udløse en taknemmelig opmærksomhed i ny og næ får vi et enkelt eksempel på: det nævnes (s. 605), at Kryolitselskabet Øresund efter krigen forærede Kauffmann et komplet Flora Danica-stel til 24 personer som en erkendtlighed for hans varetagelse af selskabets interesser under besættelsen.

Hovedparten af Lidegaards værk er dog fokuseret på det politiske og diplomatiske spil, hvor det tydeligt fremgår, at Kauffmanns sympati for de amerikanske interesser allerede i midten af 1920-erne var veludviklet. Kauffmann delte ikke den fremherskende opfattelse

af dansk udenrigspolitik som nødvendigvis altovervejende bundet af hensynet til den store nabo mod syd eller anerkendte, at det diplomatiske råderum for et lille lands udsending nødvendigvis skulle være mindre end for stormagtens. For Kauffmann var det resultaterne der talte, og man forstår, at han ikke var fintfølelse med hensyn til hvilke midler han skulle gribe til for at nå dem. Økonomisk uafhængighed, også af sin arbejdsgiver i København, var allerede i tyerne et mål for Kauffmann, og opgaver som efterretningsvirksomhed og våbeneksport afficerede ikke den veltrænede kosmopolit, der gerne dyrkede fysisk krævende interesser som bjergbestigning og langrend. Han indså længe før mange andre i Danmark, at de nationale interesser ikke kun kan varetages indefra og med et nationalt udgangspunkt. Statens suverænitet og de diplomater, der er sat til at varetage den, er i realiteternes verden begrænset af de internationale forhold ikke mindst dem, som er styret af økonomiske interesser.

De ændringer i Danmarks sikkerhedspolitiske stilling, som i årene efter befrielsen blev synlige for regeringen og den danske befolkning, var på Kauffmanns dagsorden langt tidligere. »Gennem sit private diplomati søgte han at finde en formular for et vedvarende dansk-amerikansk strategisk samarbejde med udgangspunkt i Grønland, og han prøvede gennem direkte indgriben i Danmark, særlig i forbindelse med Påskekrisen i 1948, at berede grunden for en sådan løsning«, konkluderer Lidegaard (s. 566).

På den anden side er det tvivlsomt at hævde, at det danske, parlamentariske demokrati og den socialdemokratiske velfærdsstat var idealer, der betog Kauffmann. »Med sin familie, opvækst og karriere var Kauffmann repræsentant for en svunden aristokratisk verdensopfattelse, hvor dén, hvem beføjelser er givet, har både ret og pligt til at udøve disse beføjelser uanset den almindelige, borgerlige politiske tummel«, hævder Lidegaard (s. 592) og understreger Kauffmanns systematiske indsats under anden verdenskrig for at holde kontakt til det danske kongehus (s. 596).

Afsluttende indrømmer Lidegaard (s. 598), at han ikke har gjort meget ud af at sondre mellem Kauffmanns personlige og hans politiske ambitioner, da de er tæt sammenvævede. Det skal være ham tilgivet, men det forklarer nu ikke hvorfor han – der anerkender Kauffmanns virke som en sprængning af de gældende rammer for det diplomatiske råderum, der er acceptable for en dansk diplomat – ikke skarpt sonderer mellem Kauffmanns gennemgående ulyst til være en loyal diplomat for et demokratisk land med en demokratisk fastlagt udenrigspolitik og de personlige motiver, der meget uvenligt kunne udlægges som en indsats til gavn for fremmede magter med henblik på personlig vinding.

Tommy P. Christensen

Leif Thorsen: Hans Hedtoft. En biografi. Odense Universitetsforlag, Odense 1998. 354 s. ill. hft. ISBN 87-7838-315-3. Pris kr. 250,-

Afhængig af alder, interesser og indstilling vil det være forskelligt hvilke associationer navnet *Hans Hedtoft* vækker. En del af dagens unge – såfremt de nogensinde har hørt navnet – tænker sikkert på det mystiske forlis i januar 1959 af Grønlandsskibet »Hans Hedtoft«, hvorimod forfatteren af denne bog – der tilhører den ældre generation – selvfølgelig interesserer sig for personen Hans Hedtoft (21/4 1903 – 29/1 1955, herefter HH). HH var i tre omgange landets statsminister og spillede en betydelig rolle i Socialdemokratiet.

Skal man dømme efter bogens indledende og afsluttende afsnit er der især én begivenhed i HHs liv, der fascinerer forfatteren, nemlig hans død. »Hans Hedtofts død« hedder det indledende afsnit til bogens første del, og bogens afsluttende afsnit gengiver under overskriften »Folketingets afsked med Hans Hedtoft« partifællen Gustav Pedersens mindetale i Folketinget den 8. februar 1955. Dernæst er bogens gennemgående tema Hed-

tofts politiske liv og resultater. Bogens første del tager således læseren med fra barndommen og ungdom i Århus frem til folketingsvalget i oktober 1947, hvor Socialdemokratiet fik 2/5 af de afgivne stemmer.

Anden del starter med HHs første statsministerperiode, hvor han afløste partiet Venstres Knud Kristensen (26/10 1880 – 28/9 1962), og bogen fortsætter således den kronologisk fremadskridende behandling af det politiske liv og Hedtofts indsats. For læsere med godt kendskab til perioden kan de små indskudte afsnit med baggrundsstof virke overflødig, men for alle andre letter de læsningen, og sætter Hedtofts virke ind i en større sammenhæng. Bogen er således en vellykket introduktion til sin hovedperson, hvorimod bogen flere steder – efter anmelderens opfattelse – svigter i analysen af samspillet mellem personer og begivenheder.

I et i øvrigt kort og klart afsnit »Medlem af Folketinget« beskrives Hedtofts debut på ting, og der citeres fra hans såkaldte »jomfrutale« den 25. november 1935. Nærmest henkastet gives derefter den interessante oplysning, at HH i denne sin første samling tog ordet hen imod en snes gange, mest om politiets forhold. Det tilføjes, at Hedtoft især var optaget af en bedre bekæmpelse af nazistiske og kommunistiske spioner, men baggrunden for Hedtofts engagement i emnet tages ikke op til en sammenhængende behandling her eller senere i bogen, omend emnet var på pressens og folketingets dagsorden talrige gange både før, under og efter besættelsen. Således nævnes (s. 21 ff.) i afsnittet »Påskekrise i marts 1948«, at Hedtoft på et møde i Det udenrigspolitiske Nævn den 24. marts bl.a. oplyste, at 30% af politistyrken var kommunister! En godbid Aksel Larsen (5/8 1897-10/1 1972), på dette tidspunkt medlem af folketinget for DKP, med kyshånd ville have brugt i den efterfølgende folketingsdebat.

Har man store forventninger til en analyse af Hedtofts rolle op til – og på selve dagen, d. 9. april 1940 – må man skuffes. Det inddragne kildemateriale rækker øjensynligt ikke til meget, og den valgte sammenskrivning af ytringer fra besættelsestiden og tiden efter befrielsen hindrer beskrivelsen af en mulig udvikling i Hedtofts eget syn på begivenhederne d. 9. april, samt en nærmere bestemmelse af, hvad han lagde i »vilkårene«, når han efter befrielsen mente at kunne sammenligne Danmark og Norges situation under besættelsen.

Troen på et autoritært etpartisystem blandt en mindre gruppe af mellemkrigstidens socialdemokrater diskuteres ikke, hvorimod der fortjenstfuldt fremdrages et eksempel på dette fra besættelsestiden. Et interessant aspekt, der nok kunne fortjene omtale i og med, at HHs ungdomsår netop præges af modsætningerne mellem Socialistisk Ungdomsforbund (SUF) og DSU, Danmarks socialdemokratiske Ungdom. Således deltog han i det stiftende landsmøde for DSU i 1920, var DSUs formand fra 1927 og blev partifunktionær fra 1929. I stedet for en inddragelse af det klassiske ideologiske skisma mellem revolutionær og reformistisk socialisme, henføres en henvendelse fra en senere fremtrædende socialdemokrat om et Nationalt Parti, der skulle ledes af en trojka, til den politiske forvirring i tiden umiddelbart efter d. 9. april. Sikkert rimeligt nok, omend det kunne være mere interessant at kende Hedtofts reaktion på forslaget om at medvirke til dannelsen af et nationalt enhedsparti. Et forslag han i en helt anden udformning også måtte bruge tid på i 1945, da nogen fandt det muligt – og ønskeligt – at sammenslutte DKP og Socialdemokratiet til et socialistisk enhedsparti.

Flere steder i bogen inddrages partifællen Jens Otto Krag (15/9 1914 – 22/6 1978) betragtninger, og de tegner sine steder et billede af Krag som en intellektuel, der med en vis portion foragt betragter skræddersønnen Hedtofts ildfulde facon i situationer, hvor han selv ville have handlet helt anderledes. Søger man en samlet beskrivelse af samspillet mellem Krag, Hedtoft og H.C. Hansen (8/11 1906 – 19/2 1960), konstaterer man dog, at Krag erindringer samt H.C. Hansen og Jul. Bomholts mindebog fra 1955 (*Hans Hedtoft*.

Liv og virke) nærmest fremstår som synonyme med de pågældende personers opfattelse ved de politiske enkeltbegivenheder. Det kan muligvis også være korrekt i enkelte tilfælde, men generelt er erindringsstof og mindebøger et langt mere problematisk kildemateriale, hvilket man da også får demonstreret her.

Endelig skal der nævnes en billedtekst (s. 293): »Hans Hedtoft sammen med den amerikanske ambassadør Eugenie Anderson og sin kone Ella. Var Hedtoft mon lidt forelsket i Eugenie?«, der unægtelig kildrer nysgerrigheden, omend »det varme venskab« ikke kommenteres nærmere eller inddrages i analysen af Hedtofts holdning til en række vigtige politiske spørgsmål omkring Atlantpagten, amerikanske styrkers stationering på Grønland m.m. Det kunne ellers nok være ønskeligt, medmindre man selvfølgelig vil hævde at privatpersonen, følelsesmennesket Hedtoft er en anden en politikeren og statsmanden Hedtoft.

Alt dette må dog ikke overskygge, at bogen er godt disponeret og en særdeles velegnet introduktion til Hedtoft og hans politiske virke. Det indledende arbejde er altså hermed gjort, og andre kan tage over, for der ligger tydeligvis stadig mange aspekter af HHs virke, som bør belyses nærmere. Leif Thorsens bog demonstrerer at de kunne fortjene mere opmærksomhed, gerne i en biografisk udformning. Men som læser bliver man også mindet om, at det faktisk er en meget vanskelig kunst at skabe den gode, politiske biografi.

Tommy P. Christensen

Peter Dalhoff-Nielsen: Det begyndte i Skt. Petersborg. En tu-reporters politiske erindringer. Forlaget Vindrose, København 1999. 358 s. Ill. hft. Pris kr. 299,-

Peter Dalhoff-Nielsen (herefter PDN) har skrevet en meget levende erindringsbog, der også er blevet en velskrevet samtidshistorie om de dansk-russiske forbindelser, som de viste sig i løbet af næsten 50 års arbejde med stoffet. Skildringerne af arbejdsbetingelserne giver et kig ind i de næsten absurde vinkler, den verden rummede. Det glamourøse omkring medieverdenen interesserer ikke PDN, derimod problemerne med at skabe troværdige virkelighedsbilleder i reportagen. Lokale magtforhold styrede, hvad der kunne bringes fra Sovjetunionen, Kina, Afrika, Indien, Cambodja eller Afghanistan, og pressen i Danmark havde også sine virkelighedsfiltre, når det drejede sig om vinkler på de udenrigspolitiske nyheder.

PDN begynder bogen med en turistrejse i efterårsferien i 1998 med sin egen familie til Skt. Petersborg, hvor hans russiske mors velhavende middelklassefamilie levede indtil revolutionen. Han beskriver flugthistorien, som han kender fra familiens egne optegnelser, i et tæt tidsbillede af vilkårene under revolutionen med en sammenkædning med andre kendte skildringer af hverdagen i 1917. Teknikken anvendes bogen igennem på PDN's personlige oplevelser af de begivenheder, der skulle dækkes som journalist. Det giver bogen en historisk baggrund, som gør den medrivende at læse, især når forskellene i de danske og russiske vinkler stilles klart op med PDN's velgørende, nøgterne blik for urimeligheder på begge sider. PDN interesserer sig for mennesker og har truffet mange, der faldt ned i kløften mellem Øst og Vest. Her bringer han deres historier i deres politiske sammenhæng og lader dem tale for sig selv.

PDN's tilknytning til Rusland via moderen, og en trang til at lære den russiske verden at kende, lagde fra begyndelsen af rammen om hans karriere. PDN er født i 1924 og hans politiske dåb foregik med kontakt til Studenternes Efterretningstjeneste i de sidste krigsår og en kort afprøvning af et medlemskab af DKU lige efter krigen. Det gav en forsmag på den udviklede logik, der var omkring de ideologiske drejninger af information om de østeuropæiske lande og vice versa.

PDN blev journalistelev i den socialdemokratiske presse i Korsør og Nyborg og fik et par år i London, hvor Østeuropa blev hans speciale i kraft af hans russiske sprogkundskaber. Det gav mulighed for at tage direkte kontakt med de russiske kulturpersonligheder, der kom på besøg i Vesten, som f.eks. forfatteren Ilja Ehrenburg.

Derefter en mere stilfærdig tid, ind i mellem på *Socialdemokraten* i København, og dækning af officielle rejser til Moskva og Polen efter Tøbruddet. Arbejdstiden på redaktionen gjorde det muligt at læse slaviske sprog på universitetet, tage på studierejser til Titos Jugoslavien og få en mag. art.-eksamen i slavisk filologi i 1958.

Tv-mediet, fjernsynet, var ved at blive et medie på egne vilkår omkring 1960, og her fik PDN i 1962 mulighed for at komme i gang med udenrigsstoffet i en større skala. Han blev den første russisktalende, danske journalist, der lavede tv-reportager fra Østeuropa og Sovjetunionen til TV-Avisen og det udenrigspolitiske onsdagsprogram »Horisont« med John Danstrup som førende skærmfigur. »Horisont« vandt sig respekt med trofaste seere, der ønskede sig en mere nuanceret behandling af det udenrigspolitiske stof fra Østeuropa og fjernere verdensdele, produceret af danske journalister i stedet for BBC eller de amerikanske tv-kanaler. Det var kontroversielt at arbejde med forholdet mellem Øst og Vest og PDN kom selv flere gange i skærsilden på grund af sine engagerede kommentarer, der gik på tværs af samtidens politiske korrekthed i den danske presse og det politiske miljø.

Reportagerne byggede på journalistisk feltarbejde med omrejsende teknikerhold. Journalisterne skabte tingene på stedet og under besværlig kontrol fra de »vaghunde«, det internationale pressekorps blev påtvunget som en betingelse for at arbejde på stedet. Frustrationerne med dokumentaroptagelserne skildres med en god portion understatement, men må have været oplidende i kampen for at overholde de hjemlige deadlines.

I sidste del af bogen, hvor PDN rejser med sin familie, er stilen mere personlig i reportagerne fra de islamiske dele af Rusland i Kaukasusområdet efter de etniske konflikter i løbet af 1990'erne, ligesom han rejser alene i Tjetjenien med pensionistidentiteten som sin beskyttelse. PDN er nu på egen hånd og engagerer sig i de menneskeskæbner, han møder. Han er en iagttagende med en stor kærlighed til de mennesker, der lever i de mange russiske randområder, og betoner især deres imponerende evner for overlevelse under håbløse vilkår, der står i stærk modsætning til dansk mentalitet.

Journalistik er et erhverv, hvor politiske strømninger er et grundvilkår, det kræver mod og en stærk moralsk ryggrad at gå på tværs af, men *Det begyndte i Skt. Petersborg* giver indtryk af, at det har været muligt for PDN både at holde balancen og sin personlige integritet intakt.

Grete Signe Jensen

Paul Aron: Ben. Forlaget Attika 1997, 237 s., hft. ISBN 87 752 825 85. Pris kr. 168,-

Da jeg satte mig ned for at læse *Ben*, regnede jeg med, at den ville være endnu en historie i den næsten endeløse række af bøger om koncentrationslejre og livet under anden verdenskrig, idet jeg havde fået fortalt lidt om den grundlæggende handling, inden jeg påbegyndte læsningen af bogen. Historien indeholder selvfølgelig disse elementer, men hvad jeg ikke vidste, var, at den også indeholder meget andet. Bogen, der udkom i 1997, er skrevet af den tidligere Kz-fange Paul Aron, hvilket vil sige, at mange dele af bogen faktisk er autentiske!

Historien starter i begyndelsen af 1930'erne, hvor den lille jødiske dreng, Ben, bor alene hos sin mor i Hamborg. Ben ser på dette tidspunkt sin mor som den eneste ene i hele sin verden. Som 5-årig, i midten af 30'erne, skal Ben og moderen rejse til Danmark. På denne rejse bliver Ben for første gang introduceret for sin nye stedfar Moritz, der kommer

til at spille en vigtig rolle i Bens liv fremover. Det er nemlig sådan, at Moritz lige fra starten af ikke kan lide Ben, hvilket splitter moderen mellem hendes elskede søn og Moritz, som hun bl.a. er økonomisk afhængig af. Ben begynder snart at gå i skole, hvor han for første gang mærker fordommene mod jøder. På hjemmefronten har Ben problemer med Moritz og tilbringer derfor mere og mere tid hos sin nye klassekammerat, Kristian, der bliver hans bedste ven. Samtidig formår moderen ikke at vise Ben den kærlighed, som et 6-årigt barn behøver, hvilket betyder, at Ben på det nærmeste adopteres af Kristians familie. På grund af problemer med sin jøde-hadske lærer bliver Ben tvunget til at skifte skole, men ses stadig med Kristian i fritiden.

Nogle år efter, nærmere bestemt i oktober 1943, da Ben er 13 år, sætter tyskerne ind overfor jøderne i Danmark, der derfor må flygte til Sverige. Mens Moritz og Bens mor prøver at flygte til Sverige over Dragør, skal Ben sammen med en bekendt prøve at komme over til Sverige via Gilleleje. Ingen af dem når det. De bliver taget af tyskerne og transporteret til Hørserødlejren, hvor Ben genforenes med moderen. De bliver herefter deporteret til koncentrationslejren Theresienstadt i en togvogn under næsten utænkelige forhold.

I den første tid i Theresienstadt får de indtrykket af, at det måske ikke er så slemt endda, men snart begynder sulten at melde sig, da den smule mad, de får, er uden nogen som helst næring. Desuden lever de under elendige forhold. Både hygiejnisk og arbejdsmæssigt. Selv i denne periode, hvor folk burde holde sammen, fortsætter problemerne mellem Ben og Moritz. Men da Ben kun er 13-14 år gammel, tør han ikke sige, hvad han egentlig føler; hvordan han afskyr Moritz. Ofte tager moderen Moritz' side, når der er noget, der skal afgøres, hvilket forvirrer og sårer Ben. Efter nogen tid bliver han flyttet fra det hårde markarbejde til keramikværkstedet. Han begynder også at spille trompet i et orkester, der oprettes i forbindelse med et besøg fra en dansk Røde Kors-kommission. Desuden forvandles hele Theresienstadt, så lejren udadtil faktisk kommer til at ligne en rar by; altsammen for at overbevise den danske Røde Kors-kommission om, at alle har det godt. Da besøget er overstået, begynder der at afgå store transporter til Auschwitz. Op til 3000 mennesker bliver sendt til Auschwitz på en gang. Dog bliver ingen danskere sendt afsted. På kort tid bliver antallet af fanger reduceret fra 55.000 til 13.000! Snart er der så meget plads i lejren, at de forskellige tilbageværende kan flytte sammen familievis. Efter lang tid kommer beskeden pludselig: Røde Kors er kommet for at befri de danske fanger. De forlader Theresienstadt i de hvide busser og bliver kørt til Sverige, hvor de opholder sig, indtil krigen slutter.

Herefter vender de tilbage til Danmark, hvor Ben, efter nogle år, bliver student med klassens højeste gennemsnit; men han er plaget af sin fortid og det at være jøde. Hans store drøm er at blive skuespiller, men moderen overtaler ham til i stedet at læse tysk og litteratur, fordi det er »fornuftigt«. Men efterhånden som Ben bliver ældre, kommer alle fortidens spøgelse frem. Gang på gang kommer han op at skændes med sin mor om, hvor dårligt hun har behandlet ham; hvordan hun har ladet ham i stikken, da han var mindre; hvordan hun løj for ham; hvordan hun slet ikke formåede at give ham den kærlighed, han havde brug for. Langsomt prøver Ben at vride sig fri fra moderen; fri fra fortiden. Men det er, som om det ikke har nogen egentlig virkning. Historien slutter, hvor Ben og Kristian, som snart er færdiguddannede, endelig får løst op for alle deres følelser. Kristian fortæller endelig sandheden om, at Ben må se at komme videre og glemme fortiden.

Ben er som nævnt tidligere ikke blot endnu en bog om livet i en Kz-lejr. Den er først og fremmest en bog om forholdet mellem en mor og en søn; et forhold, der er dybt kompliceret. Moderen kvæler på det nærmeste Ben med sin dårligt udtrykte kærlighed og mangelfulde forståelse for, hvordan han har det. Ben har ligeledes svært ved at forstå moderen, hvilket tilsammen fører til, at Ben får en uheldig barndom. Ydermere bliver han plaget af

fordommene overfor jøder, hvilket bidrager til, at han får en svær og ulykkelig opvækst. Historien er fortalt meget gribende, hvilket efter min mening skyldes, at den er fortalt ud fra forfatterens egne oplevelser; primært i forbindelse med Kz-lejren, men også i forbindelse med fordommene og de følelsesmæssige ar, som de bringer med sig. Specielt skildringen af de utænkelige forhold, de levede under i Theresienstadt, og skildringen af, hvordan de holdt ud at leve under disse forhold, virker meget autentisk. Man fornemmer, hvordan stemningen og atmosfæren har været. Bogens opbygning forekom i starten forvirrende, idet Paul Aron har benyttet en form for filmisk teknik, hvor der ikke er et kronologisk tidsforløb. Handlingen er brudt op i mange små dele fra forskellige tidsperioder. Samme side kan således rumme afsnit om Ben som 5-årig og som studerende. Ligeledes kan den barnlige tone, når bogen omhandler Ben som lille, forekomme anstrengt. Dette er dog også de eneste kritikpunkter, jeg har af bogen, der på trods af, at dens handling udspiller sig for ca. 45-65 år siden, stadig er aktuel, idet den giver en troværdig fremstilling af, hvordan racefordomme kan skade og ødelægge de mennesker, det går ud over. Alt i alt var det derfor et yderst positivt indtryk, jeg sad tilbage med, da jeg havde læst bogen.

Jesper Anderson (f. 1981)

PERSONALHISTORISK
TIDSSKRIFT

ÅRGANG 119

1999

REDIGERET AF SAMFUNDETS SKRIFTUDVALG
VED
JØRGEN MIKKELSEN, NYNNE HELGE OG ANNE DORTHE SUDERBO

Indhold

<i>Birte Hjorth</i> : Sidse fra Saltholm – en kriminalsag fra 1700-tallet	1
<i>Anna Rasmussen</i> : Sørgmunter slægtshistorie	22
<i>Lars Deleuran</i> : Hedebondens søn: Peter	34
<i>Carl E. Jørgensen</i> : Skolereduktionen i Fyns og Lolland-Falsters stift 1740	66
<i>Julie Fryd Johansen</i> : Det Kongelige Biblioteks billeddatabase	106
<i>Erik Gøbel</i> : Embedsmanden Peter Morup (1700-1789) – i Rentekammeret og hjemme	153
<i>Poul Verner Christensen</i> : Hvad var det egentlig, de skrev sig til? De Vinranke- Munk'ers ældre linje og deres steder	168
<i>Borge M. Christensen</i> : Skolelærer Jens Christensens livserindringer	187
<i>Bodil Clausen</i> : Bidrag til Vandelslægtens historie	227
<i>Kim Furdal</i> : En sønderjysk billeddatabase	237
<i>Debat:</i>	
Den eksistentielle forskerbiografi	247
<i>Thomas Söderqvist</i> : Indledning	247
<i>Johnny Kondrup</i> : Biografen og den biograferede	252
<i>Søren Kjærup</i> : Billeder, kilder og gode idéer	259
<i>Gunnar Broberg</i> : En kompliceret romantiker	267
<i>Carl Henrik Koch</i> : En ny videnskabshistorisk genre?	280
<i>Birgitte Possing</i> : En forførelsens dobbeltkontrakt	287
<i>Thomas Söderqvist</i> : Svar til kritikerne	295
<i>Småstykker:</i>	
En efterlysning	308
En rettelse	309
<i>Orientering:</i>	
Nyt fra Norden	115
Generalforsamling 1999	310
Resultatopgørelse og balance 1998	314
Nyt fra Norden	316
Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon	318

Anmeldelser

Släktforsknarnas årsbok 1998. Sveriges Släktforskarförbund. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	117
Krig och fred i källorna. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven. (<i>Hans H Worsøe</i>)	117
Idrættens steder. Idrættshistorisk Årbog 1997. (<i>Signe Mellemegaard</i>)	118

Fund og Forskning – i Det Kongelige Biblioteks samlinger. Bind 36 (1997) og 37 (1998). (<i>Tommy P. Christensen</i>)	119
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 123, 1998. (<i>Michael Bregnsbo</i>)	122
Eva Villarsen Meldgaard: Den Store Navnebog. (<i>Poul Steen</i>)	123
Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon. Bd. 4-8. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	124
Die Stammbücher der Königlichen Bibliothek Stockholm. Hand- schriftenkatalog von Lotte Kurras und Eva Dillmann. (<i>Vello Helk</i>)	126
På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920. (<i>Michael Bregnsbo</i>)	129
Erik Brejl: Voer og Nim samt Nørvang herreder. Uddrag af samtlige bevarede 2.959 skifter i herredernes godser og hospitaler 1716-1850. (<i>Lisbeth Ulsøe</i>)	130
Håndværkeruddannelserne i København. Registratur over Københavns tekniske Skoles arkiv 1843- ca. 1988. (<i>Hans H Worsøe</i>)	131
Knud E. Korff: Ret og pligt i det 17. århundrede. Retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48. (<i>Tommy P. Christensen</i>) ..	132
Claus Helsbøl: Bygget af levende stene. Aulum-Vinding-Vind Valg- menighed 1922-1997. (<i>Lisbeth Ulsøe</i>)	134
Olav Harsløf: Mondegruppen. Kampen om kunsten og socialismen i Danmark 1928-1932. (<i>Mogens Rüdiger</i>)	135
Michael Grøndal Hansen m.fl.: Studenterforeningens 175 års jubi- læumsskrift. Beretninger fra årene 1970-1995. (<i>Lisbeth Ulsøe</i>)	137
Ole Færch: Færch-slægterne i Danmark. (<i>Hans H Worsøe</i>)	138
Klara Aalbæk Korsgaard: Anna og Jørgine. En historisk fortælling om to kvinder, deres gymnastik og deres højskole. (<i>Su. Cedergreen Bech</i>)	139
Emanuela Barellai: En dansk diplomat i Italien i 1800-tallet. Herman Schubart og Elise Wieling. (<i>Jens Rahbek Rasmussen</i>)	140
John T. Lauridsen: Oscar Bruun. Læge i pionertidens Esbjerg. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	141
Nyt fra Vestfronten – Marine Jensen og sønners breve fra I. Verdenskrig. + Og det kalder man at være civiliseret – Hans Lorentzens dagbog fra I. verdenskrig. (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	141
Ole Sohn: Den højeste straf. En B&W-arbejders liv og skæbne – fra Amager til Stalingrad. (<i>John T. Lauridsen</i>)	143
Karl Heinz Lorenzen: Holdninger har en pris – en rød sydslesvigers erindringer fra tre Tysklande. (<i>John T. Lauridsen</i>)	144
Dagmar Andreasen: Mosteren. Et liv med udfordringer. Erindringer. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	145
Claus Ahlefeldt: Du finder sgu nok ud af det, Claus. Erindringer 1932-1954. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	146
Heini Madsen: Ordbog for slægtsforskere (<i>Stella Borne</i>)	321
Jens Peder Skou: Det står skrevet – i kirkebøger, skøder, skifter, folketællinger og mange andre arkivalier (<i>Hans H. Worsøe</i>)	321
Nancy Ruth Bartlett: A guide to the North American Collections of The Danish Emigration Archives (<i>Mæve Dreusén</i>)	322

Dansk historisk bibliografi 1990- En vejledning (<i>Tommy P. Christensen</i>)	323
Nils Ahlberg: Stadens mønster – de historiska kartorna berättar (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	324
Historiske meddelelser om København 1998. Redaktion Henrik Gautier og Torben Ejlersen (<i>Ning de Coninck-Smith</i>)	325
Sønderjyske årbøger 1998. Redaktion: Lars N. Henningsen (<i>Jørgen Papsøe</i>)	326
Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844 + Cirkus og gøgl i Odense 1845-1874 (<i>Didier Gautier</i>)	326
Ivar Berg-Sørensen og Per Jørgensen (red.): »En Time Dagligen« – Skoleidræt gennem 200 år (<i>Morten Mortensen</i>)	330
Karen Hjorth: Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	331
Niels Jensen: For Dannebrog's Ære. Danske frivillige i Estlands og Letlands frihedskamp 1919 (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	332
Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under hagekors og Dannebrog – Danskere i Waffen-SS (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	334
Anders Bjørnvad: Krigens monumenter 1940-1945 (<i>John Foss</i>)	340
A. Egelund Møller: Klaus Henrik Seidelin. Grundlægger af Maribo Stiftsbibliotek (<i>Martin Dyrbye</i>)	340
Et rastløst vækkende liv. Amtsprovst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844. Ved Johannes Wendt-Larsen (<i>Margrethe Brock-Nannestad</i>)	341
Herdis Modeen: Kretsen kring Nadine (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	342
Egon Eriksen: Edvard Eriksen og Den lille havfrue – liv og kunst (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	343
Hans Neerbek: Ridder uden kors. Aage Westenholz og Danmarks forsvar (<i>Sv. Cedergreen Bech</i>)	344
Karsten Faurholt: Nina Bang. Mennesket og politikerne (<i>Ning de Coninck-Smith og Mogens Rüdiger</i>)	345
Bo Lidegaard: I kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958 (<i>Tommy P. Christensen</i>)	346
Leif Thorsen: Hans Hedtoft. En biografi (<i>Tommy P. Christensen</i>)	349
Peter Dalhoff-Nielsen: Det begyndte i Skt. Petersborg. En tv-reporters politiske erindringer (<i>Grete S. Jensen</i>)	351
Paul Aron: Ben (<i>Jesper Anderson</i>)	352

Register til Personalhistorisk Tidsskrift 1999

Ved Jørgen Papsøe

Personerne anføres som hovedregel på deres slægtsnavn, således som det er anført i teksten. Sammensatte navne, f.eks. Lente-Adler, sættes på første dels begyndelsesbogstav, altså i det nævnte tilfælde på L. Partikler som von, de, des, de la, zum o.s.v. ses der bort fra; f.eks. sættes des Vignes under V. Som hovedregel kan det ikke påregnes at finde navne, der alene optræder i noter og litteraturlister.

- Aagesen**, tømmerhandler, 156
Aakjær, Svend, 171
Aalborg, Laurids, 80
Aarø, Jens, 7-8 - **Jens Nielsen**, 7
Abild, Jacob, 93
Abildgaard (Abildgård), Elias, 95 - **Jørgine**, 139 - **Peder Hersleb**, 163
Abildskov, Edith, 120 - **Peter**, 120
d'Abis, Jean, 328, 329
Abrahamsen, Per Morten, 109, 124
Achton, Henning Christensen, 75, 76
Adamsen, Jochum, 1, 2, 19
Adeler, Christian Vilhelm Mathias, 99
Adelson, Flemming, 109
Agerbo, Bjarne, 125
Agerby, Georg, 312, 313
Ahlberg, Nils, 324
Ahlburg, Kaj, 20
Ahlefeldt, Claus, 146
Ahlefeldt-Laurvig-Bille, Claus, 146
Ahnlund, 324
Alberti, justitsminister, 65 - **C. C.**, 220
Albertsen, Niels, 2, 3
Algeen, Peder Kjellerup, 210
Algreen, Peder Kjellerup, 211
Ambech, Henrik Thomsen Flindt, 85
Andall, Erik, 81
Andersdatter, Ane, 63 - **Maren**, 153 - **Margrethe**, 4, 6, 7
Andersen, Finn, 310, 313 - **Frederik**, 95 - **H. C.**, 109, 343 - **H. N.**, 344 - **Jens**, 64 - **Morten**, 101 - **Peder**, 86 - **Svend**, 6-17 - **Tune**, 124 - **Vincent**, 94
Anderson, Eugenie, 351 - **Jesper**, 354
Andreasen, Dagmar, 145, 146 - **Jørgen**, 64 - **Ole**, 63, 64
Andresen, Andreas Daniel, 217 - **Kaj**, 318
Appel, Ingeborg, 140
Arboe, Thomas, 125
Arendt, Martin Friedrich, 120
Arentsen, købmand, 59
Arildskov, Max, 333
Aristoteles, 302
Arley, Niels, 285
Aron, Paul, 352, 354
Arup, Erik, 168, 171, 172
Atterdag, Valdemar, 170, 184
Autio, Veli-Matti, 317
Avellan, Karl August, 343
Avellen, Karl August, 342
Axel, prins, 348
Axelsen, Peder, 99
Baas, Jørgen Frederiksen, 97
Bach, Knud, 63 - **Michael**, 312
Backhaus, Helmuth, 117
Baden, Ludvig, 341
Bagger, Jens Hansen, 84 - **Ole**, 81
Baggesen, Jens Immanuel, 119, 120
Balle, 197, 198, 208
Balslev, Søren Kjeldsen, 85
Baltzersen, Jacob, 77, 78, 79
Bang, Gustav, 345 - **Johan**, 78, 79 - **Nina**, 345, 346
Bangaard, Grethe, 148
Barbusse, Henri, 135
Barellai, Emanuela, 140
Barfoed, Niels, 309
Barthig, Jacob, 86
Bartholdy, Nils G., 313
Bartholin, etatsråd, 104 - **Albert Peter**, Justitsråd, 160 - **Thomas**, 68, 69
Bartlett, Nancy Ruth, 322
Bascou, Charles, 128
Basse, Jørgen Frederiksen, 97
Bau, Flemming, 125 - **Inge-Lise**, 125
Bauditz, Johan, 84
Bay, Lena, 125 - **Maria Wilhelmine**, 326
Bech, Falk, 222 - **Sv. Cedergreen**, 140, 318, 320, 345
Beck, Niels Jensen, 74, 75
Becker-Christensen, Henrik, 326
Behmann, Johan Jørgen, 80
Behrendt, Chr., 104
Bendix, Marie, 63
Bendtsen, S. P. C., 125

- Bentsen, Peder**, 6
Benzelius, Jacob, 128
Berg-Sørensen, Ivar, 330
Bergson, 285 - **Croce**, 284
Bert, Hillebrand, 96
Berting, Jørgen Jørgensen, 94
Bidstrup, Ole, 149
Biehl, 241 - **C. C.**, 244 - **Charlotte Dorothea**, 162
Bildsø, Christoffer Lorentsen, 82
Bindsløv, Laurits, 318
Birkelund, Gerda B., 318 - **Palle**, 318
Bitton, Anders, 86
Bjerg, landvæsenskommissær, 165 - **Hans Chr.**, 338, 344
Bjerreby, Lars Hansen, 84
Bjerregaard, Jørgen O., 149 - **Ritt**, 345
Björkmann, Ellie, 140
Bjørn, Claus, 122
Bjørnvad, Anders, 340
Blaabjerg (Blåbjerg), Anton, 148, 322
Bloch, J. C., 104 - **Mathias Larsen**, 121
Blomberg, Aage Fasmer, 104
Bloom, Harold, 305
Blücher, Uldrich Christopher von, af linien Washau, 233
Bocchen, Rasmus, 96
Boel, Christen, 63
Bohr, Harald, 285
Bolieaus, 162
Bomholt, Jul., 350
Bonde, Hans, 119 - **Magdalena**, 127 - **Tord**, 127
Bonfils, Antoine, 15
Bonnesen, Johan, 83
Boppenhausen, Jacob Wilhelm, 121 - **Johan Christoph**, 121
Borck, Peder, 16, 17
Bording, Solvejg, 140
Borgelin, Richard, 333
Borne, Stella, 321
Borup, Inge, 141
Boserup, Ester, 136 - **Mogens**, 136
Boswell, 278
Boutel, Peer, 39
Boysen, Christoffer, 75
Braad, Laurids Pedersen, 82
Brabrand, Christen, 100
Brahe, Jessy Bille, 147
Brammer, 191, 213, 214 - **biskop**, 215 - **dr.theol.**, 210 - **G. P.**, 192 - **biskop**, 187 - **Gerhard Peter**, **dr.theol.**, 191 - **Peter**, 218 - **Susanne Marie**, 187, 191, 215
Bramsen, Mogens B., 318 - **Nis**, 234 - **Simon Nicolaj**, 234
Brandes, 272 - **Georg**, 137
Brandt, lærer, 220 - **Erland**, 88 - **Mathias**, 121
Bredder, Anders Andersen, 96 - **Anders Pedersen**, 94 - **Peder Andersen**, 96
Bregnsbo, Michael, 123, 130
Brejll, Erik, 130
Bricka, C. F., 139
Bro-Jørgensen, J. O., 105
Broberg, Gunnar, 267, 298, 306, 307
Brochman, felttøjmester, 154
Brock-Nannestad, Margrethe, 342
Broholm, Henning, 83
Brorson, 212
Brun, Christen Thomasen, 83 - **Christian Andersen**, 77 - **Hans Didrik Caspersen**, 87, 88 - **Niels**, 83
Bruun, Christen Nielsen, 63 - **Henry**, 324 - **Johan Jacob**, 9 - **Jonas**, 318 - **Oscar**, 141 - **Oscar J. L.**, 141 - **Sybille**, 318
Brydegaard, Oluf Nielsen, 81
Brylle, Hans, 100 - **Niels**, 101
Bræstrup, F. W., 318
Bukh, Niels, 119, 139
Bundgaard, Poul, 318
Busck, Bendix, 121
Bødker, Andreas, 96

Camp, Bent Hansen, 94 - **Claus Hansen**, 94
Cappel, Mads, 100
Carl XVI Gustaf, 117
Caroline Mathilde, dronning, 318
Carstensen, Jacob, 94
Cervantes, 162
Chiang Kai-shek, 348
Christensdatter, Anne, 34, 35, 64 - **Anne Marie**, 64 - **Gertrud**, 189 - **Karen**, 63, 64 - **Kirsten**, 64 - **Maren**, 63
Christensen, overlæge, 58 - **Åge Peter Holger**, 64 - **Anders**, 97 - **Ane Marie**, 190, 191 - **Anna**, 60 - **Anna Kirstine Elisabeth**, 65 - **Anna Sophie**, 232 - **Anna Susanne Juliane**, 192, 193, 219 - **Anne Kirstine**, 65 - **Asger Lund**, 319 - **Axel Herluf**, 192 - **Bent**, 318 - **Borge M.**, 187 - **civilingeniør**, 226 - **Carl Henrik**, 192, 220 - **Christen**, 36, 190 - **Christian Åge**, 64 - **Christian Frederik Rønne**, 192 - **Christian Vilhelm Julius**, 192, 219 - **Claus Bundgaard**, 334, 336 - **Cornelia**, 192 - **Dorthe**, 190 - **Dorthea Vilhelmine**, 192, 219 - **Edel**, 60 - **Edel Helene Margrethe**, 65 - **Einar Rudolph**, 65 - **Einer**, 60 - **Emil Theodor**, 192, 219 - **Gerhard Peter Brammer**, 192, 219 - **Gjertrud**, 190, 205, 218 - **Gustav Ferdinand**, 192, 220 - **Harald Oluf**, 192 - **Helga Eleonora**,

- 192 - **Henrikke Nielsine**, 192, 219 -
Henry, 60 - **Henry Villiam**, 65 -
Holger, 35, 60 - **J.**, 238 - **Jens**, 95, 188,
190, 191, 192, 193, 199, 200 - skolelærer,
187 - **Jens Aage**, 192 - **Johannes**
Frederik, 192, 219 - **Julius**, 98, 220 -
Jørgen, 220 - **Lars**, 190, 198 - **Louise**
Marie, 192, 219 - **Mads**, 63 - **Maren**,
190 - **Martin**, 192 - **Niels**, 95 - **Olaf**
Christian Richard, 65 - **Ove Henry**, 65
- **Peder**, 62, 64, 100 - **Per**, 65 - **Peter**,
34, 35, 46, 50, 51, 52, 54, 58, 59, 60, 61,
62, 64 - **Richard**, 60 - **Rigmor**
Theodora, 192 - **Susanne Mare**, 187 -
Susanne Marie, 190, 192 - **Thomas**, 63,
190 - **Tommy P.**, 117, 121, 126, 134,
141, 311, 321, 324, 349, 351 - **Tycho**,
232 - **Valdemar Joakim**, 192 - **Vilhelm**,
325
- Christesen, Th.**, 243, 244
Christian V, 162
Christian VI, 162
Christian VII, 156
Christian VIII, 140
Christian IX, 344
Christian X, 333, 348
Christiani, Alex, 318
Christiansdatter, Christiana, 21 - **Marie**, 82
Christiansen, Anders, 94 - **Ernst**, 326 -
Karl O., 334, 339 - **Laurids**, 96 - **Poul**
Verner, 168 - cand.mag., 186 -
Zacharias, 99
- Christiensen, Niels**, 175, 176, 178, 183, 184
Christmas, Walter, 345
Christoffersen, Egon, 338 - **Hans**, 233
Clausdatter, Birgitte, 309 - **Else**, 309 -
Maren, 309 - **Mette**, 309
- Clausen, præst**, 217, 218 - **Bodil**, 227, 236 -
E. T., 192 - **Emil Theodor**, 216 -
Enevold, 309 - **Finn**, 125 - **Fritz**, 120 -
H. P., 318 - **Holger**, 239, 241, 242 -
Jørgen, 309 - **Niels**, 185, 309 - biskop,
181, 183 - **Ole**, 64 - **Oluf**, 309 - **Peter**,
239, 241, 242 - **Sinders**, 309
- Clemens, J. F.**, 108
Clemmensen, Niels, 123
Clinton, 290
Colding, Torben Holck, 120, 121, 318
Coninck-Smith, Ning de, 326, 346
Cornelissen, Eibert, 1-20 - **Evert**, 2
Cornett, 241
Cortes, Margrethe, 18
Cour, Vilhelm la, 334
Crick, Francis, 278, 290, 304, 305
- Dahl, Jens Rudolph**, 347
Dahlcrona, Georg Gabriel, 128
- Dahlerup, Troels**, 138, 168, 183
Dalgas, kaptajn, 52
Dalhoff-Nielsen, Peter, 351, 352
Dalsgaard, Sven, 318
Dalstrøm, Peder, 96
Damgaard, Mads Eg, 318
Danstrup, Benedicte, 318 - **John**, 318, 352
Danø, Steen, 318 - **Sven**, 318
David, Nathan, 121
Davidson, David, 131 - **H. C.**, 241
Davidsson, Åke, 127, 128
Degn, Ole, 311
Delbrück, Max, 274, 275, 288
Deleuran, Lars, 34, 65
Desmond, Adrian, 248
Deurs, Birgit Schönheyder van, 318 - **Jan**
Arent van, 318
Diabis, Johann Nepomuk, 329
Dillman, Eva, 126, 127
Dilthey, W., 294
Dinesen, Paul, 160
Dorr, J. H., 244
Dragsted, Ove, 318
Drewsen, Maevé, 323
Due, Jørgen, 95
Durup, Hillebrand Henriksen, 95 - **Peder**,
98
Dybdal, Ida, 313
Dyrbye, Martin, 341
- Eckermann**, 278
Edel, Leon, 253, 294
Ehrenburg, Ilja, 352
Ehrlich, Paul, 276, 305
Eibertsen, Cornelis, 14 - **Jan**, 7, 10, 14 -
Niels, 7, 10, 14 - **Peter**, 6
Eilersen, Peder, 153
Eilshov, Frederik Christian, 161
Ejlersen, Torben, 325
Elfelt, Peter, 109
Ellegaard, France, 318
Ellermann, 213
Elling, Christian, 318 - **Else**, 318
Enander, Samuel, 128
Endorph, Christian, 82
Enevig, Anders, 326, 327, 328, 329
Engels, Friedrich, 122
Erichsen, B., 324
Eriksen, B., 139 - **Edvard**, 343, 344 - **Egon**,
343 - **Eline**, 343 - **Jens**, 153 - **John M.**,
325
Erikson, Erik, 268
Eriksson, Gunnar, 268, 269, 306
Eriksson-Avellan-Örnghjelm, Nadine, 342,
343
Ernst, generalbygmester, 13 - **Johan Conrad**,
158

- Eskerod, Torben**, 124
Eskildsen, Nicolai Svendsen Claus, 241
Espersen, Niels, 63
Espling, Olof, 128
Euertz, Sidsel, 19
Ewald, Johannes, 162
Eyben, Ragna Von, 318 - **W. E. von**, 318
- Faber, Peter**, 120 - **Thor**, 81
Fabricius, Jens Paulin, 80 - **Jørgen Clausen**, 76, 80
Fabritius, Albert, 322
Fangel, Henrik, cand.mag., 238 - **Jens Rasmussen**, 82
Fasti, Erik Skram, 181 - **Peder Skram**, 181
Faurholt, Karsten, 345
Fechner, Jörg-Ulrich, 126, 128
Fehn, Sverre, 125
Feldthusen, J., 192
Fenden, Carl Gottfried v., 121
Fenniger, Ludwig, 121
Ferdinandsen, gipser, 263
Ferke, Inge, 174 - **Johannes**, 174
Ferslev, Christian Ramus, 76
Feuer, Lewis, 301
Fibiger, Bertram Treven, 74
Find, præst, 216
Fink, Dan F., 318
Fischer, 241 - **Frederik**, 241
Flade, Karl A., 238
Fleck, Ludwik, 276
Flor, Christian, 118
Fogtmann, biskop, 208, 213 - **L.**, 104
Folkerson, 308
Forni, 275
Fortelius, Johannes Canuti, 128
Fosgraf, Frantz, 121
Foss, John, 340
Frandsen, Hans Jørgen, 100
Frantz, Marie Louise von, 274
Fraun, Johan Chr., 121
Frederik, kronprins, 348 - **Mikkel**, 100
Frederik IV, 158, 162
Frederik V, 162
Frederik VI, 202, 340
Freris, La, 109
Freud, 257
Friederichsdatter, Birte, 232
Fries, Elias, 269
Früs, greve, 53 - **Christen**, 101 - **Henning**, 136, 318
Frisch, Hartvig, 136
From, Franz, 318
Fromman, Friedrich Wilhelm, 129
Fuchs, Georg Mathias, 154
Furdal, Kim, 237, 246
Færch, Ole, 138
- Færke, Jens**, 138 - **Søren Nielsen**, 138
- Gaarden, Christen**, 188
Gadegast, Jesper Johansen, 91, 92
Galskjøt, Johannes, 217, 218
Gandil, Chr., 318
Garff, Alex, 318 - **Estrid Margrethe**, 318
Gauguin, Jean, 319
Gaulles, Charles de, 345
Gautier, Didier, 330 - **Henrik**, 325
Gemtzen, Hans Frederik, 98
Gendlin, Eugene, 301
Gerde, præst, 229
Gerdes, Andres, 234 - **Catharina Marie**, 234 - **Gertrud Heilvig**, 234 - **Hans**, 234 - **diakon**, 232 - **Inger**, 232 - **Jens Rauen**, 234 - **Simon**, 234 - **Simon Hansen**, 232
Gerson, George, 121 - **Heyman**, 121
Gert, greve, 168
Gertrud, 231
Gibbon, Edward, 250
Giere, Ronald, 301
Giise, Hans, 99 - **Peiter**, 99
Glob, Niels, 176
Goethe, 273, 284
Goldmann, Carl-Heinz, 126 - **Karl Heinz**, 128
Gottberg, Jacob, 128
Graae, Lars, 121
Grathmer, Ingahild, 124
Gregaaard, Peer, 319
Greuel, Johann Conrad, 121
Greve, Christian, 96 - **Jochum**, 93
Grono, Hans, 121
Grundtvig, 187, 216, 218
Grut, Ulla, 126
Grønlund, lærer, 55
Grønnegaard, Gertrud, 76 - **Hans Lauridsen**, 76
Gudme, Erik Hansen, 83 - **Iver de Hemmer**, 333 - **Peter de Hemmer**, 333
Guldbach, Christian Ulrik, 96 - **Vincent Christian**, 98
Güntzman, Andreas Daniel, 232
Gyrstinge, Oluf Mortensen, 181
Gäfvorts, Björn, 117
Gøbel, Erik, 153, 167
- Haaest, Erik**, 335, 336
Haagen, Hans, 101 - **Sidsel**, 101
Hård, Mikael, 306
Haelweg, Albert, 108
Halsen, Hans Mathias, 95
Ham, Johan Hermansen von, 127
Hambro, 121
Hammeleff, Nis, 164, 165, 166
Hammer, byfoged, 97 - **Jørgen Nielsen**, 94

- Handrup**, skoleholder, 82
Handskemager, Christen, 101
Hankin, Thomas, 268
Hansdatter, Kirsten, 4, 6, 14
Hansen, A. N., 121 - **Bernt**, 99 - **C. A.**, 105
 - **Carl**, 328, 329 - **Christen**, 95 - **Erik**,
 95 - **Frederik Christian**, 100 - **Gitte**
Strange, 193 - **Gregers**, 188, 193 - **H.**
C., 350 - **Henning Unverhau Heinrich**,
 122 - **Henrik**, 100 - **J. A.**, 220 - **Jørn**,
 118 - **K. G.**, 319 - **Kåre**, 308 - **Merete**,
 346 - **Michael Grøndal**, 137 - **Mikael**,
 96 - **Mikkel**, 99 - **Oluf**, 95 - **Poul**, 99 -
Rasmus, 218, 339
Hanssen, H. P., 241
Harsløf, Olav, 135, 136, 137
Harthøj, Benny, 193
Hartmann, Sys, 124
Hartvig, Poul, 96
Hartvigsen, Christian, 98 - **Peder**, 95
Hasling, Hans Nielsen, 95
Hauch-Fausbøll, Th., 322
Haugner, C. C., 105
Havsteen-Mikkelsen, Sven, 319
Haxthausen, baron, 49
Hedtoft, Ella, 351 - **Hans**, 349, 350, 351
Heegaard, Esben, 96
Heerup, Emilie, 319 - **Henry**, 319
Hegelahr, Johan Hermansen, 89
Heiberg, 272 - **Edvard**, 136
Heiche, Lorens Nielsen, 85
Heilvig, 234
Heinrici, Frideric Adam, 233 - **Friderica**
Elisabeth, 233
Hejre, Laurent, 99
Helge, Nynne, 311
Helk, Vello, 128, 129, 332, 333
Hellmers, Johannes, 338
Helmuth, August Heinrich, 121
Helsbøl, Claus, 134
Helsingius, Petrus Petri, 127
Helsted, Laurids, 85
Hemingway, 272, 278
Hemmingsen, Niels, 128
Hendriksen, Jens, 214
Henningsen, Christian, 91 - **Lars N.**, 148,
 326
Henrik, prins, 319
Henriksdatter, Karen Abel, 80
Henriksen, slagtermester, 54 - **Jens**, 212 -
Nicolaj, 96
Henry, William, hertug af Gloucester, 250
Hersholt, Jean, 344
Hertzum-Larsen, Holger, 309
Hessen, Marie Frederikke af, 108
Hindhede, Mikkel, 65
Hitler, 271, 334
Hjorth, Birte, 1, 20, 21 - **Karen**, 331 - **Poul**
Lindegaard, 319
Hoch, Jens Jochumsen, 93
Hoffmann, V., 220
Hofman-Bang, Esther, 319 - **Niels**, 319
Hojer, Andreas, 161, 162
Holberg, Ludvig, 161, 162, 163
Holck, Friedrich Carl Ferdinand von, 127
Hollænder, Jens Pedersen, 87, 95
Holm, Peder, 91 - **Svend**, 6, 91
Holme, Fredrich, 278
Holmelund, Poul, 146
Holsøe, N. P. C., 125
Holten, Bo, 329
Horneman, Chr., 121
Horstbøll, Henrik, 323
Hosum, Mogens, 97
Hume, 284, 285
Hvass, Steen, 149
Hvidtfeldt, Arild, 319 - **Johan**, 129, 310
Hvolbech, Niels, 63
Hytten, Christen, 188
Hæstrup, Jørgen, 319
Høfding, Jørgen Dinesen, 322
Høfding, 284
Høgild, Morten, 63
Høgsbro, Kirsten Elisabeth, 120
Høirup, Jacob, 319
Hörner, Johan, 164

Ilse, Grethe, 310 - **Ingrid**, 120, 121
Ingemann, B. S., 177
Ingwersen, Jens, 1
Ingvordsen, Jens, 227
Ionstrup, Hans Olufsen, 308
Iversdatter, Gertrud, 184
Iversen, Jens, biskop, 180, 184 - **Peter Kr.**,
 237, 238

Jablonowski, Friedrich, 124
Jacobsen, 241 - provst, 74 - **Carl**, 148, 322,
 343 - **Claus Andreas**, 95 - **Egill**, 319 -
H. H., 104 - **J. C.**, 148, 322 - **Jacob**, 99
 - **Otto**, 100
Jansen, Dirch, 13, 20
Jens, biskop, 176, 177, 182, 183
Jensdatter, Ane, 188, 189 - **Maren**, 63, 190
 - **NN**, 184
Jensen, skoleholder i Bogense, 76 -
 statskonsulent, 55, 61 - **Alexander**, 96 -
Andreas, 157 - **Bent**, 333 - **Casper**, 96
 - **Charlotte S. H.**, 312 - **Christen**, 100 -
Christian, 18, 19 - **Christiern**, 173 -
Erik Aalbæk, 335, 336 - **Georg**, 125 -
Gregers, 234 - **Grete Signe**, 352 -
Grethe, 294 - **Hans**, 100 - **Hiere**, 76 -
Isak, 56 - **Jens**, 173, 189 - **Jens Peter**,

- 142 - **Johan**, 234 - **Jørgen**, 62, 63, 95 - **Knud**, 63 - **Mads**, 184 - **Marine**, 141, 142 - **Niels**, 170, 171, 184, 332 - rigens kansler, 168 - **Niels Jørgen**, 141 - **Peder**, 80, 96, 173 - **Per Bak**, 109, 124 - **Sv. Aa.**, 336 - **Sv. Jørgen**, 149
- Jensøn, N.**, 175
- Jeppesen**, lærer, 44
- Jepsen, Niels**, 16
- Jermiin, Immanuel**, 188, 203
- Jerne, Adda**, 292, 303 - **Ilse**, 259 - **Niels Kaj**, 247-305
- Jessen, Erik**, 326
- Jochums, Sidsel**, 1, 19
- Jochumsdatter, Armgard Sabine**, 233
- Jochumsen, Adam**, 19 - **Anders**, 19 - **Jochum**, 19 - **Knud**, 19
- Joensen-Mikines, Karen**, 319 - **S.**, 319
- Johannessen**, lærer, 60 - **Lars Arne**, 60
- Johansen, købmand**, 62 - **Baltzer**, 77, 79 - **Broby**, 136 - **Julie Fryd**, 106, 114
- Johnson, Axel**, 326 - **Mark**, 301
- Johnstrup, Ulrik Frederik**, 308
- Jokumsen, Jens**, 95
- Jonatansen, Anders**, 95 - **Jonas**, 94 - **Peder**, 94
- Jonson, Anders**, 94 - **Palne**, marsk, 170
- Jonstrup, Elisabeth Johansine**, 308 - **Hans Olsen**, 308 - **Hans Ulrik**, 308 - **Joachim Frederik**, 308 - **Kjeld Christian**, 308 - **Ulrik Frederik**, 308
- Jordan, Vilhelm Lassen**, 319
- Jordanova, Ludmilla**, 299
- Joyce, James**, 284
- Juhl, Finn**, 125
- Julin, Arne**, 311, 313
- Junhall, K. G.**, 316
- Justesen, Jens**, 92
- Juul, Peder**, 72, 74
- Juul-Jensen, Palle**, 319
- Jyde, Niels**, 101
- Jørgensen, Carl E.**, 66, 105 - **Eiler**, 319 - **Erik Stig**, 313 - **Frovin**, 21 - **Jens**, 62, 63, 98 - **Jørgen**, 96, 284 - **Mathias**, 309 - **Niels**, 63 - **Oluf**, 95 - **Peder**, 63 - **Per**, 330 - **Rasmus**, 98 - **Simon**, 101 - **Steffen**, 104
- Kaalund, Hans Vilhelm**, 92 - **Laurids**, 92
- Kaare, Niels**, 101
- Kaarsted, Tage**, 332, 333, 338, 344
- Kaas, Mogens**, 134
- Kam, Søren**, 338
- Kampmann, H.**, 344
- Kastbjerg, Albrecht Daniel**, 228, 230 - **Anna**, 227 - **Christen**, 228, 230 - **Christian August**, 228 - **Daniel**, 227, 228 - **Daniel Pedersen**, 228, 230 - **Dorothea**, 228, 229, 230 - **Dorte**, 227 - **Gertrud**, 227 - **Hans**, 227, 228, 229 - **Hans Nielsen**, 230 - **Ida Catharina**, 228 - **Johan Hinrich**, 228 - **Jørgen Albrecht**, 228 - **Karine**, 227 - **Morten**, 227 - **Niels Pedersen**, 227, 229, 235 - **Peder**, 227, 228, 229 - **Peder Nielsen**, 230 - **Susanne**, 228, 229, 230
- Katarina II**, 342
- Kauffmann, Henrik**, 346, 347, 348, 349
- Keats**, 273, 278, 290
- Kellenberger**, 275
- Khrustjov, N.**, 145
- Kierkegaard**, 272, 284, 285, 288
- Kildsen, Christen**, 63
- Kingo, Thomas**, 161, 190, 202, 203
- Kirk, Hans**, 136
- Kirstein, Per**, 136
- Kiær, H. F.**, 20
- Kiørboe, Ernst A.**, 326
- Kjærumgaard, Henrik Hansen**, 75
- Kjørup, Søren**, 259, 295, 297, 298, 307
- Klausen, Poul**, 99
- Klinge, Anna Sophie**, 232 - **Anton**, 232
- Klint, Kaar**, 125
- Klose, Wolfgang**, 126, 129
- Kluge, Thomas**, 124
- Klussmann, Jan**, 122
- Knap, Rasmus Madsen**, 80
- Knud, prins**, 348
- Knudsen, Niels**, 64 - **Ole Bech**, 322 - **Peter**, 234
- Knutzen, Sylvius**, 125
- Koch, Carl Henrik**, 280, 296, 299, 302, 303, 307
- Kofoed, Annalise Dam**, 183, 185
- Kold, Christian**, 135
- Kondrup, Johnny**, 252, 294, 296, 299, 300, 307
- Konradsen, V. G.**, 105
- Koppel, Herman D.**, 319
- Korff, Knud E.**, 132
- Korsgaard, Klara Aalbæk**, 139
- Kortholm, Niels**, 98
- Krabbe**, 181, 182 - **Margrethe Mogensdatter**, 182 - **Mogens**, 182 - **Morten**, 181 - **Morten Mogensen**, ærkedegn, 182 - **O.**, 335, 336
- Kradepol, Axel**, 96 - **Henrik**, 98 - **Jacob**, 96 - **Thomas**, 96
- Krag, Chr.**, 79 - **Jens J.**, 76 - **Jens Otto**, 350 - **Laurids Jensen**, 77, 78 - **Niels**, 127
- Krarp, Alfred**, 324
- Krebs, Hans**, 278 - **Nathalie**, 125
- Krekler, Ingeborg**, 129

- Kretschmer, Peder**, 84
Krieger, kaptajn, 48
Kristensen, Evald Tang, 57 - **Jens**, 237 -
Knud, 350 - **Poul**, 149
Kristian, 353
Krog, Niels Pedersen, 98
Krogh, Anna, 139
Krogno, Oluf Stigsen, 183, 185
Kromand, Jens Christiansen, 95
Kruckow, Hans Jørgen, 94
Kruse, Johan, 95 - **R. H.**, 200
Kruise, Annabeth, 319 - **Jens**, 193, 319 -
dr.phil., 188
Krydsfelt, Frans, 101 - **Hans Jørgen**, 100 -
Johan, 101
Krüger, Simon, 128
Kryssing, 338
Kræmmer, Mads, 99
Kuhn, 276
Kurras, Lotte, 126, 127, 129
Kusk, Niels, 94
Kvist, Peder Rasmussen, 95
Køie, Aase, 319 - **Mogens Engell**, 319
Køjet, Mikkel, 101
Kølle, Peder Henriksen, 77
Königsberg, Chajim, 121
Kansberg, Christen, 99 - **Peder**, 99 -
Peiter, 99 - **Thomas**, 99

Lange, Bente, 125 - **Bodil**, 319 - **Jens**
Iversen, 176 - **biskop**, 175, 183 -
Morten, 319 - **Per**, 319
Langeben, Christen, 94 - **Niels**, 95
Langaard, Immanuel Rued, 109
Larsdatter, Maren, 64
Larsen, Aksel, 350 - **Alfred**, 104 - **Bertel**,
188 - **Birgit Flemming**, 115, 116, 117,
146, 147, 313, 315, 316, 317, 332, 343,
344 - **Christen**, 188, 189 - **Ejnar C.**,
227, 229, 234, 235 - **Hans Ludvig**, 124
- **Hans W.**, 124 - **Jørgen Stage**, 313, 315
- **Peder**, 63 - **Thomas**, 188
Lassen, Nicolaj, 84
Lauridsen, Christen, 95 - **Hans**, 94 -
Henning Ringgaard, 134 - **John T.**,
119, 120, 141, 144, 145 - **Laurids**, 95 -
Morten, 100 - **Niels**, 94 - **Peder**, 100
Laursen, Christen, 63
Lawaetz, Th., 243
Lave, Hans Pedersen, 98
Laxmand, Casper, 98
Leandersson, Thomas, 278
Lefkovits, Ivan, 271
Lehmann, Orla, 122
Leth, Kjeld, 76
Licht, Johan Henrik, 86
Lidegaard, Bo, 346, 347, 348, 349

Liebe, Georg Julius, 121
Liebekind, Henrik, 89 - **Laurids**, 89 - **Niels**,
96
Lihne, monsieur, 228 - **Anna Hedeveg**, 233
- **Anna Sophie Friederici**, 233 -
Frederich, 229 - **Frederik**, 233 -
Friderich, 228, 232 - **Gertrud**, 228, 232
- **Hans Jürgen**, 228 - **Hans Jørgen**, 229,
232 - **Hedeveg**, 228, 232 - **Henrik**, 233
- **Inger**, 232 - **Jens**, 228, 232 - **Jesper**,
228, 229, 232 - **Kirsten**, 232 - **Martinus**
Friederici, 233 - **Morten**, 228, 229, 234
- **Morten Nielsen**, 230, 232 - **Otto**
Diederich, 229, 232 - **Peter**, 233 -
Sophie Dorothea, 228, 229, 234 -
Sophie Hedeveg, 232 - **Susanne**, 229,
234 - **Woldborg**, 229 - **Woldburg**, 232,
234
Lille, Anders Jonsen, 95
Lime, Gertrud Nielsdatter, 227 - **Morten**
Madsen, 232 - **Niels Pedersen**, 227
Lind, Nathalie, 319
Linné, 269 - **Carl von**, 128
Lintrup, Søren, 128
Lodde, B. J., 162
Lorck, Melchior, 108
Lorentzen, dyrlæge, 42 - **Hans**, 141, 142,
143 - **Nicolaj**, 84
Lorenzen, Anders, 100 - **Johan Heinrich**,
84 - **Karl Heinz**, 144
Lorenzer, A., 119
Louise, dronning, 344
Loumann, Niels Rasmussen, 81
Lund, Hans Jørgen, 87 - **Hans Pedesen**, 84
- **Laurids**, 87 - **Peder Jacobsen**, 88 -
Peter Wilh., 120
Lundgaard, 211
Lunding, Jens Jacobsen, 233
Lunge, Lisbeth, 182
Luther, 218 - **Martin**, 161
Luxdorph, Bolle, 153
Lüders, Christian, hattemager, 157
Lyman, Andreas, 121 - **Peter**, 121
Lüstre, Jean, 327
Lütken, Mathias, 341 - **Per**, 319 - **Peter**
Wilhelm, 341, 342
Løgstrup, Birgit, 130
Løkkegaard, Finn, 346

Maaløe, L., 104
MacDougall, Charlotte, 347 - **William**, 347
Macholm, Niels, 319
Madsen, C. O., 49 - **Carl**, 136 - **Chr.**, 35 -
Christen, 64 - **F. V.**, 48 - **Hans**, 88, 100
- **Heini**, 321 - **Jens**, 44, 174, 176, 180,
184 - **Laurs**, 101 - **Niels**, 39, 42 -
Rasmus, 87, 100, 101, 134

- Maegaard, Mette**, 125
Marcussen, Erik, 149
Margrethe I, 173, 174
Margrethe II, 124
Marhencke, Ernst-Erich, 123
Markussen, Christen, 99
Marnix, Jacob van, 127
Marschalck, S. D. von, grevinde, 234
Martensen, biskop, 219
Martensen-Larsen, Florian, 319
Martinsen, A., 241 - **K. B.**, 338
Masius, Hector Gottfried, 128
Mathiasen, Helle, 193
Mathiassen, Johan, 79
Mathisen, Niels, 94 - **Peder**, 95 - **Rasmus**, 94
Mauritius, Johan Benedictus, 121
McCarthy, 291
Mead, G. H., 268
Mechant, Caroline, 281
Mejer, Hans Jørgen, 100 - **Johan Frederik**, 100 - **Thomas**, 99
Melchior, Esperance, 121
Meldgaard, Eva Villarsen, 123
Mellemgaard, Signe, 119
Michelsen, Jørgen, 99 - **Trued**, 3, 5, 6
Mikkelsen, Hans Samuel, 94 - **Jørgen**, 307, 311, 324 - **K. Bang**, 104
Milbrad, Ernst Frederik, 84
Modeen, Herdis, 317, 342, 343
Moe, Niels, 341
Mogensdatter, Elne, 178, 180, 181, 182, 184
Mogensen, Børge, 125 - **Jens**, 81 - **Ole**, 11
Moltke, Nina, 348
Monrad, Johannes Jørgensen, 234 - **Rachel**, 234
Montpezat, André de, 319
Moore, Jim, 248
Moritz, 352, 353
Mormand, Daniel, 100
Morsleth, tøjkasserer, 156
Mortensen, Christen, 95 - **Claus**, 309 - **Hans**, 95 - **Leif**, 135 - **Morten**, 118, 119, 331 - **Niels**, 94 - **Oluf**, 176, 184, 185
Morup, Eiler, 153 - **Kirstine**, 153 - **Maren**, 153 - **Margrethe**, 153 - **Peter**, 153-166
Mossin, Hans Dinesen, 86
Moulin, Anne-Marie, 276
Mouritzen, Morten, 135
Mule, Hans Abrahamsen, 89 - **Jonas Christensen**, 88
Multatuli, forfatter, 296
Munch, Christian, 92
Munk, Jens Nielsen, 175-185 - **Johanne Nielsdatter**, 177, 181, 182 - **Kaj**, 319 - **Lise**, 319 - **Niels Jensen**, 168, 173
Mushardt, Christian Eberhard, 154
Mygdal, Elna, 9
Müller, præst, 208 - **F. A.**, 108
Mynster, biskop, 192, 218
Münter (Mynter), Balthasar, 161 - **F. C.**, 341
Møller, A. Egelund, 340 - **Andreas Christian Kjærulff**, 192 - **C. F.**, 124 - **C. M.**, 124 - **Christen Christensen**, 192 - **Egelund**, 341 - **H. B.**, 125 - **Hans**, 121, 125 - **Johan Henrik**, 78 - **Lisbeth**, 20 - **Maren**, 121 - **Peder**, 81 - **Poul Pedersen**, 98 - **Th.**, 241, 245 - **Thomas**, 63 - **Verner**, 119
Mønnik, Jul Christensen, 98
Mørk, Christan Frederik, 81 - **Christian Frederik**, 82
N., Heilvig N., 232
Nagbøl, Søren, 119
Nederland, Erling, 125
Nedertorp, Jens, 63
Neerbek, Hans, 344
Neergaard, proprietær, 214
Nersessian, Nancy, 301
Nicolaisen, Chr., 20
Nicolajsen, Christen, 95
Nielsdatter, Anne, 2, 3, 6, 8, 10, 14 - **Gertrud**, 15, 230, 235 - **Ingeborg**, 309 - **Johanne**, 13, 176, 179, 180, 181, 183, 184 - **Lisbeth**, 6 - **Maren**, 6, 15, 62 - **Marine**, 178, 184 - **Sidse**, 1-20
Nielsen, højskoleforstander, 60 - **A. Strange**, 148 - **Albret**, 309 - **Carl**, 109, 268 - **Christiern**, 175, 176, 184 - **Claus**, 309 - **Daniel**, 234 - **Erland Kolding**, 324 - **Grete Kirketerp**, 319 - **Hendrik**, 309 - **Immanuel**, 99 - **Jens**, 96, 174, 176, 178, 179, 180, 184, 185 - **Jesper Herbert**, 148 - **Just**, 338 - **Jørgen**, 309 - **Knud**, 99 - **Laurits**, 309 - **Morten**, 80, 234 - **Mourids**, 178, 183, 185 - **Niels**, 63, 176, 184 - **Niels Kayser**, 118 - **Ole**, 98, 160, 166 - **tjener**, 160 - **Peder**, 62, 184 - **Thomas**, 44 - **Trine Søjberg**, 125 - **Tønnes**, 11 - **Zacharias**, 220
Niemand, Jochum, 95
Nietzsche, 264, 284
Nissen, Karsten, 135
Norberg, Erik, 117
Norman, Inger Cathrina, 153
Næraa, Hans Christian, 91 - **Peder Lauridsen**, 77
Nørgaard, 214
Nørr, Erik, 105, 129, 131
Nørregård-Nielsen, Hans Edvard, 126
Nørretranders, Tor, 303, 304, 305, 307

- Ochsner, Jacobine Conradine Marie**, 113
Ohling, i Vestindien, 233
Olafsson, Tove, 263, 295
Olesen, Christen, 218 - **Peter**, 124
Olling, Anna Cathrine, 232
Olsen, Dagny Hagedorn, 319 - **Frk.**, 62 -
Hans, 4 - **Ib Spang**, 124, 125, 126 -
Jacob, 85 - **Knud**, 98 - **Oluf**, 101 - **Th.**
Hagedorn, 319
Olufsdatter, Anne, 181
Olufsen, Peder, 99
Ossian, 273
Othsen, Christen, 230
Ottesen, Christen, 228, 229
Outze, Børge, 334, 337
Oxenstierna, Axel, 127
Oxenvad, Erik, 319 - **Fanny**, 319
- Paaskesen, Jørgen**, 99
Paikin, Elsebeth, 312
Papsøe, Jørgen, 326
Paradies, Maria, 329
Pauling, Linus, 264
Peckham, Morse, 272
Pedersdatter, Ane Johanne, 64 - **Ane**
Marie, 63 - **Anne**, 63 - **Dorothea**, 230 -
Dorte, 63 - **Inger**, 64 - **Kirstine**, 64 -
Maren, 12, 13, 17 - **Mette**, 63 - **Mette**
Marie, 63
Pedersen, Bente, 324 - **Christen**, 34, 35, 38,
39, 43, 44, 63, 64 - **Christen Ulrik**, 96 -
Christian, 143, 144 - **Ebbe Thestrup**,
320 - **Frederik Christian**, 98 -
Gudmund, 96 - **Gustav**, 349 - **Hans**, 95
- **Jørgen**, 94 - **Karl Peder**, 129 - **Lars**,
76 - **Niels**, 94, 98, 100, 178, 179, 180,
183, 184 - **Peder**, 96, 230 - **Poul**, 97 -
Søren, 98
Petersen, møller, 215 - **A.**, 104 - **Chr.**, 243 -
Christian, 325 - **E. Ladewig**, 132 - **Erik**
S., 193 - **Hans**, 232 - **Laura Kirstine**,
53, 57, 60, 64 - **Ove Gregers**, 110 -
Peter Christensen, 64 - **Susanne**
Boiesen, 325 - **Teddy**, 319
Pfaff, Georg Philip, 211
Philbertsdatter, Ane Lisbeth, 64
Phillipson, Lotte, 149
Pichert, Dominik, 143
Piø, Iørn, 319
Platze, Casper, 230 - **Johan**, 230
Plogmand, Anders, 175, 184
Ploug, Jens Hansen, 84 - **Niels**, 80
Plov, Mads, 99
Plum, Claus, 119 - **Claus Munk**, 119, 120 -
Frederik, 119, 120
Plutarch, 302
- Plüer, Johan Fr.**, 121
Pontoppidan, Erik, 162
Pope, Alexander, 161
Possing, Birgitte, 287, 294, 300, 301, 302,
303, 304, 306, 307, 346
Poulsen, Anne L., 119 - **Hedvig**, 319 -
Henning, 334 - **Niels Bo**, 334, 336 -
Ole, 153
Pram, Christen H., 162
Prange, Knud, 168, 311
Price, Ellen, 343
- Qvist, Hans Henrik**, 80
- Raaschou, Frederik Wilhelm**, 325
Raben, Søren, 234
Ragnars, Bergljót Kjartansdóttir, 124
Ragocy, Laura, 124
Rahbek, Knud Lyhne, 341 - **Knud Lyne**,
128
Rajewsky, 275
Ralov, Kirsten, 319
Rambusch, Sigurd, 313, 315
Ramus, kapellan, 17 - **Christian**, 66-87
Rasch, Georg, 285 - **Jørgen**, 161
Rask, Christian Christensen, 81
Rask-Nielsen, Ragna, 319
Rasmussen, Anna, 22, 33 - **Christen**, 81 -
Cornelius, 95 - **Gustav**, 347 - **Hans**,
218 - **Henning Bro**, 148 - **Inger**, 144 -
Jens Rahbek, 140 - **Knud**, 144 - **Niels**,
95, 101 - **P. Nørregaard**, 319 - **Peter**
Bak, 124 - **Peter Hertel**, 143, 333, 339 -
Stig T., 119
Rastenni, Rachel, 319
Raun, Christopher Christensen, 84
Rauns, Gertrud, 227, 232
Rawert, O. J., 109
Ravn, kaptajn, 49 - **Jens**, 231 - **Jens Jensen**,
227, 235 - **Ole**, 335
Ravnborg, 213
Ravns, Gertrud, 227, 229, 232, 235
Redern, Daniel von, 128
Reenberg, Tøger, digter, 177
Reich, Richard, 241 - **Wilhelm**, 300
Resen, Hans Poulsen, 128 - **Peder**, 73, 101
Restrup, Ole, 319
Reventlow, Johan Ludvig, 140
Reyner, Anne Thomasdatter, 63
Rhode, Jochum, 8, 16
Richardson, 162
Richelieu, Andreas de, 344
Richter, flådemester, 325 - **Johan**, 319
Rippley, La Vern J., 123
Ritter, Claus, 121
Robsahm, Gjertrud, 308
Roche, 277

- Rode, Ebba**, 319 - **Henrik**, 87 - **Ove**, 345
Roede, Laurits Olesen, 153
Roehrig, Georg Friedrich, 127
Roelund, 80
Rogert, Ditlev Ludvig, 341
Rohde, P., 230
Rohn, Anton Christoffer, 119 - **Elisabeth Amalie**, 119
Roland, Christian, 84
Roos, Jørgen, 319
Rosenkvist, Peder Jacobsen, 94
Roslyng-Jensen, Palle, 334
Rostrup, 91 - **Hans**, 181
Roth, Henrik, 85 - **Poul Christian**, 85, 87
Rothe, Herman von, 86
Rousseau, 343
Rud, Holger, 100
Rudbeck, Olof, 269
Rue, Harald, 136
Russell, Bertrand, 272, 284
Rüdiger, Mogens, 137, 346
Rykind-Eriksen, Kirsten, 325
Rødding, Christiane Hedevig, 234 - **Jens Mickelsen**, 234 - **Maria Dorothea**, 234
Røhr, Hans, 84
Røjel, Jørgen, 338
Rømer, Frans Sørensen Blichfeldt, 74
Rønnau, Jørn, 125
Rønne, C. F., 192
Rørbye, Jørgen Hatting, 163
Rørgaard, Sidsel, 63
- Sade, de**, 272
Sadolin, 322
Salewski, Michael, 122
Sanderhof, sergent, 46
Sart, Felix du, 15
Sartre, J.-P., 294
Saxo, 162, 208
Saxov, Svend Erik, 319
Saxtorff, Peder, 163
Scavenius, 348
Schack, O. D., greve, 232 - **von, grevinde**, 230
Schalburg, 338
Scheel, Christoffer, 94 - **Margrethe Johanne**, 89
Scheffman, Andreas, 76
Schieckel, Harald, 129
Schimmelmann, Ernst, 140
Schlaber, Gerret, 326
Schmidt, Erik Ib, 320
Schou, Søren, 335, 336
Schram-Nielsen, Erik, 320
Schreder, Jacob Nielsen, 232
Schrödinger, 285
Schubart, Herman, 140
- Schultetus, Christopher Ernst**, 128
Schultz, kaptajn, 52 - **Kirsten**, 320 - **Svend S.**, 320
Schultz-Hansen, Hans, 122
Schur, Axel, 320
Schwendi, Anders, 127
Schütt, Hans-Friedrich, 326
Schytt, Andreas, 161
Schütze, Rohand, Christian, 121
Schützer, Herman, 128
Schützsack, W., 241
Schönau, Anna Margrethe, 193
Scriven, Michel, 268
Seeberg, Peter, 320
Seefeld, Jakob, 174 - **Tyge Jensen**, 185
Seest, K. T., 125
Segal, Nathan, 125
Sehested, amtmand, 72
Seidelin, Anna Sophie, 320 - **Klaus Henrik**, 340, 341
Sejr, Arne, 320
Sharaf, Myron, 300
Shelley, 273
Sidenborg, Claus, 100
Sigg, Hans, 271, 274, 275, 276, 278
Silber, Johan Christian, 76
Silverstein, Arthur, 275, 276
Silvia, dronning, 249
Simon, Georg, 324
Simonsen, Anna, 320 - **Christen**, 100 - **Jørgen**, 100 - **Otto**, 101 - **Thorkild**, 320
Skaarup, Ulla, 148
Skadeland, Laurids, 178, 184 - **Niels Lauridsen**, 184
Skaffe, Jens, 94
Skall, Egil, 325
Skjerk, Ole, 119
Skjervheim, Hans, 267
Skou, Jens Peder, 321, 322
Skougaard, Mette, 148
Skrubbeltrang, Fridlev, 320 - **Mara**, 320
Skytte, Dagny, 320 - **Karl**, 320 - **Niels Jørgensen**, 99
Smed, Jens, 63 - **Peder**, 99
Smidt, Jørgen, 77 - **Wilhelm**, 121
Smith, Peter Scharff, 334, 336 - **S. Birket**, 104
Snedker, Rasmus, 101
Sohn, Ole, 143, 144
Soong, T. V., 348
Spang, Michael Henry, 124
Sparre, Kerstin, 316 - **Ulf**, 316
Speckelsen, von, 125
Spurre, Mogens Hansen, 81 - **Rasmus Mogensen**, 81
Stage, Mads, 125, 126
Stampe, Frederik Gofred, 88

- Stangerup, Henrik**, 320
Starcke, Lis, 320 - **Viggo**, 320
Steen, Poul, 124, 311, 313
Steensberg, Axel, 320
Stefansen, Ejler, 94
Stein, George H., 334
Sten, Lars Jensen, 14
Stenberg, Carl, 128
Stenild, Ebba, 319
Sterner, Marie, 125
Stief, Carl, 320
Stiesdal, Hans, 320
Storm, Jens Olesen, 220
Strachey, Lytton, 253
Strassner, Peter, 335
Struensee, 161
Stræde, Therkel, 336
Stæhr-Nielsen, Eva, 125 - **Olaf**, 125
Støcken, Jens Lorens von, 83 - **von**,
kordegn, 103
Størckel, Christian, 76
Suder, Peder, 99
Suderbo, Anne Dorthe, 311
Suurballe, Bent I., 313
Suusdall, Dorothea Kastbjergm Peder
Pedersen, 228
Svendsen, Hans, 9
Svensson, A., 241
Sydow, Christian Frederik von, 316 - **Johan**
von, 316
Söderqvist, Thomas, 247, 252-295, 307
Søndergaard, Chr., 55
Sørensen, lærer, 218 - **Jan Ingemann**, 325 -
John Kousgård, 320 - **Jørgen**, 96 -
Kaj, 326 - **Nils Arne**, 142 - **Per**, 336,
338

Taj, 274
Tengsted, Christen, 36, 38, 50
Teschendorph, Christian, 121
Thamdrup, H. M., 320
Therkildsen, Jens, 320
Thiset, 180
Thomassen, Jesper, 326
Thomsen, Chr. Jürgensen, 120 - **Christen**,
63 - **Else**, 119 - **Jacob**, 94 - **Jens**, 94 -
Niels, 346 - **Thomas**, 95
Thonboe, 197
Thor, Rigmor, 319
Thorsen, Leif, 349, 351
Thorvildsen, Elise, 320 - **Knud**, 320
Thott, Otto, 157, 158
Thotts, Otto, 120
Thurah, Laurids de, 3
Thusing, Nis Jessen, 232
Thy, Mathias, 7
Tieke, Wilhelm, 335

Tikjøb, Jette, 320
Tingleff, Niels, 337
Tito, 352
Tofgaard, Ane, 63
Tornehave, Hans, 320
Torpe, Dagny, 320 - **Jørgen**, 320
Trock, Carl, 325
Trold, Niels Jensen, 95
Truelsdatter, Johanne, 11, 12, 17
Tvilstedgaard, Jørgen Johan Jensen, 211
Tømmesen, Jacob, 99, 100
Tønnesen, Helge, 120

Udsen, Bodil, 320
Ulrik, Christian, 99
Ulsøe, Lisbeth, 131, 135, 138
Ungermann, Arne, 125, 126
Urne, Beate, 127 - **Claus**, 127 - **Lave**, 127 -
Sidsel, 127
Ussing, J. L., 113
Utzon, Jan, 125 - **Jørn**, 125 - **Kim**, 125

Wallund, Christoffer, 79 - **Eleonora**, 80 -
Johan, 79, 80 - **Niels**, 80 - **Thomas**, 80
Walradt, Hans, 99
Wamberg, Bodil, 294
Vammen, Hans, 122
Wandel (Vandel), Daniel, 234 - **Daniel**
Iversen, 232, 234 - **Else Iversdatter**,
232 - **Susanne**, 230 - **Susanne**
Danielsdatter, 227, 229, 230, 235
Wandelin, Susanne, 230
Vanggaard, Thorkil, 320
Wanscher, Ole, 125
Vargas-Bedemar, 140
Vedel, baron, 55
Vedsted, præst, 208
Wegner, Hans J., 125
Weinberg, Steven, 305
Weiner, Jens Jacobsen, 74
Weining, Asmus Friederich, 234
Weiss, Klavs, 124
Vejer, Hans Jacob, 86 - **Josef**, 87
Welling, Ann R., 324 - **Jens Sørensen**, 89
Wenck, H., 125
Wendt, Frantz, 320
Wendt-Larsen, Johannes, 341
Werning, Marie, 329
Vesten, Mathias, 96
Westenholz, Aage, 333, 344, 345 - **Peter W.**,
320
Vestennie, Erik, 185 - **Stig**, 185
Vibe, Christian, 320 - **Peder**, 100
Wiberg, S. V., 104
Vibæk, Jens, 320 - **Ruth**, 320
Vid, Eskil Frederiksen, 95
Wiedewelt, Johannes, 163, 165

- Wieling, Elise**, 140
Wiening, Asmus Fridrich, 228
Vigerust, Tore H., 116
Wildbane, Georg Henrik, 93
Wilhelm, kejser, 142
Wilhelmi, Johan Tobias, 121
Villadsen, Villads, 310
Viller, Marcus Jensen, 100
Vinci, Leonardo da, 257
Winge, Mogens, 20
Vinranke-Munk, 169 - **de**, 168
Vinter, Anders, 174, 175 - **Jens**, 94
Winther, 184 - **Christian Henrik Pedersen**,
72, 74 - **Peder**, 99 - **Thomas**, 92
With, Jens, 92
Vittrup, lærer, 51
Wivel, Henrik, 294
Wolck, Bertel, 121 - **Christen**, 96 - **Gabriel**,
72, 89, 94, 97
Wolf, Pastor, 92
Wolff, Chr., 161
Volkersen, Niels Henrik, 329
Wolpert, Lewis, 305
Worm, Chr., 67, 70 - **Ole**, 128
Wormskiold, Ingeborg Christiane, 177
Vorskey, Gary, 267
Worsøe, Hans H., 118, 132, 139, 237, 310,
311, 313, 322
Vosgerau, Heiko, 122
Voswinkel, Theodor, 241
Wunderlich, Paul, 127, 128
Würning, Asmus Fridrich, 229
Væver, Morten, 101
Wøllekær, Johnny, 118
Wørmer, malermester, 131

Yde, 214 - **Peter**, 120
Young, Edward, 162

Zahle, Johan Christian Julius, 219 -
Jørgen, 120 - **Natalie**, 346
Zeruneith, Kjeld, 294
Zingler, Henrik, 100

Ægidius, Jens Peter, 148

Øberg, Paul G., 139 - **Poul**, 139
Ølgaard, Anders, 326
Ørnholm, Johan Leonard, 343
Ørsted, 272
Ørum, Anna, 60 - **T. P. A.**, 320
Øskov, Birgit, 130, 148, 322
Østerby, Mads, 125
Østrup, Christian Ulrik, 96 - **Nicolaj**, 98 -
Rasmus Bernt, 98

Historiske meddelelser om København 1998. Redaktion Henrik Gautier og Torben Ejlersen (<i>Ning de Coninck-Smith</i>)	325
Sønderjyske årbøger 1998. Redaktion: Lars N. Henningsen (<i>Jørgen Papsøe</i>)	326
Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844 + Cirkus og gøgl i Odense 1845-1874 (<i>Didier Gautier</i>)	326
Ivar Berg-Sørensen og Per Jørgensen (red.): »En Time Dagligen« – Skoleidræt gennem 200 år (<i>Morten Mortensen</i>)	330
Karen Hjorth: Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	331
Niels Jensen: For Dannebrog's Ære. Danske frivillige i Estlands og Letlands frihedskamp 1919 (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	332
Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under hagekors og Dannebrog – Danskere i Waffens-SS (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	334
Anders Bjørnvad: Krigens monumenter 1940-1945 (<i>John Foss</i>)	340
A. Egelund Møller: Klaus Henrik Seidelin. Grundlægger af Maribo Stiftsbibliotek (<i>Martin Dyrbye</i>)	340
Et rastløst vækkende liv. Amtsprovst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844. Ved Johannes Wendt-Larsen (<i>Margrethe Brock-Nannestad</i>)	341
Herdis Modeen: Kretsen kring Nadine (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	342
Egon Eriksen: Edvard Eriksen og Den lille havfrue – liv og kunst (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	343
Hans Neerbek: Ridder uden kors. Aage Westenholz og Danmarks forsvar (<i>Su. Cedergreen Bech</i>)	344
Karsten Faurholt: Nina Bang. Mennesket og politikerens (<i>Ning de Coninck-Smith og Mogens Rüdiger</i>)	345
Bo Lidegaard: I kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958 (<i>Tommy P. Christensen</i>)	346
Leif Thorsen: Hans Hedtoft. En biografi (<i>Tommy P. Christensen</i>)	349
Peter Dalhoff-Nielsen: Det begyndte i Skt. Petersborg. En tv-reporters politiske erindringer (<i>Grete S. Jensen</i>)	351
Paul Aron: Ben (<i>Jesper Anderson</i>)	352

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsen pr. 1. maj 1999:

Finn Andersen (formand), Grysgårdsvej 2, 2400 København NV.
 Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2. th., 2000 F.
 Tommy P. Christensen, Bulgariensgade 5, st. 2300 København S.
 Ida Dybdal, Østerbrogade 44, 3. th., 2100 København Ø.
 Birgit Flemming Larsen (kasserer), Klostermarken 13, 9000 Aalborg.
 Jørgen Mikkelsen, Valborg Allé 11, 3. t.v., 2500 Valby.
 Elsebeth Paikin, Kildevænget 37, 2100 København Ø.
 Jørgen Papsøe, Troldager 8, 2950 Vedbæk.
 Knud Prange, (næstformand), Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj.
 Poul Steen (sekretær), Grønnevej 23, 2830 Virum.
 Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34 A, 6200 Aabenraa.

Personalthistorisk Tidsskrift

udgives af *Samfundet for dansk genealogi og Personalthistorie*, hvis formand er Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV. Tidsskriftet redigeres af Samfundets skriftudvalg ved redaktørerne, Jørgen Mikkelsen, Nynne Helge og Anne Dorthe Suderbo.

Abonnement kan kun tegnes ved indmeldelse. Foreninger og biblioteker kan optages som medlemmer. Indmeldelse sker ved henvendelse til kassereren, Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg. Medlemskontingent udgør for 1999: 175 kr.

Redaktionens adresse: Jørgen Mikkelsen, Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, 2200 København N.

Udgivet med støtte af Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter, Undervisningsministeriets tipsmidler og Alfred Goods Fond.

Personalthistorisk Tidsskrift er medlem af Foreningen af danske Kultur-tidsskrifter.

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a/s. Trykt på papir, der opfylder de i ISO 9706:1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

ISSN 0300-3655

DIS-Danmark

1 2 4 0 6 2